

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐ
«ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ ԿԵՐՊ»ԻՆ ՄԷՋ

ԱՆՑԵԱԼԸ ԱՆՑԱԾ ՁԷ...
ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻԻՆ Ի ՏԷՐ ԶՕՐ

ԽԱԶԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Կրօնական, Աստուածաբանական եւ Հայագիտական
ԵՐԿԵՐ
(Հայերէն Ծարք, Թ. Հատոր)

Խմբագիր՝
Վազգէն Ղուկասեան

Հրատարակութիւն՝
Հայկ եւ Էլզա Տիտիզեան Ֆոնտի
Լոնտոն – Նիւ Եորք

6648

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐ
«ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ ԿԵՐՊ»ԻՆ ՄԷՋ

ԱՆՑԵԱԼԸ ԱՆՑԱԾ ՉԷ...
ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԷՐ ԶՕՐ

ԽԱՉԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀ

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Գարեգին Ա.
Աստուածաբանական եւ Հայագիտական
Մատենաշարը Ստեղծուած է
ի յիշատակ
Երջանկայիշատակ Տ.Տ. Գարեգին Ա.
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին
Տէր եւ Տիկ. Հայկ եւ Էլզա Տիտիգեանի կողմէ

Գարեգին Ա. Աստուածաբանական եւ
Հայագիտական Մատենաշար Թիւ 13
Լոնտոն – Նիւ Եորք

Copyright © 2013 by
Karekin I Theological and Armenological Studies Series
All rights reserved, including the right of reproduction in whole or in part in any
form.

Manufactured in China

Զօճ

Տէր եւ Տիկ. Վահէ եւ Նորա Սագիսեանին

Typesetting and page design by Annie Terterian

Karekin I Theological and Armenological Studies Series was established in memory of
His Holiness Karekin I, Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians
by the Haig and Elza Didizian Fund.

ԱՅՍ ՄԱՏԵՆԱԾԱՐԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԱՏՈՐՆԵՐԸ

- Karekin I In His Own Words
- Հայ Եկեղեցւոյ Աստուածաբանութիւնը Ըստ
Հայ Ծարակաւաններու
- Հայ Եկեղեցական-Մշակութային Դէմքեր եւ
Նիւթեր
- Building Bridges: The Ecumenical Journey of
Karekin I
- Աստուածաբանութիւն
- The Council of Chalcedon and the Armenian
Church
- Հատընտիր Կոնդակներ եւ Հայրապետական
Պատգամներ
- Զրոյցներ Ծիովաննի Կուայթայի Հետ –
Մարդուն Կեանքը՝ Հանդիպում Մը Երկինքի եւ
Երկրի Միջեւ
- Karekin I: The Gift of Life
- Հող, Մարդ եւ Գիր – Հայ Մարդը Հայ Գիրքին
Դիմաց... Հրաշք Տաթեւի Թափօր Լերան
Լանջերուն – Խոր Վիրապ՝ «Խորհուրդ
Խորին»...
- Խորհէ եւ Մտիր – Ծանիր Զքեզ
- Քաղկեդոնի Ժողովը եւ Հայոց Եկեղեցին
- Հայաստանեայց Եկեղեցին իր «Ծառայական
Կերպ»ին մէջ – Անցեալը Անցած Զէ...
Ուխտագնացութիւն ի Տէր Զօր – Խաչի
Ծանապարհ

Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցին Իր «Ծառայական Կերպ»ին մեջ

Յառաջաբան	15
Ներածութիւն	25
Մասն Առաջին	
Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ ի Սպաս Հայ Ժողովրդին.....	33
Մասն Երկրորդ	
Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ ի Սպաս Ընդհանուր	
Քրիստոնէական Աշխարհին	79
Վերջաբան	111
Վկայութիւններ	117

Անցեալը Անցած Չէ...

Անցեալը Անցած Չէ...	127
Կոնդակ Հայկական Տեղասպանութեան	
Եօթանասունամեակին Առիթով	137
Յարգանք Եւ Խոնարհութիւն՝ Տեղասպանութենէն	
Վերապրողներուն	147
«Ձուխտս Քո Կատարեցից»	153
Եօթը Ողջոյն Նահատակաց Եօթանասնամեակին	159
Ուխտաւորի Հայեացքով	169
Նահատակութեան Գաղափարով	175
Հաւատքի, Յոյսի եւ Սիրոյ Ճամբով	181
Ոսկեկամար Խօսք Յարգանքի եւ Ուխտի	
Առ Ապրիլեան Նահատակսն	187

Վերանորոգութեան Կամբով	197
Ապագայի Տեսիլքով	203
Հաւատարիմ Հիմնական Սկզբունքներու	211
Հերոսներու Ուղիով	217
Ուխտի Ժողովորդ՝ Ուխտագնաց Ճանապարհ	225
Բան՝ Վասն Ինքնութեան, Արթնութեան եւ Միութեան	233

Խաչի Ճանապարհ

Նախարան	245
Բացման Աղօթք	247
Առաջին Կայան	251
Երկրորդ Կայան	254
Երրորդ Կայան	257
Չորրորդ Կայան	260
Հինգերորդ Կայան	263
Վեցերորդ Կայան	266
Եօթներորդ Կայան	269
Ութերորդ Կայան	272
Իններորդ Կայան	275
Տասներորդ Կայան	278
Տասնմէկերորդ Կայան	281
Տասներկուերորդ Կայան	284
Տասներեքերորդ Կայան	287
Տասնչորսերորդ Կայան	290

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՐ
«ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ ԿԵՐՊ»ԻՆ ՄԷՋ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Որպէսզի այս գրքոյկի ոգին, շարժառիթը, նկարագիրն ու բովանդակութիւնը ճիշտ հասկացուեն, ցանկանում եմ բացատրական լուսաբանութիւններ տալ սիրելի ընթերցողներին, նրա գոյաւման հանգրուանների եւ հանգամանքների մասին:

Առաջին հերթին, ուզում եմ յայտնել, որ այս գրքոյկի յօրինումը ինձ համար եղել է մի ընթացք իմ կեանքի հետ շաղախուած. նա չի գրուել որպէս ուսումնասիրական մի աշխատութիւն մի անգամով: Նա կազմաւորուել է, աճել է երեք գլխաւոր հանգրուաններով:

1. Առաջին հանգրուանը եղել է այն, որ հրատարակուելոց առաջ այս գրքի բովանդակութիւնը եւ շարադրել եմ երկու բանախօսութիւնների համար, որոնք կարդացել եմ Հայց. Եկեղեցու Կիրակնօրեայ Վարժարանների Ուսուցիչների Տարեկան Համագումարում, քառասուն տարիներ առաջ, 1954 թուին, Անթիլիասի Մայրավանքում: Այն ատեն երիտասարդ վարդապետ էի, երկու տարուայ նորընծայ հոգեւորական, խանդավառութեան եւ նախանձախնդրութեան ապրումներով սողորուած:

Յաջորդ տարի, 1955-ին, այն հրատարակուեց Կիրակնօրեայ վարժարանների Վարիչ Տնօրէնութեան հրատարակչական Մարմնի կողմից «Խորհրդակցական ժողովներու դասախօսութեանց մատենաշար»ում (թիւ 6), Անթիլիասի տպարանից, հետեւեալ «Յառաջաբան»ով, որի մէջ բացատրուում է առաջին հրատարակութեան նպատակը:

Հայց. Եկեղեցոյ Կիրակնօրեայ դպրոցներու 6-րդ Համագումարին, 1954-ին, Օգոստոս 26-ին, Ի Կաթողիկոսարան Հայոց, Ան-

քիլիաս, մօտ 400 հոգիներու՝ եկեղեցականներու, Կիրակնօրեայ Դպրոցներու տեսուչներու, ուսուցիչներու եւ ունկնդիր հիւրերու ներկայութեան, Հոգ. Տ. Գարեգին Վարդ. Սարգիսեան տուաւ երկու դասախօսութիւններ՝ «Հայց. Եկեղեցոյ ծառայութիւնները հայ ժողովուրդին եւ ընդհանուր մարդկութեան» նիւթին շուրջ:

Ունկնդիրներու եւ հետաքրքիր բարեկամներու կողմէ եղած խնդրանքները նկատի ունենալով, հարկ եւ անհրաժեշտ գտանք Հայր Սուրբին դասախօսութիւնները գրքոյկի ձեւով հրատարակել եւ մատուցանել Հայց. Եկեղեցոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու ուսուցչաց, բարեկամներու եւ հայ համայնքի զաւակներուն՝ օգտակար ծառայութիւն մը կատարելու մտադրութեամբ՝ ծանօթացնելով Հայց. Եկեղեցին իր օգտակարութեան եւ ծառայութեան բազմազան կողմերով:

Վստահ ենք, որ ինչպէս Համագումարին՝ դասախօսութեան ներկայ եղողներ, նոյնքան եւ աւելի, սոյն գրքոյկը կարդացողներ մեծապէս պիտի օգտուին Հայր Սուրբին հմտութեամբ եւ կուռ ոճով պատրաստուած այս աշխատութենէն:

Դասախօսութեանց հրատարակութեան առթիւ, Հայր Սուրբը լրացուցիչ ծանօթագրութիւններով ճոխացուց գրքոյկը եւ վերնագիրը կրճատելով վերածեց ներկայ ձեւին, «Ծառայական Կերպ» բացատրութիւնը առնելով Ծարակնոցէն¹:

Հոգ. Տ. Գարեգին Վարդապետ Անթիլիասի Միաբանութեան ժրջան, գործունեայ եւ երիտասարդ եկեղեցականներէն մէկն է: Արդարեւ, անհկա փայլուն ապագայ կը խոստանայ՝ իբրեւ եկեղեցական, մտատրական եւ բեմբասաց: Հայր Սուրբը լաւ ծանօթ է Կիրակնօրեայ Դպրոցներու շրջանակին, ծնողական եւ ընկերային հաւաքոյթներուն իր տուած առիւնքնող բանախօսութիւններով եւ դասախօսութիւններով: Ան մօտէն հետաքրքիր է Կիրակնօրեայ Դպրոցներով եւ պատրաստակամ՝ իր գործակցութիւնն ու օժանդակութիւնը բերելու Հայց. Եկեղեցոյ Կիրակնօրեայ Դպրոցներու յառաջդիմութեան եւ բարգաւաճումին: Խորապէս հաւատացող մըն է ան Կիրակնօրեայի կատարած եւ կատարելիք մեծ դերին, Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցոյ կողքին՝ մեր մատաղատի զաւակներու կրօնա-բարոյական դաստիարակութեան:

¹ ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ ԿԵՐՊ Բացատրութիւնը վերցունել է հայ շարակնոցի սրբազան մատենանից, Մեծ Պահքի վեցերորդ կամ «Գալստեան» կոչուած Կիրակիի շարակնոցից, ուր Յիսուսի համար շարակնագիր Վարդապետն ասել է. «Երեւեցար ի մէջ մարդկան Զգեցեալ ԳԿԵՐՊ ԾԱՌԱՅԱԿԱՆ»: Իր կարգին, Ս. Գրքից (Թոութ առ Փիլիպեոս, 2-րդ գլուխ, 7-րդ համար) քաղուած այս պատկերը («զկերպարանս ծառայի առեալ») ամենէն հարազատ բնորոշումն է Հայց. Եկեղեցու նկարագրի եւ առաքելութեան, ինչպէս ջանացել ենք բացատրել գրքոյկի ներածական բաժնում: Գ. Բ. Կ.

Կը շնորհատրեմք Հայր Սուրբը իր այնքան օգտաշատ դասախօսութեանց համար, լաւապէս ծանօթացնելու տեսակետէն Հայց. Եկեղեցին, եւ խորին շնորհակալութիւն կը յայտնենք իրեն:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՄԱՐՄԻՆ
12 Նոյեմբեր 1955, Անթիլիաս:

8298

2. Առաջին այս հրատարակութիւնը սպառուել էր արդէն, երբ 1971 թուին ընտրուեցի Թեմակալ Առաջնորդ Իրանում, Նոր Զուղայում, որ կենտրոնն է եղել Իրան-Հնդկաստանի պատմական թեմի: Այնտեղ, իմ պատասխանատուութիւնների կատարման ընթացքում զգացի ժողովրդի կարիքը իր հարազատ մայր եկեղեցուն պատկանելիութեան զիտակցութեան զօրացման: Մեզ՝ Հայերիս մօտ, շատ յաճախ, շատ շատեր աւանդական, առհաւական, երբեմն ալ ձեւական, անուանական կերպով ու տարողութեամբ են զգում եւ ապրում իրենց այդ պատկանելիութիւնը: Եկեղեցին իրենց եկեղեցին է. Այո. բայց թէ որքան ծանօթ են այդ եկեղեցու ոգուն, նկարագրին, ծէսին, վարդապետութեանը, պատմութեանը, գրականութեանը եւ առհասարակ առաքելութեանը ու անցեալում Հայ ժողովրդին մատուցած ծառայութեանը, դա իսկապէս հարցական է:

Փափաքեցի այս պակասը որոշ չափով լցնել իմ այդ գրքոյկը անձամբ վերածելով արեւելահայերէնի, մի քիչ ընդլայնելով եւ ճոխացնելով, ինչպէս նաեւ պատշաճեցնելով Նոր Զուղայի ժողովրդի կեանքի պայմաններին: Այսպէս, 120 էջանոց գրքոյկը վերածուեց 200 էջանոց մի հրատարակութեան, որը տպուեց Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքի տպարանում, 1973 թուին:

Գրքի բովանդակութեան մէջ եւ մանաւանդ վերջաբանում Նոր Զուղայի եւ առհասարակ իրանահայութեան յիշատակութիւնները դրանով են բացատրուում: Պահում եմ զրեթէ անփոփոխ, որովհետեւ ինչ ասել եմ այնտեղ, իրանահայ ժողովրդին՝ պահում է իր այժմէակաւնութիւնը համայն Հայ ժողովրդի համար, ինչպէս կարդացողը կը տեսնի եւ կը հաստատի ընթերցման ընթացքում:

Այդ առիթով էր, որ գրքոյկը ձօնեցի Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանցի մշտադալար յիշատակին, որպէս հրախտագիտութեան արտայայտութիւն. որովհետեւ պարտական էի զգում ես ինձ նրա նկատմամբ, նրա ոգեշնչող անձնաւորութիւնից ներշնչուած հմտութիւնից օգտուած լինելուս համար: Այդ ձօնը պահում եմ նաեւ այս երրորդ հրատարակութեան մէջ, որովհետեւ նրա յիշատակը իմ անձի հետ միաշաղարհուած ապրում է եղել հէնց ձեռնադրութեանս օրից:

3. Երրորդ հանգրուանն է ներկայ հրատարակութիւնը, դոյզն չափով վերանայուած, գրեթէ աննշմարելի մանրամասներով ընդլայնուած:

Վերջին վեց տարիներին, ի Հայաստան կատարածս յաճախակի այցելութիւնների ընթացքում, մեր հայրենաբնակ ժողովրդի մօտ զգացի կարիքն ու կարօտը, փափաքն ու ձգտումը իր Մայր եկեղեցուն աւելի մօտից ծանօթանալու: Բնականօրէն եկեղեցին միշտ եւ ուժեղ առկայութեամբ այնտեղ է եղել եւ չի դադարել կենդանի ներկայութիւն լինելուց նոյնիսկ Խորհրդային կարգերի եւ համայնավարական գաղափարախօսութեան ճնշիչ ու արգելակիչ պայմանների եւ վերաբերումների ներքոյ: Բայց պարզ ժողովրդի, մասնաւորապէս երիտասարդ սերունդների մօտ ստեղծուել է մի բաց, մի տեսակ ան-գիտութիւն, անհաղորդութիւն Հայց. Եկեղեցիով դարեր շարունակ արտայայտուած Քրիստոսի Աւետարանի, քրիստոնէական կրօնի գաղափարների, ճշմարտութիւնների, բարոյական սկզբունքների, եկեղեցական ծէսերի եւ տօների, դաւանական, վարդապետական կեցուածքների, մեր եկեղեցու ծառայութիւնների, իրագործած արժէքների եւ ստեղծած աւանդութիւնների, մի խօսքով՝ Հայց. Եկեղեցու պատմական ժառանգութեան նկատմամբ:

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի, այսպէս կոչուած ներքին թեմերի Առաջնորդների եւ հոգեւորականների կողմից ցարդ յառաջ տարուած եւ այժմ եւս ու յաւելեալ թափով յառաջ տարուող կրօնական-դաստիարակչական բոլոր աշխատանքները ջերմ եւ խոր դնահատանքի են արժանի ինձ համար: Բայց դեռ շատ բան կայ անելիք այս բնագաւառում: Առհասարակ ես սովոր եմ նայել բաժակի դատարկ բաժնին՝ լիցուն բաժինը թողնելով պատմութեան եւ Աստծուն...:

Բնութեան օրէնքը չի թոյլատրի ոեւէ դատարկութիւն: Դատարկութիւն գոյութիւն չունի Աստծու ստեղծագործութեան մէջ: Երբ որեւէ պատճառով դատարկութիւն է ստեղծուում, այն անմիջապէս լցւում է մի բանով ու մի ձեւով: Մարդկային կեանքում եւս դատարկութիւնը տեղ չունի: Երբ պարապութիւն ստեղծուի այս կամ այն պատճառով, եթէ մենք չիմանանք եւ չճգնենք այն լցնելու մեր անհատական անձի եւ մեր սեպհական ազգի բարիք բերող տարրերով ու սուեախներով, ուրիշներ կու գան իրենց ուզած ձեւով ու չափով այն լցնելու:

Եւ այդ է պատահում, ինչպէս տեսնում ենք այս օրերին, երբ օտար կրօնական կամ փրիխստիայական աշխարհայեացքներ տարածող աղանդաւորական շարժումներ լայնածիր եւ տենդագին աշխատանքով ջանք են ի գործ դնում իրենց կրօնական մոլար վարդապետու-

թիւններն ու ապագայնացնող գաղափարախօսութիւնները տարածելու մեր պաշտելի ժողովրդի խաւերի մէջ:

«Հարկ ի վերայ մեր կայ», որ մենք լցնենք այդ բացը մեր քրիստոնէական հաւատքի, Աւետարանի ճիշտ հասկացուած ճշմարտութիւնների եւ մեր սուրբ հայրերի ըմբռնումների տարրերով, որպէսզի նախ հարազատ մնանք մենք մեր ինքնութեանը, նախանձախնդիր՝ մեր արժանապատուութեանը եւ պատասխանատու՝ մեր երեխաների, գալոց սերնդների առողջ կազմաւորման:

Սոյն հրատարակութեան մէջ մտադրութիւն չեմ ունեցել գիտական-քննական վերլուծումներով եւ համադրական տեսութիւններով Հայց. Եկեղեցու անցեալն ուսումնասիրել եւ վերակառուցել: Դրա համար տարիներ են հարկաւոր եւ հատորներ են անհրաժեշտ: Սրա նպատակն է Հայց. Եկեղեցու պատմական կեանքի այլազան դրուագներին եւ երեսներին յատուկ ուշադրութեան եւ արժեւորումի առարկայ դարձնել այն կողմերն ու երեւոյթները — յաճախ ուրուագծային բնորոշումների սահմաններում —, որոնք Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան մասնացոյց երեւոյթներն են՝ առանց լինելու այդ ծառայութեան ամբողջական կամ համատեսական պատկերը:

Իմ հոգեւորական կոչման առաջին տարիներին երիտասարդական խանդով եւ ջատագովական նախանձախնդրութեամբ են գրի առնուած այս տողերը, որոնք մեծաւ մասամբ մնացին անփոփոխ, որովհետեւ իմ հաւատքն ու սէրը օրից օր առաւել եւս աճեցին սպասաւորութեան փորձառութեան ճանապարհով ձեռք բերուած հոգեկան անսահմանելի բաւարարութեան զգացումով եւ Հայց. Եկեղեցու առաքելութեան հետ անձնական սերտացումով եւ ինքնաշաղախումով:

Իմ սրտի խորագոյն ցանկութիւնն է, որ մեր ժողովրդի զաւակները կարգաւ այս տողերը, որովհետեւ երբ նրանք կեանքի են կոչուել իմ տկար գրչի ծայրով, իմ մտքի հայեացքը գրաւուած է եղել միշտ մեր ժողովրդով: Իմ նպատակն է եղել անցեալը վերակենդանացնել ոչ թէ սոսկ անցեալը պանծացնելու մտքով, այլ մեր ներկան անցեալի ոգով, բայց նոր աշխոյժով կենսաւորուած տեսնելու բուռն ցանկութեամբ: Ուրիշ խօսքով՝ մեր ներկան ոգեղինել մեր պապերով եւ մեր պապերը վերապրեցնել ներկայի մեր հաւատարմութեամբ եւ նոր վկայութիւններով:

Մեր ժողովուրդը կարիք ունի իր պատմութիւնը, իր հաւաքական ինքնակենսագրութիւնը ճիշտ ըմբռնելու: Պատմական կեանքի համայնական առողջ յիշողութիւնը (mémoire collective) նոր կեանքի ներ-

չընչման աղբիւր է: Անյիշողութիւնը՝ (amnésie) մահուան նախադուռ-
խակ վատ, սխալ, այլափոխեալ յիշողութիւնը՝ ազգային խաթարման
ճանապարհ: Ճիշտ ըմբռնելու է մանաւանդ այն իսկական ոգին, որ
պատմական դէպքերի շարժիչ եւ ուղղիչ ուժերից մէկն է եւ ինձ հա-
մար՝ ամենից էականն ու ազդեցիկը:

Մեր պատմութեան ներհուն մեկնաբան Նիկողայոս Աղոնցն ասել
է.

Որքան եւ կարեւոր համարուեն պատմութեան արտաքին այսպէս
կոչուած նիւթական գործօնները, անկարելի է ուրանալ ներքին
կամ հոգեւոր ազդակների արժէքը: Եթէ մէկը տալիս է պատմու-
թեան անհրաժեշտ տառադձը, միսն է իսկական ճարտարապետը,
որ անշունչ նիւթեղէնից կերտում կանգնում է պատմական մշտա-
բարբառ հրաշագան շէնքը:

... Պատմութիւնը, որպէս եւ հասկանալու լինենք, ամենէն առաջ
գործողութիւնների շարան է: Հոգեբանական տեսակետից գործն
այլ բան չէ, եթէ ոչ հասկացողութեան մարմնացում: Անհատը, մե-
նակ թէ հաւաքաբար, գործում է այն չափով, որչափ ըմբռնում է:
Կարելի է համարձակ ասել, որ ազգերի հասունութեան աստիճա-
նը, նրանց տեսութեան հորիզոնները շատ անգամ նախորոշում եւ
նախագծում են նրանց պատմութեան շրջանակը: Քաջերի սահ-
մանը զէնքը չէ միայն, ինչպէս ասուած է, այլ եւ այն հոգեկան
մղումը, որ տանում է դէպի զէնք:

... Դժբախտաբար, հուրն ու սուրը, որ հանապազ ատեր են դարձ-
րել մեր երկիրը, չեն խնայել նաեւ մեր ներքին աշխարհը: Իսկ այս
կարգի քայքայումը նուազ աղետալի չէ, քան նիւթական փլա-
տակները: Հետեւել մեր աշխարհատեսական ուղիին, պարզել
նրա հարազատ եւ խորթ ոլորները, եւ կամ վերականգնել նրա
այնքան անգամ կարտուած թելը, անհնարին գործ է: Այն սար-
սափները, որ տեղալով տեղացել են մեր երկրի վրայ ահատը են
ե՛ւ նրանով, որ խորտակել են ամբողջ աշխարհայեացքներ, չքաց-
րել ապրած անցեալի, կրած փորձառութեան թանկարժէք եւ ան-
նիւթ հարստութիւնը:

Պէտք է զարմանալ, որ հայ յիշողութիւնը, հակառակ բոլոր ան-
ընդաստ պայմանների, դեռ կարողացել է պահել դարերի մտա-
ւոր եւ նիւթական ատերուածի փոշու մէջ այնպիսի շողողում մար-
գարիտներ, որոնք տանում են մեզ դէպի մարդկութեանը ամենա-
հին պաշտամունքների տաճարները¹:

Մի խօսքով՝ պատմութիւնը անցեալի վերապրեցումն է մեր ներ-
կայի կեանքի անդաստանների մէջ: Կարելի չէ լինել անցելապաշտ-
բայց նոյնքան եւ կարելի չէ լինել անցելամոռաց. պէտք է գնալ յառաջ:

¹ «Հին Հայոց Աշխարհայեացքը», Տե՛ս Ն. Աղոնց, «Պատմական Ուսումնասիրութիւններ», Պա-
րիս, 1948, էջ 223-224:

դա կեանքի սկզբունք է. կեանքն ինքնին կրկնողութիւն չէ. յառաջդի-
մութիւն է: Բայց յառաջ գնալու համար հարկ է իմանալ որտեղի՞ց ենք
եկել եւ ո՞ւր ենք այսօր: Դանիացի մեծ իմաստասէր Սորէն Գիրքըկարդ
(Soren Kirkegaard) ասել է. « Կեանքը պէտք է ապրուի դէպի յառաջ
(մղումով). բայց կարող է հասկացուել միայն յետահայեաց (ակնար-
կով)»: (“Life must be lived forwards, but it can only be understood
backwards”):

Սոյն գրքոյին ընծայում եմ ձեզ, սիրելի, հաւատակից եւ արիւնա-
կից եղբայրներ եւ քոյրեր, որպէս մի բաժակ ջուր, մի պատառ հաց՝
մատուցուած ձեր հոգեմտաւոր սեղանին: Ճաշակեցէ՛ք: Եթէ համը
բաղդը լինի՝ բարով վայելէք եւ Աստուծոն փառք տուէք: Եթէ համը
դառն լինի՝ էլի՛ ճաշակեցէ՛ք, որովհետեւ բժշկական ճարերի մեծ մասը
առհասարակ դառն կը լինի, բայց արդիւնքը՝ բարերար: Ես անձամբ
եւ յաճախ իմ մտքում, սրտում եւ կեանքում ճաշակել եմ այս գրքոյ-
կում հրամցուած խորտիկները եւ վայելել՝ նրանց համն ու բարիքը:
Դրա համար է որ համարձակ եւ ապահով ձեզ եմ ընծայում:

Բնականօրէն, այս գրքոյկը գիտական ամբողջական կամ համա-
պարփակ մի ուսումնասիրութիւն չէ, ինչպէս վերեւ մատնանշեցի:
Լրիւ, ամբողջաբովանդակ մի «ճաշ» չէ: Ճաշին համը նախազգացնող
ախորժաբեր մատուցում է...:

Մեր եռամեծ վարդապետներից, 18-րդ դարի Կ. Պոլսոյ Պատրի-
արքներից Յակոբ Նալեանը մի ընդարձակածաւալ, կոթողական աշ-
խատասիրութիւն է ի լոյս ընծայել Ս. Գրիգոր Նարեկացու Աղօթա-
մատեանի մասին, «Գիրք Մեկնութեան Աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նա-
րեկացույ հրեշտակական վարդապետին» խորագրի տակ, 1745 թուին,
նախադասութիւն առ նախադասութիւն, երբեմն բառ առ բառ, ման-
րազննին վերլուծումներով բացատրելով Նարեկացու Մատեանը: Իր
հմտալից երկասիրութեան աւարտին մի ոտանաւոր յիշատակարան է
թողել, որտեղ սքանչելի պատկերացումով եւ միանգամայն համբուրե-
լի համեստութեամբ իր գրած հսկայածաւալ գիրքը, համեմատաբար
Նարեկացու Մատեանի, պատկերացրել է որպէս «պղնձեայ լուծումն»
Նարեկացու «ոսկեայ բանից» եւ որպէս «խեցիէ դուռ» նրա «ադա-
մանդեայ դղեակին»: Ահա այդ ոտանաւորի բառերը.

Թէպէտ սրբոյս բանիցն ոսկեայ
Լուծումն ետու գետ պղղնձեայ.
Կամ դղեկին ադամանդեայ՝
Դուռն եղի իբրու խեցեայ:

Թող ընթերցողն իմ այս գրքոյկը ընդունի խեցիէ շինուած դուռ
Հայց. Եկեղեցու «հազարազանձ» ժառանգութեան պալատին, որի

բազմադարեան ու բազմասենեակ սրահներում կան յաւերժօրէն խօսուն գանձեր: Նրանցից լոյսի շողեր են արձակուում դէպի մեզ եւ դէպի մեր կեանքի այսօրն ու վաղը:

Բա՞ց են մեր աչքերը: Մաքո՞ւր են նրանք: Կարո՞ղ են խորը նայել, ամբողջը դիտել եւ յստակ տեսնել: Մեր աննման Եզնիկ փիլիսոփայաստուածաբանը, մեր ոսկեդարի ոսկի բառերով իր «Եղծ Աղանդոց» կամ «Յաղագս Աստուծոյ» գիրքն սկսել է հետեւեալ իմաստալի մտածումով եւ իմաստուն յորդորով.

Երբ մէկը խօսի Աներեւոյթի եւ նրա զօրութեան մասին, քանի որ (ինքը) մարմնաւոր է ստեղծուած, պէտք է միտքը յստակի, մտածումնքնէրը մաքրի, հոգեկան խռովքը վերացնի, որպէսզի կարողանայ հասնել այն բանին, ինչ որ նպատակադրել է: Այսպէս էլ նա, որ ցանկանում է նայել արեգակի ճառագայթներին, պիտի սրբի ու հեռացնի աչքերի պղտորութիւնն (առաջացնող) կեղտն ու ճպտութիւնը, որպէսզի այդ պղտորութիւնները, որ երեսուն են բերի շուրջ, պայծառ լոյսին նայելու արժէք չլինեն:

Այո՞. պէտք ունենք, ստիպողական եւ անմիջական պէտք, մեր աչքերը մաքրելու, որպէսզի ջինջ երեւան մեր եկեղեցու հարազատ պատկերն ու դիմադիժը, որպէսզի ճիշտ հասկացուեն նրա բազմադարեան եւ բազմահոլով ծառայութիւնները մեր ազգին, որպէսզի մեր այսօրւայ եւ վաղուայ կեանքում կարողանանք որո՞մը անջատել ցորենից եւ՝ մա՛հ տալ առաջինին ու կեանք քաղել երկրորդից:

Ահա լրանում է երկրորդ հազարամեակը եւ մի հնգամեակից յետոյ բացուելու է երրորդ հազարամեակը: Աշխարհի բոլոր ազգերը եւ եկեղեցիները նշելու են այս ժամանակային նշանակալից հանգրուանը: Մեր ազգն ու եկեղեցին չեն կարող անմասն մնալ համաշխարհային այս երեւոյթից, մանաւանդ որ մենք երկրորդ հազարամեակից երրորդ հազարամեակ անցնող կամրջի վրայ կանգ ենք առնելու եւ մեր ազգի կողմից քրիստոնէութեան որպէս պետական կրօն ճանաչման կամ մեր եկեղեցու պաշտօնական հիմնադրման 1700-ամեակն ենք տօնելու: Հետեւաբար, կոչուած ենք, որպէս ազատ ազգ ու անկախ պետութիւն, որպէս վերանորոգեալ եւ «նորահրաշ» եկեղեցի մենք մեզ արժեւորելու եւ արժեւորեցնելու: Թող այս գրքոյկը լինի մի անպաճոյճ նախերգանք այն մեծ համանուագին, որ լինելու է Հայց. Եկեղեցու 1700-ամեակի տօնակատարութիւնը, Հայաստանում եւ ողջ աշխարհում, միանգամայն հայ ժողովրդի եւ ընդհանուր մարդկութեան կեանքում:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

19 Նոյեմբեր, 1994

Տօն Ամենայն Սրբոց,

Հնոց եւ Նորոց, Յայտից եւ Անյայտից

Անթիլիաս, Լիբանան

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոս՝ Տէր Եւ Ծառայ

Մեր առօրեայ կեանքի կրօնական երեսի վրայ, Աստուծոյ Որդւոյն՝ Մարմնացեալ Բանին մասին սովոր ենք ընդհանրապէս ասել կամ լսել Տէ՛ր տիտղոսը: Այսպէս առհասարակ ասում ենք. «Մեր Տէ՛րը», «Տէ՛րն մեր Յիսուս Քրիստոս», «Օրհնեալ Տէ՛ր մեր Յիսուս Քրիստոս»: Սրանց նման յարակից ուրիշ բազմապիսի ձեւեր կան մեր խօսքի մէջ, որոնք ակնյայտ կերպով շեշտում են Քրիստոսի տիրութեան հանդամանքը:

Բայց Աւետարանի մէջ մեզ ներկայացող Քրիստոսը Տէ՛ր լինելով հանդերձ, եւ աւելին նոյնիսկ, ծառայ է, իր իսկ այնքան բացորոշ եւ վճռական յայտարարութեամբ. «Ես եմ ի միջի ձերում իբրեւ զսպասաւոր» (ՂՈՒԿ. ԻԲ. 27):

Քրիստոսի մտքի, ինչպէս եւ կեանքի ու գործի մէջ, իշխանութեան, տիրութեան, հեղինակութեան գաղափարը բոլորովին տարբեր էր իր օրերին ընդհանրացած ըմբռնումներից եւ հասկացողութիւնից: Եւ երբ, մի օր, իր աշակերտների մէջ վէճ ծագեց, թէ իրենց մէջ ո՛վ պիտի լինէր մեծը, իշխողը, առաջինը, Քրիստոս նրանց յայտնեց իր ըմբռնումը՝ ճշմարտութիւնը՝ հետեւեալ շեշտակի եւ յստակիմաստ բառերով.

Ազգերի թագաւորները տիրում են նրանց, եւ նրանք, ովքեր իշխում են նրանց վրայ, բարերարներ են կոչում: Բայց դուք այդպէս չլինէք, այլ նա որ մեծ է ձեր մէջ, թող լինի ինչպէս կրտսերը, իսկ առաջնորդը՝ ինչպէս սպասաւորը: (ԳՈՒԿ. ԻԲ. 25-26):

Տէ՛րը, ուրեմն, քրիստոնէական հարազատ իմացողութեամբ, նա չէ, ով պարզապէս իշխում է կամ միայն տիրում, այլ աւելին, ու մանաւանդ նա, ով ծառայում է, սպասաւորում, եւ հէնց այդ սպասաւոր-

րուլթեամբ, եւ բնական բերումով, Տէր դառնում, այս բառի խորունկ եւ ճշմարիտ իմաստով: Առաջնորդը, մեծը իրականութեան մէջ նա չէ, ով արտաքին պարագաներում եւ հանգամանքներում առաջին դիրքն է գրաւում բոլորի մէջ եւ փառաւորում բոլորի կողմից յաճախ «բարերար» կոչուելով, ինչպէս ասում է Աւետարանը, այլ նա՝ ով յետինը կը լինի բոլորի մէջ եւ կը նուիրուի բոլորին, առանց հետամուտ լինելու առաջնութեան դիրքի եւ փառաւորութեան սին ըղձանքների ու նպատակների:

Այս ըմբռնումով էր որ Քրիստոս բնորոշեց իր առաքելութիւնը որպէս ծառայութիւն, նուիրում, իր հրապարակային գործունէութեան առաջին հանգրուանին, իր հայրենի գիւղի՝ Նազարէթի սինակոկի մէջ բարձրանալով եւ օրուան յատուկ Ս. Գրքի հատուածը կարդալով, սա խորիմաստ եւ իր անձի համար պատգամուած բառերով:

Տիրոջ Հոգին իմ վրայ է
 Հէնց այն պատճառով որ ինձ օծեց,
 Ինձ ուղարկեց աղքատներին ատեսիս տալու,
 Մրտով բեկուածներին բժշկելու,
 Գերիներին՝ արձակում քարոզելու եւ
 Կոյրերին՝ տեսողութիւն պարգևելու,
 Կեղեքուածներին ազատութիւն շնորհելու (ԳՈՒԿ. Գ. 18-19):

Ահաւասիկ գործունէութեան, ամբողջանուէր եւ ժողովրդամատոյց առաքելութեան մի ասպարէզ, որին կարելի է տալ միայն ծառայութիւն բառը իր սեղմ եւ վաւերականագոյն իմաստով:

Նոյն մտածումը, նոյն ըմբռնումը, նոյն ոճը Քրիստոսի առաքելութեան մասին արտայայտուած ենք գտնում իր համար իր իսկ կողմից գծուած «Քաջ Հովիւ»ի այնքան իմաստալից եւ թելադրական պատկերի մէջ: Մի հովիւ՝ որ վարձկան չէ, այլ տէրն է իր ոչխարներին, լինելով նրանց ծառան, որ «զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»: Մի հովիւ՝ որ կորուսեալ մէկի համար իր անձը բազում նեղուցիւնների եւ տառապանքների կը մատնի ի խնդիր նրա փրկութեան:

Եւ, վերջապէս, ամենից յատկանշականը իր տէր-ծառայի այս հանգամանքը շեշտող պատկերներից՝ Ոսնլուայի տեսարանն է, որ Հայց. մեր Ս. Եկեղեցին սքանչելի թելադրական թատերականութեամբ ոգեկոչում է ամէն տարի Աւագ Հինգշաբթի օրը: Երեւակայեցէք մի պահ գՔրիստոս՝ «Տէրն ու վարդապետը», դենջակը մէջքին, ջրի կոնքը առաջին, խոնարհած իր ծագաների՝ աշակերտների ոտքերին...: Ի՛նչ

¹ Արժէ կարդալ «Քաջ հովիւ»ին վերաբերող ատեսարանական հատուածները, որոնք պարզ բայց ուժեղ բառերով եւ պատկերներով տալիս են մեզ ծառայութեան գաղափարը (Տե՛ս ՅՈՒՎ. Ժ. Գովիս, ՍՍՏԹ. ԺԸ. 12-14):

խորախորհուրդ պատկեր, ի՛նչ զարմանահրաշ տեսարան, ի՛նչ ներշնչող դաս, սովորական մտքերին համար՝ անբացատրելի երեւոյթ: Ինչո՞ւ այսպէս — մտածում են իր աշակերտները: Եւ ահաւասիկ գալիս է Վարդապետի պատասխանը, որ լոյսի նման իջնում է իրենց հոգիների խորը եւ փարատում հարցումի առաջացրած մշուշը:

Գիտե՞ք, թէ ինչ արեցի ձեզ: Դուք ինձ Վարդապետ եւ Տէր էք կոչում, եւ լաւ էք անում, քանի որ իսկապէս եմ: Իսկ արդ, եթէ ես՝ Տէրս եւ Վարդապետս, ձեր ոտքերը լուացի, դուք էլ պարտաւոր էք միմեանց ոտքերը լուանալ (ՅՈՒՎ. ԺԳ. 13-14):

Հարկ կա՞յ այլեւս երկարելու շարքը այն վկայութեանց, որոնք խօսքի ու կեանքի պատկերներով բացայայտում են ծառայութեան գաղափարը Աւետարանի էջերում: Ի՞նչ էր, արդարեւ, ողջ կեանքը Քրիստոսի, եթէ ոչ տէր-ծառայի կոչումի, առաքելութեան կատարումը: Ո՞վ էր ինքը, եթէ ոչ Աստուածային Առաքեալը, երկնքից երկիր իջած, «անձառելի խոնարհութեամբ», աստուածային իր վեհութեան հետ մարդկային խոնարհութիւնը ներդաշնակած իր անձի մէջ, այդ խոնարհութիւնն իսկ բարձրացնելու համար: Պարզ խօսքով, մարդկանց բերելիք իր սպասարկութեամբ նրանց մեղքից՝ սրբութեան, չարիքից՝ բարուն, վատութիւնից՝ ազնուութեան, ստրկութիւնից՝ ազատութեան առաջնորդելու համար:

Այդ երկնաբեր առաքելութեան գիտակցութիւնից առաջնորդւած՝ Նա խառնուեց ժողովրդին, մերձեցաւ կարիքաւորներին, սեղան նստեց աղքատներին հետ, բացեց աչքերը կոյրերին, քակեց կապանքները խլացեալ ականջներին, ազատ արձակեց կապուած լեզուները համբերին, մաքրեց կեղտերը բորոտներին, խաղաղեցրեց խռովեալ հոգիները դիւահարներին, կապեց վէրքերը վիրաւորեալներին, շունչ տուեց անշնչացեալ մեռելներին, յոյս ներշնչեց յուսահատեալներին, հաւատքով զօտեպնդեց թերահաւատներին, խարազանեց կեղեքողներին եւ մարդը շահագործողներին, ազատութիւն քարոզեց գրկուածներին եւ կեղեքուածներին, մի խօսքով՝ վերականգնեց մարդու մէջ անկեալ եւ խորտակեալ մարդութիւնը, մարդկային արժանապատուութիւնը, աստուածային պատկերը:

Մի կեանք՝ որ ինքնին ճառագայթարձակում է, որ մարդոց հոգիների մէջ սփռում է սէրը՝ որպէս ծառայութիւն, լոյսը՝ որպէս բարիք: Եւ հէնց այդ ծառայութեան անվերապահ եւ անսպառ բախումով էր, որ Քրիստոս առանց գէնքի, առանց մականի. առանց գահի Տէր դարձաւ, միա՛կ Տէրը, որովհետեւ տիրեց հոգիներին, գրաւեց սրտերը, միայն եւ միայն ծառայելով, ինչպէս Առաքեալն ինք ասում է՝ «Չանձն ունայնացոյց զկերպարանս ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան

եղեալ... խոնարհեցոյց զանձն... եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց» (Թուղթ առ Փրիլպպեցիս, Բ. 7-9):

Եկեղեցին Մարմին Քրիստոսի Եւ Ժառանգորդ Ծառայութեան

Քրիստոնէական մտածողութեան մէջ, սկսեալ Առաքելական ժամանակներից, Եկեղեցին խորապէս ըմբռնուել է որպէս «Պորհրդական մարմին» Քրիստոսի, որպէս շարունակողը Նրա կեանքի եւ իրազործողը Նրա շարունակուող առաքելութեան: Ինչպէս Քրիստոս իր անձնաւոր մարմնոյ միջոցաւ գործեց իր աշխարհային կեանքի ընթացքում, այնպէս եւ շարունակում է գործել, այս անգամ, սակայն, իր «Պորհրդական մարմնոյ» միջոցաւ, Ս. Հոգու ներգործութեամբ, իր յերկրէ յերկինս Համբարձումից մինչեւ այսօր եւ՝ գործելու է յաւիտեանս:

Եկեղեցին միութիւնն է այն անձանց, որոնք հաւատում են Քրիստոսի վարդապետութեանը, մասնակցում են Նրա կեանքին որպէս անդամներ Նրա հաստատած Ս. Եկեղեցուն, Քրիստոս ինք լինելով գլուխը այդ մարմնի, առանցքը այդ միութեան. «Եւ զնա (զՔրիստոս) եղ (Աստուած) գլուխ ի վերայ ամենայն իրիք եկեղեցւոյ, որ է մարմին նորա, լրումն որ զամենայն յամենայնի լնու» (Թուղթ առ Եփեսացիս Ա. 22-23: Տէս ու կարդա՛ նաեւ Թուղթ առ Հռոմայեցիս ԺԲ. 5, Ա. Կորնթացիս ԺԲ. 13, Կողոսացիս Ա. 18, եւ այլն):

Հետեւաբար, այն ինչ որ ունէր Քրիստոս որպէս երկնաւոր առաքելութիւն, աստուածապատիւ նպատակ, նոյնն ունի եկեղեցին, այն ստացած լինելով նոյն ինքն Քրիստոսից որպէս սրբազան աւանդ, նուիրական ժառանգութիւն, գոյութեան պատճառ եւ իմաստ: Յիսուս ինք ասում է որպէս եզրակացութիւն ոտնալուսյի իր արարքի. «Մի օրինակ տուի ձեզ, ինչպէս ես ձեզ արեցի, դուք էլ նոյնպէս անէք» (ՅՈՎՀ. ԺԳ. 15): Ինչպէս Քրիստոս ծառայեց մարդկութեանը գերագոյն նուիրումով, ինքնագոհ մատուցմամբ, մղուած դէպի մարդիկ իր ունեցած անհուն եւ անխտրական սիրուց, այնպէս եւ եկեղեցին ծառայում է նոյն ուղղութեամբ, նոյն ոգով եւ միշտ առաջնորդուած սիրոյ եւ զոհաբերութեան նոյն սկզբունքից եւ մղումից:

Եկեղեցին, ուրեմն, ամէն բանից առաջ, ծառայութեան մի մարզ է իր հոգեւորական պաշտօնեաների դասակարգութեամբ, նուիրապետական աստիճանների դրութեամբ եւ պաշտօնների ու գործերի ծրագրուած այլազանութեամբ եւ նրա մէջ տիրապետող ներդաշնակութեան սկզբունքի հիմունքով:

Մի այնպիսի ծառայութիւն՝ որի զօրութեամբ իրագործուում է մարդու փրկութիւնը, որ ինքնին անդրադոյն նպատակն է Քրիստոսի մարդեղութեան:

Մի այնպիսի ծառայութիւն՝ որով միայն նա կարող է հաւատարիմ մնալ իր գլուխին՝ Քրիստոսի, եւ հարազատ՝ իր իսկական նկարագրին, էական բնութեանը եւ ճշմարիտ առաքելութեանը:

Մի այնպիսի ծառայութիւն, վերջապէս, որ միանգամայն տիրութիւն է, հոգիների մէջ տարածուած քաղցր իշխանութիւն՝ համաձայն իր հիմնադրի՝ «ծառայութեան կերպ»ին, «Տէր-ծառայ»ի գերազանց հանգամանքին:

Եւ այս չէ՞, արդեօք, խորունկ իմաստը այն մտածումին, որով մենք առհասարակ բնորոշում ենք Եկեղեցու պաշտօնեաների՝ հոգեւորականների գործը կամ առաքելութիւնը կոչում բառով, եւ որով թոյլ չենք տալիս մենք մեզ այն ըմբռնելու եւ անուանելու որպէս ասպարէզ, նեղ եւ աշխարհիկ հասկացողութեամբ՝ պաշտօն, մի տեսակ արհեստ կեանքի:

Հայաստանեայց Եկեղեցին Մի Ճիւղ Քրիստոնէական Եկեղեցու Ծառի Տակ

Քրիստոսի եկեղեցին առհասարակ նմանեցւում է մի ծառի: Քրիստոս՝ ինքն է բունը ծառին, իսկ եկեղեցիները՝ այդ բնից շառաւիղուած եւ կեանք ստացող ճիւղերը: Հայց. Առաքելական Եկեղեցին այդ գլխաւոր եւ մայր ճիւղերից մէկն է, դարաւոր տոկոնուութիւն, անսասանելի հաստատունութիւն եւ միանգամայն փարթամ կենդանութիւն ունեցող մի ճիւղ:

Քրիստոնէական համատարած տիեզերական ծառի բնից առաքելական ծագմամբ ուղղակիօրէն շառաւիղուող, Հայաստան աշխարհի տարածքի վրայ եւ հայ ժողովրդի կեանքի մէջ իր հովանին սփռող, եւ իր աւելը ներարկող սաղարթալից ու պտղալից մի ճիւղ է Հայոց Եկեղեցին:

Մի ճիւղ՝ որ իր հովանիով, դարերի ընթացքում, զովութիւն եւ զուարթութիւն, թարմութիւն եւ աշխուժութիւն է ներշնչել իր ներքեւ մակաղած հօտին, ապահովութիւն՝ ընդդէմ այլոց արեւների, ցուրտ փոթորիկների ու հեղձուցիչ խորշակների:

Մի ճիւղ՝ որ իր հարուստ պտղաբերութեամբ հայ ժողովրդի հոգիին — եւ մերթ մարմնոյն — սնունդ է հայթայթել, նրա կեանքը յաճախ փրկելով մահից, մահուամբ մահը խորտակելու քրիստոնէական հրաշագործ զօրութեամբ, եւ նրա գոյութիւնը երկարելով, ստեղծագործութեան ճանապարհով, դէպի յաւերժութիւն:

Մի ճիւղ սակայն, որ նման լինելով հանդերձ նոյն ծառի միւս ճիւղերին, նրանց հետ հասարակաց ձեւով բաժանելով հանդերձ նոյն աւիշը, տարբեր է նրանցից, ուրիշ, եւ միայն իրեն յատուկ, աւիշից ստանալով իր կենսունակութիւնը — դա հայ ցեղի հոգեկան խառնուածքին, նկարագրային ինքնուրոյն կառուցուածքին, բարոյական եւ ազգային ու մշակութային կերպարին յատուկ աւիշն է: Ահա այսպէս Հայոց եկեղեցին ստեղծել է մի ներդաշնակութիւն քրիստոնէական եւ հայկական գոյների եւ գծերի. մի համադրութիւն որ ներքին իրերաթափանցութեամբ, իրերայրացմամբ, իրերագօրացմամբ — եթէ ներուեն այս կերպ բնորոշումները — անքակտելի եւ միանգամայն զարմանալի մի միութեան է վերածուել հայ հոգու մէջ հանգուցուած:

Այս իւրայատուկ նկարագրից են առաջանում Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան երկու գլխաւոր ուղղութիւնները, մին՝ գուտ կրօնական դաստիարակութեան մարզը, հոգիների փրկութեան, Աստուծոյ թագաւորութեան հաստատման տիեզերական նպատակին ուղղուած: Միւսը՝ ազգային ծառայութիւնը, որ մեր ժողովրդի իբրեւ ազգ պահպանութեան, եւ աւելին՝ զարգացման ձգտող առաքելութիւնն է, մեր ցեղի պատմական կեանքի պայմաններից բխած: Այս գործը այլեւս դարերի աւանդութեամբ այնպէս շաղախուած է իր ներկայի սպասաւորութեան ընդհանուր ընթացքի հետ, որ դարձել է գոյութենական, հրամայական, անյետաձգելի պարտաւորութիւն, մասնաւորաբար սփիւռքեան կեանքի ներկայ տագնապալի եւ ճակատագրային պայմաններում:

Մի ճիւղ, դարձեալ, որ իր հովանին չի սահմանափակում եւ իր պտուղը չի վերապահում իր ներքեւ պատասպարուող սեպհական հօտին՝ հայկազնեան ժողովրդին, այլեւ երբեմն ու տարբեր ձեւերով իր ծառայութիւնն սպաս է դնում — եւ մանաւանդ դրել է անցեալում — ուրիշ հօտերի, ժողովուրդների համար: Որովհետեւ նա այլամերժ եւ կղզիացեալ նկարագիր չունի — այլապէս կոտորուած պիտի լինէր քրիստոնէական ծառի մայր բնից — այլ, ճիշտ հակառակը, ընդհանրականութեան, ուրիշների հետ հաղորդութեան զգացումն ու ձգտումը միշտ է ունեցել: Այդ ոգով ու նկարագրով օժտուած՝ նա իր հարազատ, սեպհական հօտին ծառայելով հանդերձ, ծառայել է — եւ այժմ էլ ծառայում է — տիեզերական եկեղեցուն, համամարդկային ընկերութեան ուրիշ բաղկացուցիչ անդամներին, մասերին, զանգուածներին, մասնակցելով նրանց կեանքին եւ մատուցանելով իր կարելի օժանդակութիւնը, քրիստոնէական համաշխարհային գործունէութեան արդիւնաւորման ի ինդիր:

Եւ այդ համաքրիստոնէական նկարագրից առաջանում է իր ծառայութիւնը ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցուն եւ առհասարակ

մարդկութեանը: Սա այնպիսի մի ծառայութիւն է, որ նրա փառքի լուսապսակի վրայ լոյսի մի նոր շող է աւելացնում, առաւել եւս պայծառ եւ լուսազեղ ընծայելով նրա դէմքը՝ ընդհանուր մարդկութեան նայուածքի առաջ:

Այս գրքոյկի մէջ մեր ճիգը պիտի լինի ընդգծել, մատնանշել միայն Հայց. Եկեղեցու «ծառայական կերպ»ի այլազան երեւաները եւ ի լոյս բերել կարելի չափով եւ համեմատաբար նեղ այս սահմաններում, Հայց. Եկեղեցու ունեցած դերը՝

- Ա- Մեր ազգային համայնական կեանքի մէջ.
 - Բ- Ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան մէջ:
- Այս փորձը պիտի ջանանք կատարել երեք ուղղութիւններով, այս երկու բնագաւառներում, հաւասարապէս. -

- 1- կրօնական-բարոյական.
- 2- Մշակութային-քաղաքակրթական, եւ
- 3- Ազգային-քաղաքական:

Եւ արդէն ժողովուրդների կեանքի գլխաւոր, բարձրագոյն արտայայտութիւններն են այս երեք ուղղութիւնները:

Այն յոյսով ենք բաց անում այս գրքոյկը, որ նրա մէջ նոյնիսկ ուրուագծային ձեւով պատկերացուած Հայց. Եկեղեցին դառնայ առաւել գիտակցուած եւ բարձրօրէն գնահատուած մի արժէք մասնաւորաբար հայ նոր սերնդի ըմբռնումի եւ ապրումների մէջ: Մի կեանք-հաստատութիւն՝ որ գրաւիչ ազդեցութիւն ունենայ իրենց վրայ եւ կարեւոր ու նշանակալից տեղ գտնի իրենց կեանքի մէջ:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝
Ի ՍՊԱՍ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

«Կրօնն է այն սրբազան աւագանը, որտեղից կեանքի աղբիւրներն են հոսում», - գրել է Ի. դարի մեր մեծագոյն հոգեւորական զէմքերից եւ հայոց պատմութեան խորագոյն ճանաչողներից Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանցը:

Կրօնի «պատմութիւնն ու բարեշրջումը իսկապէս մարդկային մտքին ու սրտին շարժանկար տարեգրութիւնն է, ուր խորապէս կը ցոլանայ մարդը իր հոգեկան ապրումներով, յոյսերով, երազներով եւ մտքի որոնումներով», - գրել է Արմաշի Դպրեվանքի ամենից պայծառամիտ եւ հոգեխօս զէմքերից Մեսրոպ Նարոյեան Պատրիարքը:

Խօսքեր՝ որոնք առաւելաբար ճշմարիտ են հայ ժողովրդի համար:

Խօսքեր՝ որոնք մասնաւորաբար հայոց պատմութեան իմաստասիրական եզրակացութիւնն են, կարծէք:

Որովհետեւ Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ քրիստոնէական կրօնի մարմնացումը Հայաստան աշխարհի մէջ՝ այնպիսի խոր թափանցումով տարրացել է հայ հոգու հետ, որ սրա բոլոր արտայայտութիւնները իրենով են գրոշմուած, իրենով թաթաւուած, եւ հետեւաբար՝ իրենով հասկանալի: Այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս մարմինը՝ արիւնով, ծառը՝ աւիշով:

Եւ այնքա՛ն, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին հայ ժողովրդի դիմաց երեւակայել որպէս նրանից անջատ իրականութիւն, պիտի լինէր պարզապէս մի արուեստական, բռնագբօսիկ ճիգ, մարդկային տրամաբար-

նութեան, մաքի հայեցողութեան համար միայն կարելի, բայց կեանքի տուեալ իրականութեան մէջ՝ անկարելի:

Եւ երբ այժմ, հակառակ այս բացայայտ ճշմարտութեան, որին խորապէս գիտակից ենք եւ որի համոզումն ունենք իր զօրաւորագոյն ձեւին մէջ, փորձում ենք կատարել այդ ճիշդ մեր նիւթին ներկայացման դասաւորութիւն տալու համար, հարազատագոյն եւ գեղեցկագոյն այն պատկերը, որով երեւակայում ենք Հայաստանեայց Եկեղեցին, իր ծառայութեան ամբողջական մատուցման մէջ հայ ժողովրդին, դա ՄՕՐ պատկերն է, մի քիչ դասականացած թէեւ, բայց իր ճշմարտական զօրութիւնը, կենդանութիւնը միշտ վառ պահած: Արդարեւ, մեր Հայրերի կողմից տասնեւհինգ դարերից ի վեր ճանաչւած, զգացուած եւ հռչակուած հարազատ պատկերն է դա, կատարեալ մօր դերով եւ դիրքով ըմբռնուած Վարդանանց կատարելատիպ հայ սերնդի կողմից:

Քանզի Հայր մեր գտար Անեսարանն գիտենք, եւ Մայր՝ զԱռաքելական Եկեղեցի Կաթողիկէ (իմա՝ ընդհանրակալան):¹

Ի՛նչ սրտառուչ արտայայտութիւն: Կրօնքի հրայրքից բխած ի՛նչ սրտաթունը կանչ՝ հօր կամքի պրկումով արձակուած, որ լցրել է ոչ միայն Ե. Դարի Վարդանանց սերունդը, այլ սերունդները բոլոր հայ դարերի, որոնք առաւել կամ նուազ չափով, այս կամ այն ձեւով — ձեւն ու չափը չեն կարելոր այնքան որքան խորքն ու հոգին — ապրել են այդ ոգին որպէս ծնուցիչ հոգեկան ոյժը այդ համակամ, համախումբ, սրտազրաւ յայտարարութեան, մի սրբազան նշանաբանի նուիրականութեամբ օծուն: Պարզ բառերով՝ նրանք ապրել են որպէս իրա՛ւ, վաւերական գաւակները նոյն համայնական Մօր՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու: Երբեք չեն մոռացել իրենց եկեղեցին կոչել Մայր եկեղեցի, ինչպէս իրենց երկիրը՝ Մայր Հայաստան, ինչպէս իրենց լեզուն՝ Մայրենի լեզու եւ ինչպէս իրենց հոգեւոր կենտրոնը՝ Մայր Աթոռ...:

Երեւակայեցէ՛ք, մի պահ, մայրը իր գաւակին հանդէպ...:

Դիտե՛լ էք գեղարուեստական իւղանկարներ մօր ու գաւակի, սկսեալ Ս. Աստուածածնից եւ մանուկ Յիսուսից: Ի՛նչ քաղցր տեսարան: Ի՛նչ երջանիկ մթնոլորտ: Ի՛նչ գեղեցիկ եւ յուզիչ պատկեր: Միտոյ հանդէպ: Նուիրումի եւ զոհողութեան կենդանի արձան:

Եւ այսպէ՛ս է Հայաստանեայց Եկեղեցին հանդէպ հայ ժողովուրդին: Ինչպէս չկայ մայր առանց գաւակի եւ, փոխադարձաբար, գաւակ՝ առանց մօր, այնպէս ե՛ւ իրար ամբողջացնում են իրարով իմաստ եւ արժէք են ստանում Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ հայ ժողովուրդը,

ներքին անխախտելի կապով էապէս եւ գոյութենապէս զօրուած իրար: Մի միութիւն՝ որի խորհրդին թափանցել կարելի չէ մտքով, բանականութեամբ. Կարելի է միայն զգալ հոգին այդ գերասքանչ խորհրդի

- «Խորհուրդ Խորին»...

Մօր պատկերը, ըստ ինքեան այնքան յատկանշական եւ խօսուն, պէտք ունի սակայն մեկնաբանութեան: Ուրիշ խօսքով, հարկ է պարզել թանձրականօրէն, շօշափելի տուեալներով, պատմական իրողութեանց լոյսի միջից, Հայց. Եկեղեցու ծառայութիւնները՝ մատուցուած հայ ժողովրդին, միշտ բնութենով որ մի մօր յատուկ սիրոյ եւ զոհաբերութեան զգացումներն են խորքը այդ ծառայութեան: Ճիշտ այնպէս ինչպէս նոյն սէրն ու զոհաբերութեան ոգին եղան մղիչ լծակը Քրիստոսի ծառայութեան, փրկագործութեան խորհրդի կատարման ճամբով:

Եւ այլ կերպ չէր կարող լինել արդէն, վասնզի եկեղեցին, մի անգամ եւս կրկնենք, պատկերն է Քրիստոսի, Նրա «խորհրդական մարմին»ը, հաւատարիմ իր Գլուխին եւ հետեւող իր Հիմնադրի առաքելութեան ոգուն եւ Ս. Հոգւոյ ձայնին:

1. Հայաստանեայց Եկեղեցին
Հոգեկան Մնդի Աղբիւր՝ Հայ Հոգուն

Այս է եկեղեցու սկզբնատիպ, բուն եւ միակ կոչումը: Այսինքն, մարդ էակի հոգեղէն բնութեան համապատասխան հոգեկան կեանքին, բարոյական նկարագրին ի սպաս դրուած ծառայութիւնը, մարդու հոգեկան ապրումների բիւրեղացման, ազնուացման եւ բարձրացման այնքան կենսական գործը: Բոլորս էլ գիտենք որ մարդու կեանքը իր ամբողջական իմաստի եւ տարողութեան մէջ, նիւթական կերակուրի, հագուստ-կապուստի, հաճոյք-վայելքի մի հանդէս չէ: Եթէ այդ լինէր, մարդը պիտի դադարէր մարդ լինելուց, հաւասարուելու համար այլ շնչաւոր էակներին...: Մարդ էակը հոգեկան բարձր ապրումների ատակ էակ է: Իմացական, գեղարուեստական, հոգեւոր ապրումները նրա բնութեան եւ կոչումի բաղկացուցիչ տարրերն են: Ինչպէս գիտութիւնը, արուեստը, նոյնպէս եւ մանաւանդ կրօնը, իր ճիշտ իմացումի մէջ հասկացուած, այդ ապրումներին սնունդ մատակարարող աղբիւրներն են:

Մեր ժողովրդի հոգեկան ապրումների, կրօնական կարիքների սնունդի առատահոս եւ մշտահոս աղբիւրը Հայաստանեայց եկեղեցու հոգեւոր աւազանից է արտաբխում: Մեր ժողովրդի հոգեւոր կեանքի բարեկարգ պահպանումն ու բարգաւաճ ծաղկումը, զօրացումը, հա-

¹ Եղիշէ, Պատմութիւն Վարդանանց, Վեներտիկ, 1950, էջ 128:

մապատասխան Աւետարանի քրիստոսաւանդ պատգամներին եւ աստ-
ւածայայտ ճշմարտութիւններին — ահա՛ քահանայապետը եւ իւրա-
յատուկ կոչումը Հայաստանեայց Եկեղեցուն, այն նկատի առած իր
սկզբնատիպ էութեանը կամ խնդիրեան մէջ: Ինչպէս բանաստեղծ
Վահան Թէքէեանն է ասում.

Եկեղեցին Հայկական մէն մի քարի տակ գեղնի
Դէպի երկինք բարձրացող գաղտնի ճամբայ մը ունի...:

Այսինքն՝ երկնքի արքայութեան հայ հոգիների մէջ իրագործումի
առաքելութիւնը, ինչպէս հայ շարականագիր վարդապետն է ասում
այնքան խոր թափանցողութեամբ, «երկրի՝ երկնքի» վերածմամբ,
(«քանզի երկիրս երկին եղեւ այսօր վերստին քո նորոգմամբ») մարդ
էակի մէջ իր աստուածատիպ պատկերի կենդանի պահպանմամբ:

Գաղտնի այդ ճամբի մէջ պահել հայ ժողովրդի մէջ մի անդամը եւ
անդամներին ներշնչել ոյժը, կամքը, կորովն ու տոկունութիւնը, աշ-
խարհի մոլորեցուցիչ փոթորիկներին հակառակ, կարենալ անսպաժաք
քայլելու համար այդ ճամբի անշեղ ուղղութեամբ — ահա՛ իր գործը,
իր ծառայութեան հրամայականը: Առողջ պահել հայ հոգին աստուա-
ծային վեհագոյն ապրումների, բարոյական ազնուագոյն սկզբունք-
ների ներգործութեամբ — ահա՛ իր առաքելութիւնը, իր կոչումի
առաջնահերթ ուղղութիւնը եւ բովանդակութիւնը:

Սկզբնական իր օրերին մանաւանդ, հետագայ դարերին եւ մինչեւ
այսօր ընդհանրապէս, Հայաստանեայց Եկեղեցին հաւատարիմ է մնա-
ցել եւ շարունակում է մնալ Աւետարանի ակնադբերից ցայտող իր
կոչումին եւ քրիստոսապարզեւ պարտաւորութեան: Առանց այդ հա-
ւատարմութեան՝ նա ապահովաբար պիտի դադարէր եկեղեցի լինելու
իր բնատիպ նկարագրից, դառնալու համար լոկ ազգային յատուկ մի
հաստատութիւն, մի օրգան, կորցնելով իր աստուածային տիպը, երկ-
նային դրոշմը, պարպուելով Աստծու Հոգու «կենդանի շնչից», Քրիս-
տոսի հրաշակերպող զօրութիւնից:

Հոգեկան սննդաբաշխումի այս առաքելութիւնը դիտելով պատ-
մութեան հորիզոնի վրայ, նախ պիտի ասել, որ առաջին իսկ օրից, երբ
Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները եւ նրանց անմիջակա-
նօրէն հետեւող քարոզիչները հիմը դրեցին Հայաստանեայց Եկեղե-
ցուն, իրենց վկայութեամբ նախաքայլն առին հայ հոգու կրօնական ու
բարոյական բարեկարգութեան: Նրանց քարոզութիւններով Աւետա-
րանի ճշմարտութիւնները սկսեցին տեղ գրաւել հայ հոգու եւ կեանքի
մէջ: Բայց այդ հիմքը իր գոյութիւնը պահելու եւ ինքն իրեն ամրացնե-
լու համար դեռ պէտք ունէր կարծէք ծածկուելու, հողի ընդերքի մէջ
խորանալու... Դիւրին գործ չէր նոր ըմբռնումներ, նոր աշխարհայե-

ցողութիւն տալ ժողովրդին: Հալածանքներ, զոհեր, մարտիրոսներ,
նահատակներ էին հարկաւոր հայ հոգու քրիստոնէացումին որպէս
գին: Հայ ժողովրդի հոգին, սակայն, սկսել էր արդէն խլրտիլ նոր յոյ-
գերի, նոր ապրումների բաբախումներով եւ նոր գաղափարների լոյ-
սով, որոնք արտասովոր էին թէեւ, բայց քաղցր, ուրախալի մի կեանքի
նախաճաշակը զգացնում էին մարդու փրկութեան ցնծալի աւետիսով:

Բայց դեռ այնքա՛ն սառն էր հայի սիրտը Քրիստոսի վարդապե-
տութեան քաղցրութիւնը լիովին ճաշակելու համար...: Բուռն ոգո-
րումներ, երկար պայքարներ տեղի ունեցան առաջին երեք դարերի ըն-
թացքում ընդմէջ ինք իրեն պահպանել ճգնող աւանդական կրօնին՝
հեթանոսութեան եւ ինք իրեն տարածել ջանացող նոր կրօնին՝ քրիստո-
նէութեան: Բազմաթիւ նահատակութիւններ, նոյնիսկ կաթողիկոսնե-
րի սպանութիւններ պատահեցին: Բայց այս բոլորը յանգեցին հայ հո-
գու խմորումին, երկունքին՝ Ե. Դարի մեծ ու հրաշալի ծնունդի հա-
մար — Քրիստոնէութեան հայացումը կամ Հայ Եկեղեցու իրագործու-
մը, կերպաւորումը հայ հոգու եւ հայկական ազգային կեանքի շաղ-
ուածքում:

Հեթանոսութեան բիրտ սովորութեանց մէջ կաղապարուած,
գետնաքարշ, աշխարհայնապաշտ բարքերի մէջ կորսուած հայ հոգին,
շնորհիւ Հայց. Եկեղեցու առաջին հայրապետների եւ քարոզիչների
քաջարի ջանքերին եւ անձնագոհ ծառայութիւններին, ինք իրեն
սրբեց, բիւրեղացրեց քրիստոնէական վեհացուցիչ, սրբադրոշմ գաղա-
փարների եւ կեանքի սկզբունքների լոյսով, Աւետարանի հայ կեանքի
մէջ թափանցումի ճանապարհով:

Յիշենք միայն մէկն այդ ուսուցիչայ նուիրեալներից — ՄԵԾՆ
ՆԵՐՍԷՍԸ:

Դ. Դարի հայոց այս բազմերախտ Հայրապետը, որ Օրմանեան
Պատրիարքի խորաթափանց բնորոշումով հանդիսացաւ «Լուսաւորիչ
Սրտից» Հայ ժողովրդի¹, այնպիսի բարեկարգութիւններ ներմուծեց
հայ ժողովրդի կեանքի մէջ, որ քրիստոնէութիւնը սկսեց գործնապէս
եւ արդիւնաւորապէս արտայայտուել մարդոց առօրեայ կենցաղի մէջ,
ինչպէս եւ տեղ գտաւ հայ ժողովրդի ընկերային հաստատութեանց եւ
հասարակաց բարքերի մէջ. հոգիներում, խորտակուեցին աշտարակ-
ները հայ հեթանոսական սնամէջ բարքերին եւ սովորութիւններին,
հալուեց սառույցը որ թանձրացել էր հայ սրտերի վրայ, որովհետեւ հե-
թանոսական մտայնութեան եւ կենցաղի յատուկ մոլորութիւններն ու
յուրի ապրելակերպերը սկսեցին նահանջել՝ տեղ տալու քրիստոնէական
բարոյականի յատուկ առաքիւնութիւններին: Այսպէս, գերիներին

¹ Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հտ., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 170:

ազատութիւն շնորհուեց, հիւանդներին խնամք տարուեց, տառապողներին օգնութիւն ընծայուեց. յաւիտենական կեանքի յոյսը թափանցեց հայ հոգիներում. մի խօսքով՝ ծաղկեց հայ սրտի անդաստանը քրիստոնէական վարդապետութեան եւ կեանքի արեւին ու ցօղին գարնանաբոյր ներդրածութեան տակ: Ու բացուեցին այդ ծաղկաստանում Քրիստոսով այցելուած հայ սրտի առաջին ծիւղերը — հիւանդանոցներ, ուրկանոցներ, աղքատանոցներ, հիւրանոցներ, կրթական կազմաւորման դպրոցներ եւ շարքը այն հաստատութիւններին, որոնք շօշափելի արտայայտութիւնն էին կեանքի քրիստոնէական հասկացողութեան, ճառագայթումը սիրոյ գերազանց սկզբունքին:

Նոյն սիրոյ սկզբունքի հիման վրայ կերպարանք փոխեց հայ ընտանիքը՝ կորիզը հայ ազգային մեծ ընտանիքին, այլ ու կնոջ, ամուսնութեան, ազգականական փոխ-յարաբերութեան եւ այլ կենցաղային երեւոյթների մասին քրիստոնէական ըմբռնումների իւրացումով եւ գործնականացումով:

Մի խօսքով՝ մարդը այլեւս արժէ՛ք էր ստացել, նո՛յն արժէքը բոլոր մարդկանց եւ բոլոր դասակարգերի համար: Ստրկութեան, գերութեան, կեղեքուածութեան, արհամարհանքի դրուծիւնն ու վերաբերումները փոխակերպուել էին սիրոյ, հաւասարութեան, գթութեան, ողորմածութեան, յարգանքի եւ հոգեկան ազնուութեան սկզբունքներին եւ կեցուածքներին:

Աւելի յստակ եւ ամբողջական գաղափար տալու համար հոգեկան բարեկարգութեան կամ վերանորոգումի, նոյնիսկ կարելի է ասել՝ յեղաշրջման այս մեծ շարժումի մասին, օգտակար ենք համարում բուն աղբիւրին մօտեցնել մեր ընթերցողներին, Փաւստոս Բիւզանդ պատմագրից վերջնելով մի պատկեր արեւելահայերէն թարգմանութեամբ՝ կատարուած Ստ. Մալխասեանի կողմից, այդ շարժումի կենդանի նկարագրութիւնից:

Նրա (Ներսէս Մեծի) հովուութեան ժամանակ երկրում մեծ խաղաղութիւն տիրեց, որովհետեւ իր վարքի եւ ընթացքի մէջ նա նմանուեց իր հօրը՝ Մեծ Գրիգորին: Ամենաբարի հայրական վերաբերմունք ունէր, նոյն հայրերի առաքելական շնորհները նորոգեց եւ նոյնպէս հոգս էր տանում իր հօտը անվնաս պահելու երեւացող եւ աներեւոյթ թշնամիներից:

Նա առաւելաբար նմանուեց առաջին ծառերին եւ վարդապետութեան նոյնատեսակ եւ նոյնքան հասուն պտուղներ էր բերում եւ իր հովուութեան եւ վերակացութեան ընթացքում բոլորին առատօրէն մատակարարում էր օգտակարը՝ հոգեւոր արօտով սնուցանելով:

... Թաղէտի Աթոռը նորից շէնացրեց, եւ իր հայրերի նմանող որդի եղաւ: Չարախօսներին հարկադրելով լռեցնում էր: Անօրի-

նութիւնները, անօրէնների խօսքերն ու գործերը միանգամայն խափանում էր: Ճշմարտութեան համար կռում էր մինչեւ վերջ, արդար կողմը քաջալերում ու պաշտպանում էր եւ իր վարդապետութեան անձրեւով սնուցում ու փարթամացնում էր շահաւետ, արդար գործերն օրհնութեամբ, Մեծ Հայքի բոլոր սահմաններում, որտեղ նրա հայրերն առաջ սերմանել էին կենարար խօսքի քաղափունը, ինքն էլ նոյնը ոռոգեց իր անձրեւով:

Նա իր մէջ կրում էր անպատմելի գօրութիւններ. խիստ հոգ էր տանում ողորմածութեան կարգեր հաստատելու համար:

Նախ անձամբ ինքն էր բարիքներ գործում, յետոյ ուրիշներին բարեգործութեան օրինակ տալիս. Վարդապետական խօսքով առհասարակ յորդորելով բոլորին, մտքերի փակուած դռները դէպի բարին էր բացում: Ուսուցանում էր ամենաբարի սէրը, յոյսը, հուսաւոր, սրբութիւնը, քաղցրութիւնը, հեզութիւնը, անոխակալութիւնը: Յորդորում էր խնամել աղքատներին, նրանց դարմանել: ... Եւ այնքան երկիւղ ազդեց, որ Հայաստանի սահմաններում բնակուող բոլոր մարդիկ հաւատալով՝ բոլորն իրենց ունեցածները իրենց աղքատներին հաւասարապէս եւ յօժարութեամբ մատակարարում էին, ու այս բանը անում էին ուրախութեամբ:

... Նա գնաց հասաւ Տարօն գաւառի կողմերը եւ իր մօտ հաւաքեց հայոց աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներին: Հաւաքուեցին Աշտիշատ գիւղում, որտեղ առաջին անգամ եկեղեցի էր շինուած, որովհետեւ նա էր մայր եկեղեցին եւ նախնեաց եկեղեցական ժողովների ժողովատէրը: Բոլորը յօժարութեամբ ժողովի եկան եւ օգտակար խորհրդակցութիւն ունեցան՝ աշխարհական կարգեր բարեկարգելու, հաւատի բնդիւնուր կանոններ սահմանելու:

(Այս ժողովում) կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին եւ հայոց աշխարհի ամբողջ ժողովուրդը դարձրին իբրեւ վանականների մի ընդհանուր միաբանութիւն, բացի ամուսնութիւնից¹: Ներսէս Եպիսկոպոսապետը ամենքի վրայ տարածում էր առաքելակերպ սահմանուած կանոնները, բոլորին խրատ էր տալիս, յորդորում էր, առաջնորդում էր դէպի բարեգործութիւն եւ նախանձախնդիր էր լինում. Նախ ինքն էր անում, ապա ուրիշներին նոյնը ուսուցանում: Նոյնը հրամայում էր կատարել հայոց ամբողջ աշխարհում, գաւառներում, կողմերում, անկիւններում: Որոնում, գտնում էին պատշաճ տեղեր, գատում էին՝ նրանց մէջ աղքատանոցներ շինելու համար, որտեղ պէտք է հաւաքէին ախտաւորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցաւագարներին: Որոշեցին շինել ուրկանոցներ (բորոտների համար մեկուսացեալ ապաստանարաններ), սահմանել նրանց սնունդ եւ դարման, իսկ աղքատների համար՝ պատասպարան: Որովհետեւ Ներսէս Մեծ Եպիսկոպոսապետը այսպէս հրամայեց, եւ սուրբ ժողովը հաւա-

¹ Հեղինակն այս պատկերաւոր, փոխաբերական ոճով ուզում է ասել, որ հայ ժողովուրդը վանականների նման սրբակրօն եւ մաքրակենցաղ կեանքի քրիստոնէատիպ ձեւի մէջ մտաւ:

նութիւն տուեց, որ այդպիսի մարդիկ նստած մնան իրենց կացարաններում, դուրս չգան տառապանքով մուրալու, եւ բոլորովին իրենց դռներից ոտք դուրս չդնեն, այլ որ ամէն մարդ պարտական կը լինի նրանց (խնամելու): Կարեւոր է, ասում էին, որ աշխարհի կարգը չխանգարուի, այլ պէտք է որ բոլորն անխտիր ողորմած լինեն եւ զգուշութեամբ տանեն նրանց կերակուրը ու նրանց կարիքները հոգան: Այսպէս էլ շինեց, կազմակերպեց եւ հաստատեց:

Ուրիշ շատ տեսակ ողորմածութիւններ էլ սովորեցրեց աշխարհին եւ շատ հայրենական կարգեր ու կանոններ հաստատեց: Նա խրատ էր տալիս, որ միշտ պէտք է նկատի ունենալ յարութեան յոյսը, չկարծել, թէ մարդու մահն անդառնալի է, թէ նորից կենդանանալու յոյս չկայ, ուստի եւ պէտք չէ մեռածի վրայ անյուսութեամբ լաց ու կոծ անել, անչափ ու անկարգ սուգ անել, այլ յոյսով նկատի ունենալ Տիրոջ զարուստը եւ յարութեամբ նորոգուիլը, ուրեմն սպասել Տիրոջ զալստեանը, երբ ամէն մարդ յալիտենական հատուցում կը ստանայ, ըստ իր գործերի:

Նաեւ խրատում էր, որ ամուսնութեան մէջ օրինաւոր լինեն, որ ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դէմ դաւ չապրեն, հեռու մնան ազգակցական մերձաւոր խառնակ ամուսնութիւններից, մանաւանդ հարսների հետ մերձաւոր ամուսնութիւնից եւ սրանց նմաններից:

... Նա դատապարտում էր նեցգութիւնը, մատնութիւնը, ազահութիւնը, ուրիշին նախանձելը, ցանկասիրութիւնը, զրկողութիւնը, արուամոլութիւնը, իզանալը, բամբասանքը, մոլի հարբեցողութիւնը, որկրամոլութիւնը, յափշտակութիւնը, պոռնկութիւնը, թշնամուց վրէժխնդրութիւնը, ստախօսութիւնը, թշնամութիւնը, անողորմածութիւնը, սուտ երդումը, արինահեղ սպանութիւնը, յարութեան յոյս չունենալը, անյուսութեամբ մեռելների սգալը – այս բոլորը համարում էր միանման կորստեան խորխորատ:

Եւ ամբողջ երկրին պատուիրում էր նա, հէնց իրեն՝ թագաւորին, մեծամեծներին եւ առհասարակ նրանց, որոնք ուրիշի վրայ իշխանութիւն ունէին, որ գութ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրեալների եւ աշակերտների վրայ, սիրեն նրանց իբրեւ իրենց հարազատների, սպօրինի կերպով ու չափազանց հարկերով նրանց չնեղեն, յիշեցնելով, որ նրանց համար էլ Աստուած կայ երկնքում: Այսպէս էլ ծառաներին էլ պատուիրում էր հաւատարիմ եւ հնազանդ լինել իրենց տէրերին, յիշեցնելով նրանց, որ դրա համար վարձք կը ստանան Տիրոջից:

Եւ բոլոր եկեղեցիները նրա օրերում խաղաղութիւն ու նորոգութիւն գտան: Ամբողջ Մեծ Հայքում եպիսկոպոսների պատիւը մեծացաւ, եկեղեցիների կարգերը ծաղկեցին, լիովին պայծառացան, ամենայն վայելչութեամբ հաստատուեցին կաթողիկէ (իմա՝ ընդհանրական) եկեղեցիների կարգերը, սուրբ պաշտամունքի կարգերը աճեցին, պաշտօնեաներն աւելացան: Եկեղեցու կարգե-

րը շատացրեց շէն ու անշէն տեղերում, նոյնպէս եւ կրօնատրների թիւը բազմացրեց:

Չանազան տեղերում, Հայաստանի բոլոր գաւառներում հիմնեց դպրոցներ՝ յունարէն եւ ասորերէն լեզուներով:

Շատ ներուսածների փրկում էր, գերութեան մէջ տառապողներին գերութիւնից ազատում էր՝ ոմանց բարոզելով Քրիստոսի երկիւղը, եւ միսներին փրկանք տալով զնում ազատում էր ու իրենց տեղերը դարձնում: Այրիներին, որբերին, չքատրներին հանգիստ ու սնունդ էր ապահովում, աղքատները միշտ նրանով ուրախանում էին, իր սեղանատունն ու սեղանը միշտ բաց էին աղքատների, օտարականների եւ հիւրերի համար: Եւ այնքան մեծ էր նրա աղքատասիրութիւնը, որ թէպէտ բոլոր գաւառներում աղքատանոցներ շինեց ու նրանց համար դարձան նշանակեց, այնպէս որ իրենց անկողիններից վեր կենալուց աւելի ներութիւն չքաշեն, բայց եւ այնպէս առանց նրանց սեղան չէր նստում, այլ կաղերը, կոյրերը, հաշմանդամները, վերքոտները, խուլերը, տմանկները, կարօտեալները նրա հետ սեղան էին նստում ու կերակրում: Եւ ինքը իր ձեռքով բոլորին լուանում էր, օծում, (վերքերը) կապում, իր ձեռքով նրանց կերակուր էր բաժանում, իր բոլոր ունեցածը նրանց վրայ էր ծախսում: Բոլոր օտարականները նրա հովանու տակ դադար առած հանգստանում էին:

Եւ ինչ որ ինքն էր անում, նոյնը սովորեցնում էր անել եւ ուրիշներին, ինքը մաքուր, զգաստ եւ արթուն մարդ էր ու բոլոր մարդկանց պատրաստում էր Աստծու խօսքը ընդունելու: Մարգարէների եւ առաքեալների նմանութեամբ սովորեցնում էր ողորմած լինել: Չեր մեղքերը, – ասում էր նա, – պէտք է ողորմածութեամբ քաւելք եւ ձեր անօրէն գործերը՝ գթութեամբ եւ աղքատներին ողորմութիւն տալով:

... Այս եւ սրանց նման բաներ նա շարունակ խօսում էր գիշեր ու ցերեկ, չէր դադարում սովորեցնելուց եւ յանդիմանելուց: Եւ նրա մէջ բնակուած Սուրբ Հոգու իմաստութեամբ իր կեանքի ամբողջ ժամանակ, ամէն օր Հայոց Երանելի Ներսէս Եպիսկոպոսապետը ամենքին վարդապետում, խրատում էր ինչպէս մի բազմագութ հայր, ինչպէս մի սիրող մայր, հոգեւոր սիրով ոգետրում էր բոլորին՝ մեծամեծներին, պատուաւորներին ու անարգներին, հարուստներին, աղքատներին, ազատներին ու շինականներին: Եւ աշխարհի վերակացութիւնը (այսինքն՝ ժողովրդի հովուութիւնը) ամենայն հոգատարութեամբ, առանց ծուլանալու եւ առանց յապաղելու կատարում էր մինչեւ իր կեանքի վերջը: Նրա նման ուրիշ մէկը չեղաւ հայոց աշխարհում»¹:

Այլեւս հարկ չկայ երկարելու նկարագրութիւնը բարեկարգութեան այն մեծ գործին, որ Հայ Ժողովրդի սրտի իսկական քրիստոնէ-

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. դպրութիւն, Դ. գլուխ, Ստ. Մալխասեանցի քարգնամութիւն, (քաղուածարար), Երեւան, 1963, էջ 127-133:

ացումը առաջ բերեց, յառաջատուական ընթացքով: Վերեւ մէջբերուած հատուածը ինքնին բաւարար է արդարացնելու համար մի քիչ վեր մեր բնորոշած հայ ժողովրդի հոգեկան կացութեան յեղաշրջումը, իբրեւ մեծագոյն բարիքը Հայց. Եկեղեցու, հայ ժողովրդի հոգեկան ազնուացման այս առաջին հանգրուանի վրայ:

Յաջորդող Ե. դարը, Ոսկեդար անունով մկրտուած հայ ժողովրդի գիտակցութեան աւագանի մէջ, բնական իբրեւ հետեւանք Դ. դարի այս յեղաշրջման շարժումին, իրագործեց միացումը, աւելի ճիշտ՝ միաձուլումը երկու տարրերի, իրար դէմ սկզբնապէս այնքան պայքարած, բայց խորապէս իրար հետ այնքան ներդաշնակօրէն շաղախուող — Հայութեան եւ Քրիստոնէութեան:

Ի. դարի հայ իմաստասիրական մտքի լաւագոյն ներկայացուցիչ եւ իմ ամենասիրելի ուսուցիչ՝ Շահան Ռ. Պէրպէրեանը հետեւեալ խորիմաստ բնորոշումով է իմաստասիրում մեր պատմութեան այդ յեղաշրջող մեծ շրջանը, քրիստոնէութեան եւ հայութեան միազանգուով պատկերացնելով որպէս

ՄԻՍՄԻՔ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ու անոր առաջին գաւալը՝ Հայ Ոսկեդարը:
Ու ժամանակին հետ հետզհետէ հանգրուանուող միս քանի մը մեծ դարերը հայ ստեղծագործութեան՝ միս գաւալները անոր:
ՀԱՅ ՀՈԳԻՆ՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՇՈՒՆՉԻՆ ՏԱԿ
Կը զգա՞մք այս ի խորութեան: Պիտի կարենանք հասկնալ այն ատեն, ու այն ատեն միայն, Հայ մեծագործութեան դարերը ու արժանի լլլալ վերագարթմանը անոնց թափին¹:

Ճշգրիտ, իմաստայից եւ շքեղ բնորոշում:

Եւ այնուհետեւ երկրի տէրն ու միանգամայն ծառան հայ ժողովրդի՝ Հայց. Ս. Եկեղեցին՝ հանդիսացաւ նրա հոգևոյ կրօնական, բարոյական, հոգեւոր դաստիարակութեան միակ օջախը, ուր Աւետարանի հոգեւոր ճշմարտութիւնները, Քրիստոսի քարոզած բարոյական բարձր սկզբունքների եւ աստուածաշնչական գրականութեան ու կեանքի մի կենսատու միջնորդութիւն մէջ նոր թափ առաւ հայի հոգին, նոր ու գեղեցիկ ըմբռնումների, բարքերի, սովորութիւնների իւրացումով եւ տիրացումով, եւ ստեղծագործական կեանքի բեղմնալից հունի մէջ մտնելով:

Եւ ինչ որ ունենք այսօր մեր մէջ որպէս բարոյական բարձր հասկացողութիւն եւ նրա հետեւողութեամբ ապրուող կեանք, կրօնական ապրում, բարեպաշտութեան խորունկ զգացումներով զսպանակուած, այդ բոլորը պարտական ենք մեր եկեղեցու կրօնական դաստիարակու-

թեան սրբազան ու փրկարար գործին, որը նա կարողացաւ իրականացնել իր պատմական կեանքի կարելիութեանց սահմաններում:

«Մեր պատմութիւնը մի հանդիսարան է արիւնյալի տեսարանների, սարսուտեսիլ պատկերների», - ասում է առհասարակ: Արդար են ասողները: Բայց ո՛չ ամբողջապէս: Նրանք՝ ասողները մնում են, այսպէս ասած, «ճշմարտութեան նախագաւթում», առանց հասնելու բուն, խորքի իրողութեանը:

Աւելի խորաթափանց հայեացքի առաջ՝ հայոց պատմութիւնը մեզ ներկայացնում է նաեւ ու մանաւանդ որպէս մի հանդէս, մի տեսարան, ուր խոշոր եւ վճռադրոշմ դեր են կատարել այնպիսի գրական սկզբունքներ եւ ստեղծագործութեան այնպիսի գործօն ոյժեր, ինչպիսիք են քրիստոնէական կրօնի մէջ ճանաչուած գերագոյն, աւագ երեք առաքինութիւնները, որոնք ծանօթ են նաեւ որպէս «աստուածախօսային» (théologales) առաքինութիւններ: Դրանք են՝

ՀԱԻԱՏՔ

ՅՈՅՍ

ՍԷՐ

«Եւ արդ մնան հաւատք, յոյս, սէր. Սոքա երեքեան, եւ մեծ քան զսոսա՝ սէր է», Պօղոս Առաքեալի բնորոշմամբ (Ա. ԿՈՐՆԹ. ԺԳ. 13):

Արդարեւ, մեր պատմութեան վարիչ երեք սկզբունքները կարելի է դաւանել սրանք, որովհետեւ մեր հասկացողութեամբ՝ պատմութիւնը կարելի չէ ըմբռնել եւ բացատրել սոսկ տնտեսական, քաղաքական եւ դասակարգային կամ ռազմական տուեալներով եւ ազդակներով: Պատմութիւնը մենք հասկանում ենք առաւելաբար որպէս հոգեւոր խորունկ ոյժերի եւ բարոյական սկզբունքների շարժակներով իրագործուած մի հաւաքական կեանք: Առանց այդ հոգեկան ոյժերի ներգործութեան ըմբռնումին, պատմութեան հասկացողութիւնը կը լինի մակերեսային: Այս մօտեցումով՝ հայկական կեանքի պատմական հանդիսարանում մենք յստակօրէն տեսնում ենք նախ ՀԱԻԱՏՔԸ:

Հաւատք՝ ամենից առաջ Աստուծու նախախնամութեան, խորունկ համոզում եւ վստահութիւն՝ Նրա հայրախնամ սիրոյն վրայ: Հայ ժողովուրդը դարերով Աստուծու հանդէպ հաւատարմութեանը մէջ է տեսել իր գոյութեան իմաստի մայր ջիղը, իր գոյատեւման հրաշքի գաղտնի բանալին, ստեղծագործելու իր անբեկանելի ձգտումը եւ անմարելի կիրքը:

Հաւատք, որ տոկուն եւ անսասան է պահել հայու քաջութիւնը, կորովը, կամքը, ապրելու, տեւելու, ստեղծելու, անմահանալու — նոյնիսկ մահուան մէջ... — ձգտումը:

¹ Տե՛ս Յուշարձան Աստուածաշունչի Թարգմանութեան 1500-ամեակի Տօնակատարութեան, Երուսաղէմ, 1938, էջ 294:

Հաւատք, որ այնպէս խոր արմատ է ունեցել նրա հոգու մէջ որ «ո՛չ հրեշտակք եւ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր եւ ո՛չ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք»¹ կարողացել են խախտել կամ այլ հաւատքով փոխարինել:

Հաւատք, որ նոյն ոսկեղնիկ մատենագրի բառերով, հագուստ չէ՛ր, դրսից մարմնի վրայ պարտադրուած, այլ «իբրեւ զգոյն ի մորթոյ»², մարմնի բնութեան հետ տարրացած, նոյնացած եւ դարձած նրանից անբաժանելի, անքակտելի մասնիկ:

Ի՞նչ թերադրական պատկեր՝ հասկացող, խորհել զխոցող մարդու համար: Հաւատքը արժէք ունի, երբ մեր կեանքում կը ներգործի: Հաւատքը տեսութիւն չէ, գաղափար չէ, զարդ ու յարդարանք չէ, պարագայական խօսք չէ, չորացած, ձեւականացած աւանդութիւն չէ: Կեանք է, ապրում: Եւ հէնց այս իսկ պատճառով նրա զօրութիւնը ճիշտ կը հասկացուի, երբ նա ներկայ լինի մեր կեանքի մէջ, երբ մեր ապրումները նրանով գունաւորուած եւ զսպանակուած լինեն: Ի՞նչ արժէ կոյրին խօսել լոյսի մասին, համրին՝ խօսքի մասին, խուլին՝ ձայնի մասին...: Պէտք է բացուեն մեր աչքերը կարենալ տեսնելու համար հաւատքի այս հսկայական, անդիմադրելի հոսանքը, որ անցնում է հայոց պատմութեան ճամբով, հայոց լեռների գագաթներով, հայոց ձորերի հովիտներով, հայոց կղզիների բլուրներով, հայոց դաշտերի հարթութիւններով, հայոց սարալանջերին թառած վանքերի լոյս ու մութ խցիկներով, հայոց քարերի բլրերէլ սրբատաշութեամբ, հայոց խաչքարերի նրբաքանդակ երեսներով, հայոց մանրանկարների հազարազիծ երփներանգութեամբ, հայոց շարականների սրտառուչ եւ հոգեթով մեղեդիներով, Ս. Լուսաւորչի կանթեղի արցունք-իւղով, Ս. Ղեւտոնդների սրանման խաչերով, Ս. Վարդանների խաչանման սուրբերով, Ս. Մեսրոպների երկաթագրերով, Ս. Խորենացիների դարերը շալակող պատմագրքերով, Ս. Եզնիկների ծանրախոհ մատենաներով, Ս. Նարեկացիների հոգեհունչ մրմունջներով, Ս. Շնորհալիների կարկաչուն աղօթքներով, Ս. Տաթևացիների ամրակուռ դաւանանքի պահպանակներով եւ այլ հազար ու մի նահատակների, մարտիրոսների գետահոս արիւնով: Եւ այս բոլորի ամենագոր լեզուով պատգամում է:

Հաւատք քո կեցուցին զքեզ (ՄԱՏԹ. Թ. 22):

Մի՛ երկնչիր, միայն հաւատա՛ (ՂՈՒԿ. Ը. 50):

ՅՈՅՍԸ. մեր պատմութեան այնքա՛ն տազնապալից օրերին ինչպէ՞ս պիտի կարողանայինք ապրել առանց նրան, ինչպէ՞ս պիտի կա-

¹ Եղիշէ, Պատմութիւն Վարդանանց, Վենետիկ, 1950. Էջ 74-75:
² Անդ. էջ 197.

րենայինք շնչել այն խաւար օրերին առանց երկնքի ամպամած ոլորտից բացուող եւ ցնցուղուող այդ յոյս-լոյսին: Երբ աւերը տարածուեց մեր երկրում, երբ արիւնը դուրս հոսեց մեր երակներէրից, երբ կորստեան վախը թանձրութիւն կապեց մեր սրտերին, երբ գերեզմանի ճանապարհ բացուեց մեր քայլերի առաջ, ինչպէ՞ս պիտի կառչած մնայինք կեանքին եւ չկորցնէինք մեր ստեղծագործելու կամքն ու տաղանդը, մեր յարատեւելու, յաւերժանալու խորունկ իղձը, առանց մեր հոգու մէջ երբեք չմարած այդ ճրագի լոյսին, որ յոյսի շողն է, մթացած երկնքից յանկարծ բացուող այն ճառագայթը, որ զգացնում է մարդուն կեանքի ներկայութիւնն ու քաղցրութիւնը: Մեր ժողովրդի գաւակներէրից մէկը չէ՞ր, որ երգեց՝ արձագանգ տալով ժողովրդի ձայնին.

Երբ պէկո՞ծ ծովու վրայ
Իմ մակոյկը խորտակուի,
Ես փրփրադէզ պէտս մէջը
Դեռ իմ յոյսը չեմ կարի:

Որովհետեւ, Հայ ժողովուրդը քրիստոնէական կրօնի մէջ դտաւ յոյսի՝ վարդապետութիւնը, որ ինքնին լո՛յսն է կեանքի, երբ մանաւանդ լոյսը ինքը խաւարել է կեանքում...: Աւետարանը յոյսի խօսքն էր, որ բերեց մանաւանդ այն մարդկանց եւ ազգերին, որոնք ճնշուել էին կամ արհամարհուել իրենց մարդկային իրաւունքների արդար եւ ազատ կիրարկմանը մէջ:

Քրիստոնէական հասկացողութեամբ, այդ յոյսն է, որ «ո՛չ երբեք ամաչեցուցանէ», ինչպէս պատգամում է Պօղոս Առաքեալը: Նա, որ ունի այդ առաքինութիւնն իր հոգու մէջ, կարող է տոկալ: Նա, որ կորցրել է այդ ոյժը շուտով վհատուած է եւ դառնում անկայուն, երբ-րուն եւ, ի վերջոյ, անէութեան դատապարտուած մի գոյութիւն, լինի նա անհատ կամ ազգ: Քրիստոնէութեան մեծագոյն բարիքներից մին էր այդ յոյսի ներշնչումը, որ այնքան խորը թափանցեց Հայ հոգու մէջ:

ՍԷՐԸ, որ մեծն է բոլորից եւ պսակը բոլորի: Հաւատքն ու յոյսը կը դատարկուեն իմաստից, եթէ նրանց մէջ չնեղգործի կենդանաւար եւ ստեղծագործող շունչը սիրոյ: Առանց այդ սիրոյ գերազանց ոյժին, առանց Աստուծո հանդէպ խորունկ որդիական ակնածանքի կեցուածքին, առանց կազդուրիչ, ազնուացուցիչ եւ սրբատար այդ զգացումին, ես խորհրդածում եմ յաճախ, ինչպէ՞ս պիտի ապրէր մեր ազգը...: Այսինքն, ինչպէ՞ս նա պիտի արդարացնէր եւ արժէքաւորէր իր գոյութիւնը այս աշխարհում, առանց ստեղծագործելու, առանց սիրոյ սկզբունքով կեանքը ծաղկեցնելու իր այնքան բնորոշ ձգտումին:

Երբ աշխարհը՝ այսինքն, քաղաքական, տնտեսական, ընկերային ազդակները, յաճախ մեզ՝ հայերիս բաժանում էին իրարից, պառակ-

տելով ազգի բաղկացուցիչ տարրերը — մեր պատմութիւնը այնքան պերճախօս է այդ տեսակէտից —, որպէս քրիստոնէայ՝ իրենց քրիստոնէական հաւատքը միացնում էր իրենց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու պատկանելիութեան զգացումին մէջ, մղուած այն սիրուց որ վառուամ էր նրանց հոգու մէջ հանդէպ իրենց հաւատքին եւ այդ հաւատքի շօշափելի արտայայտութիւն տուող Ս. Եկեղեցուն: Եթէ չլինէր քրիստոնէական սիրոյ այդ սկզբունքը, որը յաճախ ներգործել է դադանի, խորհրդական մի ոյժով, մեր կեանքը չէր լինի այնպէս ստեղծագործական իր բնոյթով ու ընթացքով, ինչպէս եղել է անցեալում:

Ահա թէ ինչո՞ւ հայոց սրբազան շարականագիր բանաստեղծը Ս. Երրորդութիւնը համակ սէ՛ր անունով է «մկրտել», երբ երգել է.

«Մէրն ի Սիրոյ գՄէրդ առաքեաց»:

Այսինքն՝ Որդին Աստուած Հօր Աստուծոց Հոգին Աստուծուն ուղարկեց: Եւ՝

«Յինքն զանդամս իւր քեւ յողեաց»:

Այսինքն՝ նրանով իրեն հաւատացող անդամներին իրեն կապեց, միացրեց: Մէրը միութեան կապ է: Զօրութեան աղբիւր:

Ժողովուրդներն ապրում են անշուշտ հացով: Բայց ո՛չ միայն հացով: Հացից վեր՝ կայ հոգու կեանքը, առանց որի մարդկային կեանք բացատրութիւնը դատարկ, անիմաստ խօսք պիտի լինէր, պարզապէս շրթնային արտայայտութիւն: Մարմնի գոյութեան համար մարդիկ ունեն իրենց համար հողեղէն միջոցներ՝ երկիր, հաց, հագուստ եւ զգայական վայելքներ: Որպէս հաւաքականութիւն ապրելու համար մարդիկ պէ՛տք ունեն առանձնայատուկ, սեպհական հողի, երկրի, հայրենիքի, որոնք կենսական կարեւորութիւն ունեն ժողովրդի մէջ համայնական, միասնական կեանքի որպէս նախապայմանական կարելիութիւններ: Հոգեկան կեանքի համար եւս անհրաժեշտ է հայրենիք, եւ երբ նիւթեղէն հայրենիքը այս կամ այն պատճառով զլացուի մի ժողովրդի, այդ հայրենիքը դառնում է մի հոգեւոր հայրենիք, առանց որի մարդիկ չեն կարող ապրել որպէս ազգ, այլ կ'ապրեն պարզապէս որպէս իրարից անջատ,

Հայ ժողովրդի համար հոգեւոր ճշմարտութիւնների, բարոյական սկզբունքների, ազգային առողջ գիտակցութեան ներշնչարան-վառարան եղող «հոգեւոր հայրենիք»ը Հայաստանեայց Եկեղեցին է. բազում անգամ ասուած, բազում անգամ ասելի:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ՝ այնքան կենսական, որ երբեմն մեր պատմական կեանքի ճակատագրական եւ օրհասական օրերին մեր հայրերը այն

նախադասել են գուտ հողեղէն հայրենիքից իրենց ազգի յաւերժութեան ի խնդիր: Որովհետեւ նրանք հաւատացել են, որ հողային հայրենիքը հոգեւոր հայրենիքով վերածուած է իսկական հայրենիքի:

Հոգեկան եւ ազգային այս հասկացողութիւնների օրրանը եղաւ Հայաստանեայց Եկեղեցին: Նման բարձր ըմբռնումով ապրուած կեանքի կենսատու մթնոլորտն եղաւ նա մեր ազգի համար: Առանց այդ ոգեկան մթնոլորտի, հայի հոգին կարող էր միայն խամրել կամ ալլասերուել, ինչպէս խամրեց միշտ այնտեղ, ուր փակուեցին դռներն Հայաստանեայց Եկեղեցու, լռեցին մեղեդիները հայ շարականի, ցնդեցին բոյրերն հայոց խունկի, մարեցին մրմունջներն հայաշունչ արօթքի...:

Եւ պարզ է այս ճշմարտութիւնը, երբ նրան նայենք քրիստոնէական հաւատքի աչքերով. որովհետեւ «ոգի առաւել է քան զկերակուր, եւ մարմին՝ քան զհանդերձ» (ՄԱՏԹ. 2 25): Արդարեւ, կայ արժէքների մի նուիրապետական կարգ, առաջնահերթի, երկրորդականի եւ այլ տարբերութիւնների սանդխամատներով նշուած: Եւ մի անհատի, ինչպէս մի ազգի համար, էական արժանիքը նրանում է կայանում, որ նա գիտենայ երկրորդականը չնախադասել առաջնահերթից: Մեր ժողովուրդը, Հայաստանեայց Եկեղեցու կողմից իր հոգու մէջ դրոշմուած հաւատքի եւ գաղափարաբանութեան բերումով գիտցաւ միշտ ցորենը նախընտրել յարդից, լոյսը՝ ստուերից, ջուրը՝ փրփուրից...: Ահա գաղտնիքն այն անբացատրելի սիրոյն, որով անձկագին փարումով հայ մարդը կապուեց իր եկեղեցուն որպէս իր գերագոյն, անփոխարինելի հարստութեան:

Հայոց պատմութեան մէջ շատ աղանդներ երեւացին, բորբոքիտներից սկսեալ մինչեւ արեւորդիները, բայց քամու պէս եկան եւ քամու պէս գնացին: Օտար եկեղեցիներ օտարամիտ վարդապետութիւններ քարոզեցին հազար ու մի եղանակներով: Զկարողացան խափանել եւ խախտել Հայց. Եկեղեցու վճիտ հաւատքը Հայաստանում Առաքեալներով քարոզուած եւ Լուսաւորչով կնքուած ու մեր Սուրբ հայրերի հոգեղէն քարոզութեամբ ծաղկած: Հայց. Եկեղեցու դաստիարակչական դերը մնաց անաղարտ եւ անփոխարինելի:

Ինչպէս ասել է ԺԳ. Եւ ԺԴ. Դարերի հուշականուն մատենագիր Յովհաննէս Երզնկացին.

Չաղբիւր յստակ սաւաղութեանց քոյ՝
Աղտաղտուկ ջուր օտարութի ուսմանց ոչ պղտորեաց:
... Յոսկի անբիծ հաւատոյն եւ յարժաք լուսատեսիլ բանի՞ն՝
Պղինձ ժանգառոտ եւ կապար սեւաթոյր ո՛չ գտաւ¹:

¹ Հ. Աճառեան, Անձնանունների Բառարան. Գ. հտ. էջ 612:

Աւետարանական պատկերով փակելու համար մեր խօսքը Հայց-Եկեղեցու հոգեւոր-բարոյական սնուցման յատուկ ծառայութիւնների մասին, պիտի ասել, որ քրիստոնէութիւնը աղ եղաւ մեր ժողովրդի հոգեկան կեանքի համար: Եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին հանդիսացաւ աղամանը, որտեղից նա ստացաւ իր համեմիչ հիւթը՝ դրանով իր կեանքն անելու համար աւելի իմաստալի եւ ուրախալի, մանաւանդ երբ տրտմութեան եւ վիշտի սլաքը սուր խոցում էր սիրտը հային, եւ վհատութեան ամպը փորձում էր թանձրօրէն նստել նրա հոգու մէջ...:

Եւ ի՞նչ կարելի է սպասել որպէս աւելի մեծ ծառայութիւն, քան այս իմաստաւոր, ուրախալից եւ հպարտառիթ վիճակի ստեղծումը Հայ կեանքի մէջ, ի հեճուկս մաշեցնող տառապանքին, հակառակ մահասփիւռ փոթորիկներին...:

2. Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ Օճախ Հայ Մշակոյթի

Հայց-Եկեղեցու մայր կոչումից՝ կրօնական-հոգեւոր ծառայութիւնից է առաջանում իր սպասաւորութեան ա՛յս ուղղութիւնը, որով նա դարերի ընթացքում եղաւ եւ միշտ մնաց զսպանակող ոյժը հայ մշակոյթի հարուստ բովանդակութիւնը կազմող այլազան ստեղծագործութիւնների, հայ հոգու բազմակերպ եւ բազմայոյով արտայայտութիւնների:

Իր կրօնական առաքելութիւնը ի կատար ածելու համար նա պէտք ունեցաւ կենդանի խօսքի, բանաւոր քարոզութեան կողքին՝ մնայուն գիրին, մշտատեւ գիրքին, նրանց միջոցաւ իր ազդեցութիւնը, բարիքը յարատեւ եւ հաստատուն կերպով ընծայելու համար հայ ժողովրդին:

Բացառիկ եւ խորիմաստ նշանակութիւն ունի մեզ համար այն իրողութիւնը, որ առաջին գիրքը որ բացուեց հայ մարդու աչքերի առաջ, իր սեպհական գրի տարագի մէջ, եղաւ Ս. ԳիթՔԸ, Աստուծոյ Շունչին կենդանի եւ կենդանարար պարունակը: Եւ առաջին իմաստը, որ պարզուեց հայ մտքի առաջ, հայ գրի հանդերձանքի տակ, եղաւ՝

Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ,
Իմանալ զբանս հանճարոյ:

Ամէն հայ, մանկապարտէզի թոթովահունչ մանուկի անմեղութեամբ եւ թարմութեամբ պէտք է գոց սովորի այս սողերը: Մեարոպաստեղծ հայ տառի կաղապարիչ առաջին հոգեկան եւ իմացական աւիչն ու հիւթը եղան դրանք, որով առաջին անգամ հայերէն ընթերցող մարդը որպէս նշանաբան ունեցաւ Աստուծոյ իմաստութեան եւ խրատի ճանաչումը եւ հանճարի ծնունդը եղող խօսքերի իմացումը:

Թարգմանչական շարժումը եղաւ սկիզբը մեր գրականութեան, Հայց-Եկեղեցու նախաձեռնութեամբ եւ ղեկավարութեամբ: Թարգմանութիւն, սակայն, որ լեզուից լեզու պարզ փոխադրութեան երեւոյթ չէր, որեւէ գրքի մէջ պարունակեալ գաղափարների հայերէն լեզուի տարագի մէջ տեղափոխութեան պարագայ չէր. այլ մի այնպիսի շարժում՝ որ մեր ազգային զգացումների հրայրքի բոցը արծարծեց, մեր տաղանդը բեղմնաւորեց աստուածային ներշնչման ոյժով, մեր իմացական աշխարհը ծաղկեցրեց ազնուական ապրումների եւ բարձրաթիւի գաղափարների ու գաղափարականների ներգործութեամբ, մեր հոգու հետ շաղախեց այս բոլորն առանց դառնալու մեր մտքի եւ սրտի վրայ ծանրացող պարտադրութիւն, այլ դառնալով այնքան հարագատ եւ ներդաշնակ՝ մեր հայկական ապրումների հետ, որ կարծէք նրանք եղած լինէին մեր իսկ ինքնեկ եւ հայածնունդ արտայայտութիւնը:

Արդարեւ, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը — առաջին քայլը մեր գրականութեան — եղաւ առաջին ու մեծագոյն ծառայութիւնը, մշակութային գետնի վրայ, մեր եկեղեցու կողմից մատուցուած մեր ժողովրդին: Դա հոգեւորականների գիտական-գրական պարապմունքի գործ լինելուց առաջ, ժողովրդի հոգուց բխած փափաք էր, մի տեսակ պահանջ ժողովրդի սրտում զգացուած, որին ի պատասխան կատարուեց գործը մի այնպիսի նուիրութեամբ, պաշտամունքի աստիճանի հասնող սիրով եւ մի տեսակ սրբազան կիրքով, որ մինչեւ այսօր գիտնականները զարմանում են նման աշխատանքի այդպէս արագ եւ կատարեալ ձեւով իրագործման համար: Ժողովրդի ըղձանքին, Աստծու խօսքի կարօտին սրտամաշ տառապանքն իր հոգու մէջ կրող մեծ ճգնաւորին՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի եռանդուն, անձնագործ ջանքերով, իր անմահ գուգակից եւ աւագ հոգեւոր եղբօր՝ Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետի խոհական եւ քաջալերական ճիգերով, պետական արքայական հովանաւորութեամբ եւ իրենց բազմաջան եւ ուսուցչանուէր աշակերտների անմիջական անկեղծութեամբ ի գլուխ բերուած այս հրաշալի գրական գործը արդէն ճանաչուել է միջազգային գիտական-բանասիրական շրջանակների մէջ որպէս «Թագուհի թարգմանութեան» (La Reine des Versions=The Queen of the Versions) իր իմաստային ճշգրտութեան եւ արտայայտչական, ոճային գեղեցկութեան կրկնակ արժէքներով¹:

Այսպէս, մեր գրականութեան առաջին շրջանը յաճախ բնորոշուել է որպէս «թարգմանութեան դար»: Եւ իսկապէս, այնքան տարածուն մի գրական գործունէութիւն էր պարզում թարգմանչական շարժում-

¹ St'u Utb գրքոյկը Introduction à la Littérature Arménienne Chrétienne, Paris, 1964, p. 14-15:

մը, որ ճշմարտութեան մի մեծ բաժին կայ այդ բնորոշումին մէջ: Ս. Գրքի թարգմանութիւնից բացի, թարգմանուեցին նաեւ եկեղեցական հայրերի գրքերը:

Եկեղեցական հայրեր (Church Fathers) բացատրութեամբ հասկացուում են այն դէմքերը, ղեկավար անձնաւորութիւնները եկեղեցու առաջին դարերում, որոնք, լինելով մտաւորական բարձր կարողութիւնների տէր անձինք, գրչով պաշտպանեցին քրիստոնէական հաւատը ընդգծմ յունական փիլիսոփայութեան ներկայացուցիչների առարկութիւններին եւ քննադատութիւններին, հրէական կրօնի ջատագովների մերժումներին, եւ հեթանոսական կրօնների պաշտպանների հերքումներին ու յարձակումներին: Նրանք քրիստոնէական հաւատի աւետարանական ճշմարտութիւնները մեկնաբանեցին ժողովրդին եւ հետզհետէ դարձան իրենց ժամանակների առաջաւոր մտաւորականները ոչ միայն գուտ կրօնական-աստուածաբանական, այլեւ փիլիսոփայական-գիտական մարզերում: Ահա այսպիսի մեծ դէմքերի գրական գործերից շատերը թարգմանուեցին հայերէնի եւ նրանց մէջ արտայայտուած գաղափարները, աշխարհայեացքները դարձան սեպհականութիւնը հայ ժողովրդի: Յիշենք միայն մի քանի անուններ՝ Իգնատիոս Անտիոքացի, Իրենիոս, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Աթանաս, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Յովհան Ոսկեբերան, Եպիփան Կիպրացի, Եւազր Պոնտացի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, եւ բազմաթիւ ուրիշներ:

Սրանց հետ միասին թարգմանուեցին նաեւ ծիսական գրականութիւնից կարեւոր գրքեր եւ էջեր, սկսեալ Սուրբ պատարագից մինչեւ ժամերգութիւններն ու խորհրդակատարութիւնները, որոնք քրիստոնէական եկեղեցու հոգեւոր գրականութեան անմաշկի գանձերն են, եւ որոնք հոգեւոր ապրումի ու պաշտամունքի զգացման, աստուածայինի հետ հաղորդութեան փորձառութեան սքանչելի առիթներ պարգեւեցին հայ ժողովրդի գաւակներին եւ բիւրեղացրին նրա հոգեկան աշխարհը:

Թարգմանութիւնը, սակայն, սոսկ մի սկիզբ էր հայ գրականութեան համար: Իր ինքնութիւնը եւ առանձնայատկութիւնը Աստուծոյ Շունչին ու Խօսքին մէջ գտած եւ ազնուացրուցած հայ միտքը՝ բնականօրէն պիտի տար իր սեպհական արդիւնքները, չհանդուրժելով մնալ եւ պարփակուել ուրիշի մտածման շրջագծին մէջ, որքան էլ որ ընտանի, մտերիմ լինէր այդ շրջագծի իր համար: Գարնան ժամանակի ջրերի առատութեամբ վարարած, յուզուած եւ յորգող գետը չի կարող մնալ իր հունի բանտի մէջ...: Դուրս կու գայ իրեն այսպէս կամ այն-

պէս «պարտադրուած» հունից եւ կը բանայ իր սեպհական հունը: Այսպէս էլ, Աստուածաշնչից եկեղեցական հայրերի գրուածքներից, ծիսական գրականութեան էջերից հոգեկան եւ խմացական ջուրը առատօրէն իր հոգու մէջ լցրած Հայց. Եկեղեցին բացեց իր ինքնուրոյն ստեղծագործութեան աղբիւրները հայ ժողովրդի կեանքի անդաստանի մէջ:

Չպիտի մոռանալ, որ գրական, կամ աւելի ճիշտ՝ գրաւոր ստեղծագործութեան բնագաւառում, ինչ որ ունենք անցեալից, իր ընդարձակագոյն ծաւալին եւ բարձրագոյն որակին մէջ, գալիս է մեզ եկեղեցուց, կրօնի միւլտոնով օժուել եւ բուրեան, առաւելաբար հոգեւոր դաստիարակչական նպատակներից թելադրուած, բայց հետզհետէ գուտ կրօնական շրջանակից դուրս գալով եւ տարածուելով դէպի իմաստասիրական, պատմագրական, գիտական ուղղութիւններն ու կալուածները:

Սկսելով ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆԻՑ, որպէս մարդկային հոգու ամենից աւելի անմիջական, հարագատ եւ խորունկ արտայայտութիւն, նկատի պէտք է ունենալ նախ մեր հոգեւոր երգերը՝ Շարականները: Կրօնական ապրումների արտացոլացումներ են սրանք, որոնք դարերի ընթացքում հայ սրբազան բանաստեղծների հոգիներից բխած՝ դարձել են մեր ժողովրդի հաւաքական ապրումների արտայայտութիւնները: Իրենց խորքով եւ ձեւով ոչ միայն կազմում են մեր անցեալի ազգային բանաստեղծութեան կատարն ու փառքը, այլեւ միջազգային հոգեւոր գրականութեան մէջ ունեն իրենց յատուկ, եւ բարձր, տեղը: Մենք առիթ ենք ունեցել բազմապիսի մեր այդ գոհարները ուրիշ ազգերի եւ եկեղեցիների նման գանձերին հետ: Ոչնչով ետ չեն մնում նրանցից: Ինչպէս ասել է ընդհանուր քրիստոնէական հոգեւոր գրականութեան մի մասնագէտ, Հայոց շարականները «այնպիսի վերացումներ են դէպի Աստուած, որ ոմանք նրանցից՝ կը հաշուեն տիեզերական միատիկ գրականութեան ամենէն գեղեցիկ կտորների շարքում»¹:

Մարդկային հոգու ամենէն հարագատ, մերթ տառապանքի քնարի վրայ երգող, մերթ Գրիստոսի կեանքի դրուագները փառաբանող, երբեմն Սրբերի գրաւիչ մեծութիւնը գովերգող այս բանաստեղծութիւնները եղել են մեր հայրերի կրօնական ներշնչման անսպառելի աղբիւրը: Երանի՛ այսօր էլ բացուեն հոգեկան վեհացուցիչ եւ կազդուրիչ այդ ապրումների ակունքները մեր ժողովրդի հոգեկան կեանքի ան-

¹ Տե՛ս Մեր գրքայից A Brief Introduction to Armenian Christian Literature, Faith Press, London, 1960 p. 26:

դաստանում, եւ մեր զգացումները ուռուցուն նրանց «կենդանի ջուր»ով:

Մեր շարականների հոգեւոր բովանդակութեան մասին ինձ համար յայտնաբերող մի դրուագ եղաւ կեանքումս այն պահը, որ ապրեցի... Նոր Զելանդայում: Այնտեղ էի գնացել 1972 թուին միջ-եկեղեցական մի ժողովի մասնակցելու համար: Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Գործադիր Մարմնի ժողովն էր դա: Ամէն օրուայ նիստը, ըստ սովորութեան, բացում էր պաշտամունքային կրօնական-եկեղեցական աղօթքով: Փետրուար ամիսն էր: Վարդանանց տօնի օրը: Պատահաբար, այդ օր ինձ վիճակուեց եկեղեցական պաշտամունք կատարելու պարտականութիւնը: Ես էլ մեր ժամագրքից վերցրի Արեւազալի ժամերգութեան բնագիրը: Կարեւոր հատուածներ թարգմանել էի նախապէս եւ տուել մասնակցողներին, որպէսզի հասկանան հայերէն բնագիրը եւ ըստ այնմ կատարեն իրենց աղօթքը:

Թարգմանուած կտորների մէջ էր Ներսէս Շնորհալու հետեւեալ հոգեւոր երգը.

Լոյս, Արարիչ լուսոյ, Առաջին լոյս,
Բնակեալդ ի լոյս յանմատոյց,
Հայր երկնատր,
Ի դասուց հոգեդինաց օրհնեալ.
Ի ծագել լուսոյ առաւօտոս,
Ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի:

Երբ անդրերէն լեզուով կարդացուեց այս բնագիրը (առանց երգեցողութեան, որ այլ որակ էր աւելացնելու հայերէն բնագրին), շատերը հիացական ձեւով ընդունեցին այն: Ամերիկացի մի երիտասարդ, թատերական արուեստի ճաշակի տէր մի անձ, ինձ մօտ եկաւ եւ ասաց.

«Այս աղօթքը մի ուրիշ աշխարհ է ստեղծում իմ մէջ. բանական խօսքից անդին՝ նաեւ խորհրդալի, հոգու համար վերացուցիչ ոյժ ունի իր մէջ»:

Եւ անդրերէն թարգմանութիւնը վերցրեց ու տարաւ այն միշտ գործածելու համար: Մի ուրիշ անձ էլ արարողութիւնից յետոյ մօտեցաւ ինձ եւ ասաց.

«Ինչո՞ւ լոյս-ը հայերէնով չասացիր եւ նրա փոխարէն անդրերէն լայթ» (light) բառը գործածեցիր: Վեց անգամ լոյս բառի յանկերգային կրկնումը մի այնպիսի գրական գիւտ է, որ խոր տարածքներ է բացում լոյսի կարօտ մարդու հոգու մէջ»:

Նա հայերէն էր սովորել Աստուածաշունչ մատենանր գիտականօրէն ուսումնասիրելու համար...:

Շարականներից բացի, բայց գրական նոյն սեռի բնագաւառում մեր բանաստեղծութեան գաղաթնակէտին յայտնուում են քերթողա-

կան գործերը մասնաւորաբար Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու, որոնք հեազհեաէ երբ թարգմանութիւնների շնորհիւ բացուում են օտար ազգերի գրականագէտներին, այս վերջինները նրանց մէջ գտնում են վաւերական տաք շնչով, արուեստի բարձր հասկացողութեամբ եւ ճաշակով իրագործուած գրական նուաճումներ:

Դժբախտաբար, այս հակիրճ ակնարկում, չէ կարելի աւելի խորանալ եւ ընդարձակուել վերլուծելու համար գեղարուեստական արժէքը եւ ներքին կրօնական-հոգեւոր-գաղափարական բովանդակութիւնը նրանց ստեղծագործութիւնների եւ առհասարակ հայ սրբազան բանաստեղծութեան, որ շարունակուել է շարականներից յետոյ եւ շարականացներից դուրս, հայ տաղերի եւ դանձերի հաւաքածոներում:

Բայց այդ արժէքն զգում ենք, նրանով հաղորդում եւ հրճում ենք ամէն անգամ, երբ կարդում ենք կամ երգում՝ դարերով կարդացւած եւ երգուած այս բանաստեղծութիւնները: Բանաստեղծի բառերով այսօր էլ

Շուշաններ կը ծաղկին
շարականի գետին մօտ:

Գնանք գետափ...: Եւ այն ատեն կը կարողանանք վայելել գեղեցկութիւնն այդ հոգեւոր շարականների:

Ահա թէ ինչպէ՛ս հայ եկեղեցու ծոցից եւ հայ վանական խցիկից կեանքի առուակներ են հոսում հայ ժողովրդի կեանքի եւ գոյատեւման ընթացքի մէջ...:

Անցնելով ՍՐԲԱԽՕՍԱԿԱՆ կամ ՎԿԱՅԱՐԱՆԱԿԱՆ (Hagiographique) գրական սեռին, իբրեւ ուրիշ գլխաւոր մի ճիւղը հայ հին գրականութեան, այդ եւս գտնում ենք ճոխ թէ՛ որպէս քանակ, թէ՛ որպէս որակ:

Սրբախօսական գրականութիւնն ասելով հասկանում ենք այն գրական գործերը, որոնց մէջ քրիստոնէական եկեղեցու սրբերի անձերն են պատկերուած նրանց կեանքի հրաշապատում գրուագների ներկայացումով: Յայմաւուրքները, Վարք Սրբոցները այս գրականութեան մաս են կազմում:

Արդարեւ, Սուրբերը եկեղեցու հերոսներն են այս բառի ամենէն ազնուական առումով: Նրանք քրիստոնէական հաւատի եւ կեանքի ամբողջական, գեղեցկագոյն մարմնաւորումներն են (incarnation): Անձեր՝ որոնք աստուածային Հոգու ներգործութեամբ այնպէս են ապրել իրենց կեանքը, որ եկեղեցու եւ Քրիստոսի համար փառքի պսակ լինելով հանդերձ՝ եղել են նաեւ ներշնչումի աղբիւր: Ահա այդ կեանքն է, որ մեր եկեղեցու հայրերը, հայ դպրութեան սպասաւորները քան-

դակել են իրենց թարգմանութիւնները եւ ինքնատիպ գրական ստեղծագործութիւնների արուեստով, ի վայելումն մեր ժողովրդի եւ որպէս կեանքի տիպար հետեւելու համար նրանց օրինակին: Կրօնական դաստիարակութեան հրաշալի էջեր կան նրանց մէջ, որոնք, ղժբախտաբար, այսօր յաճախ փոշիների տակ ծածկուած են մնում, անմատչելի՝ մեր ժողովրդի համար:

Սկսեալ մեր առաջին Լուսաւորիչ՝ Ս. Թադէոսի եւ առաջին մարտիրոսուհի Ս. Սանդուխտ կոյսի վկայաբանութիւնից, անցնելով մեր երկրորդ Լուսաւորիչի եւ Հաւատոյ Հօր՝ Ս. Գրիգորի, ապա Հոփփսիմեանց սրբակենցաղ կոյսերի, Ս. Ներսէսի, Ս. Մեսրոպի, Ղեւոնդեանց քահանայից վկայագրութիւններից եւ հասնելով մինչեւ ԺԱ. դարի հսկայածաւալ եւ բազմաբովանդակ Յայրաւորաբնէրը Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսի տքնաջան պրպտումներով կազմուած, եւ, վերջապէս, կանգ առնելով Վենետիկի Մխիթարեան հայրերից բազմաբեղուն գրիչ՝ հ. Մկրտիչ Աւգերեանի «Վարք Սրբոց»ի երկոտասնեակ հատորների եւ Հ. Աճառեանի ու Յ. Մանանդեանի հրատարակած «Հայոց Նոր Վկաները» հատորների վրայ, հաստատ նկատում ենք, որ հայ գրականութեան զարգացման յաջորդական հանգրուանների վրայ անընդմէջ եւ լայն մշակումի առարկայ մի գրական սեռ է եղել սրբախօսական գրականութիւնը:

Սա անտարակոյս մեր եկեղեցու բարիքներից մին է՝ մատուցուած մեր ժողովրդի կրօնական, հոգեւոր, բարոյական եւ ազգային մաքուր եւ առողջ դաստիարակութեանը:

Երանի՛ այսօր էլ վերանայ փոշին այդ գրականութեան վրայից, կոտորուեն կղպանքները դարերի մոռացութեան եւ մեր անտարբերութեան, որոնք ծանր եւ ժանգոտած մետաղի նման ճնշում են այդ սրբախօս մատենանների վրայ¹:

Ուրախալի եւ գնահատելի երեւոյթ է, որ Հայաստանում վերջերս յատուկ ուշադրութեան առարկայ է դարձել գրական այս սեռին պատկանող մատենագրական հարուստ ժառանգութիւնը: Ուսումնասիրական, բանասիրական պրպտումների ծիրի մէջ է կատարուում այդ երախտարժան գործը:

¹ Այս տողերի շարադրանքի օրից մինչեւ մեր օրերը երախտարժան գործ է կատարուել այս բնագաւառում հայրենի հայագետների կողմից: Յատկապէս յիշատակելի են Մայիս Աղլալբեգեանի «Հայ Գեղարուեստական Արձակի Սկզբնաւորումը (Ե. դար)», Երեւան 1971. եւ «Յայնսմաուրք» ժողովածուները», Երեւան 1982. Զնայիկ Տէր Դաքեանի «ԺԱ. ժԵ. դարերի հայ վարքագրութիւնը», Երեւան 1980: Կարեւոր ներդրում ենք համարում նաեւ հաւաքական հեղինակութեամբ հրատարակուած բազմակողմանի բովանդակութեամբ հատորը «Հայ Միջնադարեան Գրականութեան Ժանրեր» խորագրի տակ, Երեւան, 1984:

Հարկ է լծուել մի նոր աշխատանքի՝ սրբերի կեանքը ներկայացնել բոլոր ժամանակների հասկացողութեանց եւ ընդունման օրինաչափութիւններով, այնպիսի մեթոտներով, որոնք հասկանալի եւ ընկալելի դարձնեն սրբերի կենսագրութիւնները: Հին դարերի հրաշապատում, դրուատական, ներբողական, կրկնողական ոճից դուրս բերել սրբերի վարքերի ներկայացումը եւ պարզացնելով ու աւելի մարդկայնացնելով հրամցնել նոր ժամանակների ընթերցողներին¹:

Վստահ եմ, որ բերկրալից կը խայտան հոգիները երկնաբնակ սրբերի եւ նաեւ կ'ոռոգուեն անդաստանները մեր հոգեկան ապրումների:

Բարձրօրէն գնահատելի եմ գտնում նաեւ «Գանձասար» պարբերականում վերջին տարիներին յայտնաբերուած ջերմ հետաքրքրութիւնը եւ տարուած գիտական ու թարգմանական աշխատանքը եկեղեցու սրբերի վարքերը ժողովուրդին ներկայացնելու առնչութեամբ:

Այս ժանրի գրական վաստակի մէջ նոյնքան մեծ տեղ ունի նաեւ ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ կամ ՄԵԿՆԱԲԱՆԱԿԱՆ գրական սեռը մեր անցեալի գրականութեան մէջ, դարձեալ որպէս արգասիք Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան մեծ գործի:

Մեկնողական գրականութիւն բացատրութեամբ մենք հասկանում ենք այն գրական աշխատասիրութիւնները, որոնց բովանդակութիւնն է եղել Ս. Գիրքը, եւ նպատակը՝ Ս. Գրքի իմաստների պարզաբանումը:

Արդարեւ, Աստուածաշունչը, ինչպէս ասել է Օրմանեան Սրբազանը, «մի մատեան չէ, այլ մի մատենադարան»: Նա իբրեւ գրաւոր արտագրութիւն կազմաւորուել է դարերի ընթացքում, անցնելով բազմաթիւ հանգրուաններից, ենթարկուելով այլազան խմբագրութիւնների: Նա աճել եւ կազմաւորուել է Աստուծո խօսքը ժողովրդի կեանքում ապրելու ընթացքի միջից: Հետեւաբար, որքան էլ որ պարզ լինեն բառերը, արտաքննապէս եւ մակերեսային ձեւով մօտեցուած, այնքան եւ խոր են ու նրբերանգ իմաստներն ու առհասարակ ներքին բովանդակութիւնը կազմող իմացական ամբողջ աշխարհը: Ուստի, բացարձակօրէն անհրաժեշտ է, որ ընթերցող ժողովուրդը ճիշտ հասկանայ Ս. Գրքի իմաստը: Ահա թէ ինչու Եկեղեցական Հայրերը սկզբնական դարերից սկսեալ մեկնաբանութիւններ են գրել այդ նպա-

¹ Մենք շատ փոքր տարողութեամբ մի փորձ ենք արել այս կապակցութեամբ սրբոց հաղորդութեան եւ Քառասնից Մանկանց մասին Մեր գրած մի գրքիչով, տպ. Անիլիաս, 1957 եւ 1981:

տակով, այսինքն՝ լուսաբանելու համար Ս. Գրքի բովանդակութիւնը եւ խորհուրդը:

Եթէ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը եղաւ առաջին մեծ արդիւնքը Հայց. Եկեղեցու գրական գործունէութեան, մեկնաբանութիւնը հանդիսացաւ, երկրորդ, անմիջական եւ առաջինն բնականօրէն հետեւող անհրաժեշտ գործը, որի շնորհիւ Ս. Գրքը պիտի դառնար մատչելի եւ իմանալի մեր ժողովրդի համար:

Նախ թարգմանութեամբ, ապա սերտ հետեւողութեամբ օտար գրականութեան եւ հետզհետէ ու ի վերջոյ ինքնատիպ ստեղծագործութեամբ, մեկնաբանական գրականութիւնը զարգացաւ մեր մէջ իր թեւերը տարածելով հետզհետէ Ս. Գրքի ամբողջ բովանդակութեան վրայ: Եւ յաճախ մի շարք գրքեր բազում անգամներ, տարբեր-տարբեր դարերում ենթարկուեցին մեկնողական գրական աշխատասիրութեան: «Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի», «Մեկնութիւն Չորից Աւետարանչաց», «Մեկնութիւն Արարածոց», «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», «Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի», «Մեկնութիւն Երկոտասան Մարգարէից», «Մեկնութիւն Կաթողիկեայ Թղթոցն» եւ նման կամ մօտաւոր ձեւի վերնագրերով մի ընդարձակ գրականութիւն ունենք մեր դասական գրական ժառանգութեան մէջ, որ մեր եկեղեցու կողմից, գրական գործունէութեան ճամբով մատուցուած ամենէն ընտիր ծառայութիւններից մէկը պէտք է համարել մեր ժողովրդի հոգեւոր դաստիարակութեան տեսակէտից:

Բնականօրէն, այստեղ անկարելի է տալ մանրամասնութիւններ այդ գրական ստեղծագործութեան հեղինակների, ժամանակների, բովանդակութեան այլազան մասերի եւ ոճի ու նկարագրի մասին: Բայց հարկւրաւոր հատորներ են կազմում նրանք, որոնք, դժբախտաբար, մոռացուած կամ անտեսուած մի անկիւն են նետուած այժմ, մեր անցեալի հարուստ եւ բազմաճիւղ գրականութեան մէջ:

Երանի՛ բացուէր այդ առուակն էլ մեր գրականութեան, եւ կեանքի մաքուր ջուր հոսէր մեր ներկայի հոգեւոր գրականութեան մէջ¹:

¹ Անհուն գոհունակութեամբ եւ խոր գնահատութեամբ ողջունում են այն նոր աշխատանքը, որ վերջին երեք տարիներին առաջ է տարւում այս բնագաւառում Մաշտոցեան Մատենադարանի գիտաշխատողների կողմից. «Աստուածաշնչական Մեկնութիւններ» սատենաշարի ստեղծմամբ. գլխատր խմբագիր ունենալով Արմէն Տէր Ստեփանեանին: Արդէն լոյս են տեսել հանգ. Լեւոն Խաչիկեանի «Շղիշէի Արարածոց Մեկնութիւնը» խմբագրութեամբ Լեւոն Տէր Պարոտեանի եւ Գրիգոր Տաթևացու «Մեկնութիւն Սաղմոսացը», խմբագրութեամբ Արմինէ Քեօշկերեանի: Յաջորդելու են այլ հատորներ:

Բարոյախօսական նկարագրով եւ բարոյական-հոգեւոր կրթութեան նպատակով մշակուած լայնատարած մի ճիւղ եւս ունենք մեր գրականութեան ծառի վրայ — ՃԱՌԱՌՈՍԱԿԱՆ կամ ՃԱՌԱԳՐԱԿԱՆ սեռը, որը գրեթէ մեր բոլոր հին հեղինակները մշակել են, որովհետեւ յինելով եկեղեցու պաշտօնեաներ, հոգեւորականներ, քարոզիչներ՝ հաւատքի բացատրութեան եւ բարոյական սկզբունքների ժողովրդականացման համար հեղինակել են այնպիսի գրական փոքր կտորներ, որոնք ծանօթ են «ՃԱՌ» բառի տակ: «Ճառ յաղագս ողորմութեան», «Ճառ յաղագս բամբասողաց», «Ճառ յաղագս քառասնորդական պահոց», «Ճառ վասն վարուց առաքինութեան», «Ճառ վասն աղօթիցն», «Ճառ վասն տեսչութեան քահանայից», «Ճառ ի Սուրբ Երրորդութիւնն», եւ այլն:

Նոր արմատացող քրիստոնէութեան հաստատման, նորագարձ ժողովրդի հոգու մէջ նրա խորացման համար անհրաժեշտ էր յորդորական, խրատական, ջատագովական, հովուական ուսուցման հայրախնամ ոգով տոգորուն մի գրականութիւն, որ մշակուէր ի սպաս Հայ ժողովրդի, Հայց. Եկեղեցու սպասաւորների գրչով:

Գարձեալ նախ թարգմանութեամբ եւ հետզհետէ ինքնատիպ ստեղծագործութեամբ տարածուեց մշակումը այս տիպի գրականութեան: Սկսեալ մեր Հաւատոյ Հօր՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի — եւ կամ՝ մեր Գրի Հօր՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի - «Յաճախապատում»ից, Յովհան Մանդակունու «Ճառք»ից, մինչեւ Գրիգոր Տաթևացու «Ամարան» եւ «Զմեբան» կոթողային հատորները երկարաշունչ քարոզ-ճառերի, եւ մինչեւ արդի ժամանակների՝ Ի. դարի, հայ ակնաւոր հոգեւորականների քարոզագրքերը, մենք ունենք մի ոսկեղէն շղթայ այնպիսի գրաւոր արտադրութիւնների, որոնք ոչ միայն իրենց գրութեան օրերին, այլ նաեւ մինչեւ այսօր հոգեկան եւ գաղափարական սնուցման աղբիւր են մեր ժողովրդի ընթերցող զաւակներին համար: Երբ մարդ սկսում է հետաքրքիր հայեացքով եւ լուրջ մօտեցումով կարդալ դրանք, անմիջապէս անդրադառնում է, թէ ինք գտնւում է հոգեկան եւ իմացական մի խորունկ եւ անյատակ հանքի դիմաց: Մարդ զարմանում է, թէ ինչպէ՛ս մեր հայրերը մտքի այդքան մեղր են հաւաքել օտար եւ հայ իմացական անդաստաններից. ինչպէ՛ս նրանք քայլ են պահել ժամանակների յառաջացող մտածողութեան հանգրուանների հետ եւ թարմացրել են հայ միտքը՝ միանգամայն զարգացնելով եւ հարստացնելով նրան:

Աստուածային պատուիրանների, մարդկային կեանքը սրբացնող եւ մարդը երջանկացնող բարոյական սկզբունքների հայաշունչ եւ հայրաշունչ յուշարարներ են այդ «ճառ»երը: Բայց ինչքան ցաւ է մտածելն անգամ, որ այժմ լուր է նրանց ձայնը կամ ... խցուել են մեր

ականջները. որովհետեւ այսօր շատ քիչ անգամ գգացւում է նրանց ներկայութիւնը մեր կեանքի եւ գրականութեան մէջ:

Հայց. Եկեղեցու մշակութային-գրական ծառայութեան ասպարէզում շատ ընդարձակ եւ կենսական տեղ ունի ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ, ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ, ԴԱԻԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ երեսը, որը յաճախ արտայայտուել է ընդելուզուած ձեւով միւս գրական սեռերի կամ ճիւղերի հետ: Երբեմն, սակայն, արտայայտուել է նաեւ առանձին ճանապարհով, իւրայատուկ ուղղութեամբ եւ սեպհական ինքնութեամբ: Պատճառներից մէկը այս երեւոյթի համար այն է, որ մեր Հայրերը քրիստոնէական եկեղեցու հին շրջանի, «Հայրաբանական» (Patristique) ժամանակների հարազատ ոգու համաձայն՝ աստուածաբանութիւնը չեն մշակել որպէս մտքի տեսաբանական դիսպլին, այլ աստուածաբանութեան մասին գրել են միշտ քարոզագրական կամ մեկնաբանական դիսպլինների մարզում, որովհետեւ աստուածաբանութիւնն ըմբռնել են յարաբերաբար քրիստոնէական կեանքին եւ ոչ որպէս մտայնացումների եւ բնագանցական տրամախոհութիւնների մարզ, ինչ որ հետագայում պատահեց «Սքոլաստիկեան» (Scholastique) դպրոցով ու Միջնադարում Եւրոպայի մէջ:

Բայց այս չի նշանակում, որ աստուածաբանական գրականութիւնը անտեսուած է եղել: Նա մշակուել է նախ գաղափարական հիմք տալու համար կեանքին: Կեանքն է եղել հիմնականը: Նրա մասին խօսած պահին է մշակուել նաեւ աստուածաբանական գրականութիւնը:

Երկրորդ, այդ գրականութեան մշակման արտաքին, բայց ոչ նուազ ազդեցիկ պատճառներից մէկն է եղել պաշտպանութիւնը Հայց. Եկեղեցու ուղղափառ հաւատքին կամ դաւանական դիրքաւորումին: Պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ օտար հեթանոսական կրօններին, յունական փիլիսոփայութիւններին, քրիստոնէական հերետիկոսութիւններին եւ կամ այլ քրիստոնէական եկեղեցիներից ու դաւանանքներից եկած քննադատութիւններին, յարձակումներին: Այս պատճառաւ էլ, աստուածաբանական գրականութիւնը մեզ մօտ միշտ ունեցել է ջատագովական նկարագիր:

Ահա այսպիսի հասկացողութեամբ եւ նման մտահոգութիւններից ու մօտեցման կեցուածքներից յառաջ եկան Եզնիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոց»ը, «Գիրք Թղթոցի»ի, «Կնիք Հաւատոյ»ի նման հաւաքածոները, Յովհան Օձնեցու, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Խոսրով Անձեւացու, Անանիա Նարեկացու, Անանիա Սանահնեցու. Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու, Գրիգոր Տաթեւացու եւ, վերջին ժամանակներ

րից, Յակոբ Նալեան Պատրիարքի — պարզապէս յիշած լինելու համար մի քանի անուններ — եւ այլոց աստուածաբանական աշխատութիւնները, վարդապետական, դաւանաբանական գոյնով եւ նկարագրով տիրապետուած:

Այս էլ մի կարեւոր ծառայութիւն էր՝ մատուցուած Հայ Ժողովրդին: Ճիշտ է, արտաքնապէս, մակերեսայնօրէն դիտուած, Հայց. եկեղեցին այս բոլորով ինք իրեն էր պաշտպանում, ինք իրեն էր ծառայում, բայց ո՞վ էր այլեւ ինք, ժողովրդից անկախ: Խորագոյն հասկացողութեամբ՝ նա պաշտպանում էր Հայ Ժողովրդի ինքնութիւնը, զօրացնում էր նրա ինքնուրոյնութեան գիտակցութիւնը մասնաւորաբար նեղ իմաստով դաւանաբանական վիճաբանութիւնների ժամանակ:

Եւ դեռ ՄԻՍԱԿԱՆ մեր գրականութիւնը — Աղօթքները, Պատարագը, Խորհուրդները այնքան վսեմ ոճով մարմնաւորուած, կերպարանուած գրական ստեղծագործութիւններ ունեն իրենց մէջ, որ համաքրիստոնէական ծիսական գրականութեան մէջ գրաւում են պատուոյ տեղ: Առաւօտեան, Արեւազայի, Երեկոյեան եւ միւս ժամերգութիւնների բնագրերում կան գեղահիւս աղօթքներ, աղօթանման սարկաւազական քարոզներ, որոնք առաւօտեան ցօղի պէս կամ երեկոյեան մարող լոյսերի ցոլքի պէս իջնում են հաւատացեալի հոգու խորքը եւ այնպիսի ապրումներ են զարթեցնում, որ հրճուանքի, անդորրութեան, բերկրանքի, սրբութեան վիճակներ են ստեղծում:

Սրտառույ Ողորմեաններուն հետ Մանգակունիի հոգեգրած մեր քարոզներն ու աղօթքները, Շնորհալիի վսեմ երգերով միասին, ի՞նչ աստուածային քաղցրութիւն կը ծորեն արտերէն ներս, երբ հասկացող եւ հասկնալու շնորհն ունեցող հոգեւորական մը քիչ մը կարեւնայ պարզել մանաւանդ անոնց իմաստը հաւատացեալին

այնքան ճիշտ եւ արդար կերպով գրել է Հայց. Եկեղեցու ոգին ամենէն խորը հարազատութեամբ ապրած Երուսաղէմի Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանը (ՏԵՍ ՍԻՈՆ, 1938, Փետր., էջ 35):

Անկախաբար նրանց բնագրային առանձին արժէքից, նրանց դասաւորումը, որպէս հասարակաց, համայնական աղօթք կարգաւորումը («Կարգ Հասարակաց Աղօթից», ինչպէս բնորոշուած են ժամագրքի առաջին էջում) ինքնին մի ստեղծագործութիւն է: Դարձեալ նոյն մեծ մտաւորական հոգեւորականի Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի խորիմաստ բառերը փոխ ենք առնելու բնորոշելու համար այս դիւթիչ արժէքը Հայ ծիսական գրականութեան.

Ոչինչ դիպուածական կը գտնես անոնց մէջ. (հայ ծիսական գրուածքների) ոչինչ՝ ափսափոյ: Մէն մի ժամերգութիւն, մէն մի

խորհուրդ պարզումն է մեծ զգացումի մը կամ մտածումի մը, որ կը սկսի իբրեւ փթթումով մը, եւ կը շարունակուի զգացումի յառաջատուական շարժումի մը մէջ, մինչեւ որ կշռաւորուած խօսքի, երգի եւ խորհրդական շարժումաձրերու ներդաշնակութեան մէջէն, կարծես հետզհետէ հասունցած, դուրս կու գայ իմաստը, հոգիին վրայ յաւէտ բարոյացուցիչ ներգործութեամբ մը:

Քիչ մը մտամփոփ ուշադրութիւն բաւական է արդարեւ՝ ըմբռնելու համար, թէ ժամերգութեանց իւրաքանչիւրին մէջ ի՞նչպէս, մեղմիկ, բայց յստակ գծագրումով մը, զիշերային, առնուօտեան, արեւագայի, միջօրեի, երեկոյեան պահերուն ճամբէն, այսինքն՝ կեանքին հետ քայլ առ քայլ ընթացքով մը, հետզհետէ կը բացուի՝ կը քակուի Աստուծոյ եւ մարդուն, այսինքն նոյն այդ կեանքը պարզեւորին եւ ստացողին միջեւ առընչութեանց խորհուրդը, անփորձ՝ խաղաղ՝ աշխատակից եւ ներոյժ հոգիի մը հանգրուանէ հանգրուան անցքը ցուցնելով հաւատքով եւ յոյսով լուսատրուած դժուար բայց հաճոյական այն շաւիղին մէջէն, որ քրիստոնէական սիրոյ կեանքն է ինքնին, ըմբռնելու համար թէ Ս. Պատարագի ծէսին մէջ ի՞նչ գմայլելի կարգաւորութեամբ կը ներկայացուի Աստուծոյ առ մարդն էջին եւ մարդուն առ Աստուած ելքին փրկագործական գաղափարը, աստուածային յայտնութեան, մարդէութեան, անտարանական եւ վարդապետական ուսուցման, սրբագործութեան եւ հաղորդութեան խորհրդական պատկերներու եւ եղելութեանց անընդմիջական շարքի մը մէջ (Անդ, էջ 97-98):

Առհասարակ եկեղեցական արարողութեանց պահերին մենք այնքան ենք տարուում երաժշտական եղանակներից եւ կամ ուշադրութիւնը շարժումներին ենք սեւեռում, որ յաճախ մոռանում ենք բառերը եւ նրանց մէջ արտայայտուած ապրումներն ու գաղափարները: Ես վստահ եմ, որ եթէ մի օր ժամագիրքը կամ Ս. Պատարագի խորհրդատետրը եւ կամ Մաշտոցը ձեռք առնեն հաւատացեալները եւ կարդան, հետեւեն նրանց, արարողութիւնների կատարման ժամանակ, այնպէս կը զգան իրենք իրենց, ինչպէս երկար երաշտից յետոյ ջրով ուռզուած մի պարտէզ...:

Քանի՛ դարեր, հայ հաւատացեալը սրբազան գրականութեան այդ մթնոլորտում ապրեց, նոյնիսկ յաճախ առանց հասկանալու բառերը, որպէս բնագիր, հաւատքի ներքին, անտեսանելի մի զգայարանքով ըմբռնելով սակայն, նրանց հոգեկան բովանդակութիւնը, խորհուրդը:

Երբ առաւել լոյս իջնի նրանց վրայ, ես վստահ եմ, որ աւելի կը սրբանայ, կ'ազնուանայ հայ հոգին: Հետեւաբար, պէ՛տք է ծանօթանալ նրանց: Եւ որքան բացուեն նրանց խորհրդի ծալքերը, այնքան եւ կ'ընդլայնի ծառայութեան դաշտը Հայց. Եկեղեցու՝ հայ ժողովրդին, հոգեշինութեան այնքան կենսական եւ նուիրական մարզի մէջ:

Ի՞նչ մնաց այլեւս որպէս անցեալից եկող գրական ժառանգութիւն, որ չպարփակուի Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան շրջագծի մէջ եւ դուրս ընկնի եկեղեցու պաշտօնեաների ձեռքով մշակուած այս բնագաւառներից:

Փիլիսոփայութիւնը կամ Գիտութիւնը:

Բայց սրանք էլ մշակուել են յարաբերաբար եկեղեցու գաղափարաբանութիւնը մարմնացնող աստուածաբանական ուսումներին: «Արտաքին Ուսմունք» անունի տակ ծանօթ գիտութիւնները, իրենց երկու կարգերով «Երրեակ» (Trivium=քերականութիւն, տրամաբանութիւն եւ ճարտասանութիւն) եւ «Քառեակ» (Quadrivium=թուաբանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն եւ աստղագիտութիւն) ճիւղերով մշակուել են Հայց. Եկեղեցու ծոցում եւ բովանդակութեամբ հարստացրել ու այլազանութեամբ ճոխացրել են մեր դասական գրականութիւնը: Որովհետեւ մեր եկեղեցին սկզբնական շրջանի քարոզութիւններից յետոյ, երբ ամրացրեց եւ ազգայնացրեց իր գոյութիւնը, եղաւ լայնախոհ եւ, բացի գուտ եւ նեղ իմաստով կրօնական-հոգեւոր գրականութիւնից, մշակեց ազատական գիտութիւններ, այսօրուայ հասկացողութեամբ՝ աշխարհիկ ուսումներ:

Պատմագրութիւնը:

Բայց մեր պատմագրութիւնն էլ չի մշակուել առանձնաբար, եկեղեցական պատմութիւնից անջատաբար, կրօնական (քրիստոնէական) գաղափարաբանութեան ազդեցութեան շրջագծից դուրս: Հայ դասական գրականութեան մէջ պատմագրական ճիւղը չի մշակուել որպէս սոսկ քաղաքական դէպքերի յաջորդական շարայար հիւսուածք եւ ոչ էլ որպէս աշխարհիկ երեւոյթների մի նկարագրութիւն, այլ կրօնական որոշ հասկացողութեամբ ըմբռնուած մի իմացական-գրական-գիտական գործունէութիւն, կեանքի, մարդու, պատմութեան նկատմամբ որոշ գաղափարական դիրքորոշումով մշակուած մի գրական սեռ:

Տակաւին, պատմագրութիւնը լինելով հայ ցեղի դարաւոր ապրումների արձանագրութիւնը, հայկական կեանքն էլ, իր կարգին, լինելով կրօնական ապրումների մի շքեղ հանդիսարան, հասկանալի է, հետեւաբար, որ պատմագրական ճիւղն էլ Հայց. Եկեղեցու դաստիարակչական առաքելութեան գլխաւոր գործօններից կամ ազդակներից մին հանդիսացաւ:

Տարրական ճշմարտութիւն է, որ հայոց պատմութեան ազգային-քաղաքական, ընկերային-տնտեսական, կրթական-մշակութային եւ

կեանքի այլ մարզերի մէջ կրօնականն ու հոգեւորը կամ եկեղեցականը այնքան լայն տեղ են գրաւել, որ հայոց պատմագրութիւնը եղել է նաեւ հայ եկեղեցու պատմագրութիւն: Հայց. Եկեղեցին ինքն է եղել մշակն այս գրական անդաստանին: Բայց մշակը լինելուց առաջ, իր ղեկավար դէմքերը՝ հոգեւորականները եղել են եւ գործել քաղաքական ղեկավարների կողքին, ազգային ծառայութեան դաշտում: Եւ այսպէս անքակտելի միացումով ու ներդաշնակումով իրար են զօրւել, իրար են հիւսուել, նարօտի գոյգ թելերի նման, հայոց քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութիւնները:

Հետեւաբար, հայոց պատմագրութիւնը — ամենից ընդարձակ, տարածուն ճիւղը հայ հին գրականութեան — եղել է մի ծառայութիւն Հայց. Եկեղեցու, որով նա յաւերժութեան է յանձնել հայ կեանքն՝ ի գիտութիւն համայն աշխարհին եւ ի ներշնչումն մասնաւորաբար Հայ ազգի բոլոր սերնդների: Հայոց պատմագիրները՝ Կորիւն, Փաւստոս Բիւզանդ, Ագաթանգեղոս, Շիրիշ, Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Խորենացի, Յովհան Մամիկոնեան, Սեբէոս, Մովսէս Կաղանկատուացի, Ղեւոնդ Պատմիչ, Թովմա Արծրունի, Յովհան Պատմաբան, Ասողիկ, Արիստակէս Լաստիվերտցի, Մատթէոս Ուռհայեցի, Վարդան Պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Սամուէլ Անեցի, Հեթում Պատմիչ, Սմբատ Գունտաղապլ, Ստեփանոս Օրբէլեան, մինչեւ Առաքել Դաւրիթեցի, պարզապէս յիշելու համար մի քանի անուններ — եւ այլ ժամանակագիրներ եղել են մեր ժողովրդի ուսման համար անսպառելի աղբիւրներ: Նրանցից ոմանք եղել են սնարի գիրք, դասարանի ձեռնարկ, յարատեւ ընթերցման առարկայ մեր ժողովրդի գաւակների համար:

Ինչքան խոր, անչափելի գիտական, գաղափարական եւ գեղարւեստական հարստութիւն կայ ամբարուած այս «երկաթագիր գրքեր»ի մէջ, որոնք դժբախտաբար այսօր շատ շատերի համար մոռացուած գրքեր են եւ կամ՝ սոսկ անուններ: Յոյս ունենք, որ ներկայումս այս գրականութեան շուրջ թէ՛ հայկական եւ թէ՛ օտար շրջանակներում, աճող հետաքրքրութիւնը այնպէս կը գարգանայ, որ հայ պատմագիրները դուրս կը գան մասնագէտների գրադարաններից եւ տեղ կը գրաւեն նաեւ պարզ ընթերցողների գրադարաններում¹:

Գրականութեան սեռերի եւ ճիւղերի վրայ նետուած այս արագ ակնարկից եւ ընդհանուր, ուրուագծային բնորոշումներից յետոյ

¹ Մեծապէս հրճեցուցիչ երեւոյթ է վերջերս Հայաստանում կատարուած քարգմանչական եւ հրատարակչական հսկայ աշխատանքը այս պատմագրական մարզում, մասնաւորապէս հայ դասական պատմագիրների գրութիւնները ժողովրդականացնելու տեսակետից: Արդէն յոյս են տեսել «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» հրատարակչական Տնից, մի շարք մատենագիրների գործերը, որոնց տարածումը վստահաբար մեծ բարիք կը լինի մեր եկեղեցուն եւ ազգին:

անհրաժեշտ է նաեւ նկատի ունենալ նրա հեղինակներին, մշակներին, որոնք բացարձակ տիրապետութեամբ եղել են եկեղեցու պաշտօնեաներ:

Գիրը, գրիչը, մագաղաթը, թանաքը եղել են եկեղեցու բուրվառին եւ խոնկին, պատարագի սկիհին, նշխարքին եւ գինու, Խաչի ու Աւետարանի, Մաշտոցի եւ Միւռնիի չափ նուիրական առարկաներ հայ հոգեւորականի համար: Ունեցել ենք անշուշտ դատարկապորտ , մակաբոյժ եւ ժողովրդի բարեպաշտութեան շահագործումովն ապրող եկեղեցու պաշտօնեաներ: Բայց տիրապետող եւ հանրային դերակատարութեան տէր հայ հոգեւորականը եղել է առհասարակ նաեւ գրչի մարդ, գրի վարպետ, այսինքն ՎԱՐԴԱՊԵՏ, այս բառին ազնուագոյն առումով:

Բնականօրէն, կարելի է շատ ընդարձակ գրել կամ խօսիլ այս երեւոյթի մասին. բայց այնքան ծանօթ իրողութիւն է, որ ես աւելորդ եմ գտնում այդ մասին իմ խօսքը երկարել: Միայն կը ցանկայի ընթերցողների ուշադրութիւնը հրաւիրել հէնց այստեղ, Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի վրայ, որտեղ այժմ գրում եմ այս տողերը եւ որտեղ ժէ. Դարի Հայ Վերածնութեան շունչը փչեց եւ Հայց. Եկեղեցու համեստ պաշտօնեաների՝ Խաչատուր Կեսարացու, Սիմէոն Հոռտորի, Ոսկան Երեւանցու եւ բազում այլ «անձինք նուիրեալք»ների ջանքերով հայ գիրքը կեանք առաւ, ծնուեց հայաստեղծ տպարանը եւ լոյսն սկսեց ճառագայթել ամենուրեք: Հայց. Եկեղեցին գրի ու գրքի սպասաւորութեամբ իր անունն անմահացրեց այս սրբավայրում:

Առանց նոյն գրի եւ գրքի սպասաւորութեան՝ ինչքան աղքատաւում է, նսեմանում, փոքրանում Հայց. Եկեղեցին...:

Հայց. Եկեղեցու մշակութային ծառայութիւնը ամբողջականօրէն կարենալ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հեղինակներին, մշակներին չափ, եւ նրանց հետ միասին, յիշատակել Հայ իմացական կեանքի վայրերը, օջախները: Դարձեալ, հասարակ տեղիք կոչուելու չափ պարզ ճշմարտութիւն է, պատմական ակնբախ իրողութիւն, որ այդ վայրերը բացարձակ տիրապետութեամբ եղել են հայկական վանքերը, եկեղեցու անդաստանում բացուած այդ հոգու եւ մտքի ածուները, որոնք այնքան կենսական, ճակատագրական դեր են խաղացել հայ կեանքում: Վանքեր՝ որոնք ոչ միայն բարձր մտաւորականութեան, զուտ հոգեւոր կեանքի, աղօթասացութեան եւ խոկումի, հոգեկան ստեղծագործութեան կենտրոններ են հանդիսացել, այլ նաեւ պարզ ժողովրդի

դաստիարակութեան միակ օջախները, որոնցից ճառագայթում էին իմանալի Լոյսի շողերը դէպի չորս ծագերը Հայոց Աշխարհի:

Այնքան էական էր վանքերի կրթական-դաստիարակչական առաքելութիւնը, որ երբ դպրոցը, հայկական վարժարանը անկախ ինքնութեան վիճակի հասաւ, մասնաւորաբար 19-րդ դարից սկսեալ, իսպառ չհեռացաւ ու չանջատուեց հայ վանքի ու եկեղեցու շրջապատից, առանց նրա կրօնաշունչ մաքուր միջնորդութիւն եւ ներգործողութեան անգրեցութեան ինքն իրեն տկար, չոր զգալով կարծէք:

Վանքերի այս մեծ դերը մեր ժողովրդի մշակութային եւ կրթական կեանքում՝ լինելով հանդերձ Միջնադարի համաքրիստոնէական պատմութեան յատուկ ընդհանրական երեւոյթ՝ մի մասնաւոր հանդամանքով, մի աւելի իւրայատուկ, մտերիմ կապով շողկապուած է եղել մեր անցեալի կեանքի հետ եւ հանդիսացել հայ ժողովրդի պատմութեան յատկանշական մի գիծը, այն աստիճան որ գրաւել է մասնաւորաբար օտար դիտողների, մեր ժողովրդի պատմութիւնը սերտած ու սիրած գիտնականների ուշադրութիւնը: Ահաւասիկ նրանցից մէկի՝ հայ ժողովրդի դարաւոր տաղանապովը տառապող, հայ ազգի վաւերական բարեկամ, համաշխարհային հետախուզութեան մեծագոյն դէմքերից Նորվեկիացի Ֆրիդլոֆ Նանսէնի վկայութիւնը:

Տաճկական եւ Պարսկական Հայաստանի մեծ մեծաստանները եղան հայկական մշակոյթի պահակները: Իրենց խաղաղ պատերի ետին զարգացան հոգեկան օջախները, ուր գրուեցան եւ ընդօրինակուեցան այն գործերը, որոնք արտայայտում էին ժողովրդի կրօնական հաւատքը: Այնտեղ էին գտնուում միակ դպրոցները երկրին, ուր դաստիարակութիւն ստացան եւ ժողովուրդը, եւ հոգեւորականութիւնը: Վանքերի մէջ էր, որ ժողովուրդը փնտռում էր իր մխիթարութիւնն ու հոգեկան սնունդը. յաճախ այնտեղ էր դիմում ժողովուրդը նրանց պարիսպներից պատուապարան փնտռելու համար հալածանքների եւ կողոպուտների ժամանակ¹:

Բայց այս բոլորով չի շրջանակուիր Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան ամբողջութիւնը՝ նրա գործունէութեան այս մշակութային երեսում: Մշակոյթը գրականութիւնն է միայն: Նա ժողովրդի հոգեկան կեանքի արտայայտութեան այլազան միջոցների ամբողջութիւնն է: Այդ արտայայտութիւններից մէկն է միայն գրականութիւնը: Մշակոյթի այլ անդաստաններ եւս չկան, որոնց մէջ Հայց. Եկեղեցու մշակու-

¹ Stú F. Nansen: L'Arménie et le Proche- Orient, էջ 298:

թային դերը, ծառայողի, ստեղծագործողի հանգամանքը, նոյնքան պերճախօս կերպով է երեւան գալիս:

Սկսելու համար ամենից հարուստ, փարթամ կալուածից, յիշատակենք առաջին հերթին ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ: Եթէ ուզենք հայկական ճարտարապետութիւնը բնորոշել իր նիւթի, բովանդակութեան, տարողութեան տեսակէտից, արդար կը լինի նրան կոչել Հայ Եկեղեցու, հայկական տաճարի ճարտարապետութիւն: Այնքան տարածուն եւ կենսական տեղ է գրաւել նրա՝ մէջ Հայ Եկեղեցու կառուցուածքը, որ սրան յարաբերաբար ստուերի տակ կը մնան ուրիշ բաղկացուցիչ տարրեր՝ աւելի աշխարհիկ նկարագրով եւ պաշտօնով պայմանաւորուած: Որովհետեւ ամենից աւելի Հայ Եկեղեցու տաճարների կառուցումով է ինքն իրեն շքեղօրէն արտայայտել հայկական ճարտարապետութիւնը:

Բայց ոչ միայն նիւթի տեսակէտից Հայ Եկեղեցին տիրապետող հանգամանք ունի հայ ճարտարապետութեան մէջ, այլ ներքին ճարտարապետական իմաստի կամ ճարտարապետութեան խորքում գոյութիւն ունեցող մտքի տեսակէտից դիտուած. Հայ քրիստոնէական կրօնն է, որ մարմին է տուել քարերին, բոլորը հայ հաւատքի ամբողջութեամբ, կարծէք, ի մի գօղելով սրբատաշ պատերի քարեղէն տոկունութեան եւ գօրութեան մէջ: Դիտել դիտողին այնպէս է թւում, որ հայ աղօթքի վերասլաց խոյանքի հետ դէպի երկինք բարձրացող դմբէթի միութեան ու վերահայեաց նետուածքին մէջ քարերը կեանք ունեն: Համայն գանգուածին վրայ մի ընդհանուր ներդաշնակութեան շնորհքին անտեսանելի լոյսն է իջել, ու ողջ կառուցուածքը պայծառակերպւել է հայ հոգու վառ պայծառութեան, պարզ, բայց պերճախօս շքեղութեան մէջ:

Կոստան Զարեանը իր հռչակաւոր գործի՝ «Նաւը Լերան Վրայ»ի մէջ մի սքանչելի պատկերացում է տուել հայկական ճարտարապետութեան հոգեւոր տարածքի (dimension) մասին երբ Ս. Հռիփսիմէի տաճարի համար ասել է.

Վերցոյք Հռիփսիմէի հոյակապ տաճարը, օրինակի համար, կանգնեցէք եւ լաւ դիտեցէք նրան, եւ կը տեսնէք, որ նրա պարզ, յստակ, ներդաշնակ գծերը, նրա ներքին կրակով վառուած գոյնը, նրա բարդ պայծառութիւնը, նրա զսպում եւ տիրապետուած քռիչքը, ճիշտ եւ ճիշտ Բախտան մի կառուցուածք է... Նոյն հոգիի վերածուած մարմինը, նոյն կրակի թաւաղ արիւնը, նոյն ռիթմը... երբ Գեօրէն ասում է, որ ճարտարապետութիւնը սառած երաժշտութիւն է՝ օրինակը հե՛նց է՛ստեղ է... Ես էդ զգում եմ խորապէս հոգով եւ մարմնով, ամբողջ եռօրեայով:

... Հռիփսիմէն կառուցուած էր հոգով եւ ոչ քարերով: Հռիփսիմէն կառուցուած էր հայ հոգու նրբագին շաղախով, արեւային

դիզուածութիւններով եւ մտքի վերջնական պայծառութիւններով: Եւ պատահել էր նոյնիսկ, որ մինչ հայ մարդիկ, ցրուած, այլաճակ-դակ-լած, ուրիշ միջավայրերում պատառ պատառ եղած, կորցրել էին իրենց իսկութիւնը, ծածկուել դիմակով եւ ցնցոտիներով, նա մնացել էր կանգնած, ոչ իբրեւ վկայ եւ յիշատակ, այլ իբրեւ ներքին չափ, կշռոյթ, առանց որի անկարելի է լինել եւ տեսել:

Ճարտարապետութեան քովիկն է արդէն ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ, կրօնական նոյն ոգու մէջ կերպաւորուած, Հայց. Եկեղեցու շաղախումով:

Ինչ որ մնացել է մեզ հայ քանդակագործութիւնից այն տեսնում ենք ընդհանրապէս մեր տաճարների պատերի վրայ եւ կամ սիւնագլուխներում որպէս զարդաքանդակ դրասանգ կամ սուրբ գրական դրուագների պատկերացում, որպէս խոյակ ու քարեղէն յիշատակարան:

Սրանց հետ անշուշտ ամենից աւելի յատկանշական բաժինը խաչքարերի մեր անհաշուելի ժառանգութիւնն ու գերեզմանական կամ յիշատակային կոթողների այն հսկայ գանձը, որ հայ խաչեալ հոգու ու մարմնի ամենից խօսուն եւ արտայայտիչ վկայութիւններից մէկն է:

Արուեստի ուրիշ մէկ սեռը՝ ԳՐԶՈՒԹԻՒՆԸ որպէս հայ գրքի «տպագրութեան» միջոց ու գեղեցկութիւն՝ միանգամայն, Հայց. եկեղեցու ծառայութեանց բնական մէկ արդիւնքն է: Առանց այդ արուեստի կենսաւորող ու իմաստակերպող գորութեան՝ մեր մշակոյթի փառքը կազմող ձեռագրերը պիտի մնային որպէս մագաղաթ կամ թուղթ՝ տոգոյն, միապաղաղ, անհրապոյր առարկայ:

Ինչպէ՛ս չգեղուլ երախտագիտութեան, ակնածանքի ու պաշտումի խոր զգացումներով հայոց եկեղեցու խոնարհ, առանձնակեաց, աշխարհից կտրուած, Աստուծո յատկութեան մէջ ապրող այն վանական անձանց հանդէպ, որոնք հայրենի մեծ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանի անմաշելի բառերով՝

Մեր հոյակապ հին վանքերի մութ խուցերի մեծութեան մէջ,
Պատմութիւնը մեր գրեցին մագաղաթի վրայ տժգոյն,
Մի նշխարով, մի կում ջրով եւ

¹ Պարզում, 1945, էջ 342 եւ 479:

տրքնութեամբ գիշերն անքուն,

եւ ստեղծեցին հարուստ այն գանձարանը ոգեկան արժէքների, որի նմանը չէ կարելի գտնել այլ ուրէք, որովհետեւ հայ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործութեանց ամենից բնորոշ եւ անչափելիորէն հարուստ ժառանգութիւններից մէկն է հայ ձեռագրական եւ նրա հետ սերտորէն կապուած մանրանկարչական արուեստն ու վաստակը:

Գանձարան՝ որ տակաւին մինչեւ այսօր մեր աչքերի առաջ բարձրանում է որպէս մեր մշակոյթի փառքի պատուանդան, մեր նախնեաց ստեղծագործութեան, մեր եկեղեցու ծառայութեանց ուրիշ ու արդասաբեր մէկ անդաստանը բացող մեր առջեւ:

Մի արագ ակնարկ այդ ձեռագրերի բովանդակութեան վրայ բաւարար կը լինի ի յայտ բերելու համար այլազան երեսները հոգու եւ մտքի այդ ստեղծագործութիւններին.- Աստուածաշունչ, Աւետարան, Սաղմոս, Շարական, Միսարան, Ճառընտիր, Յայսմաւուրք, Մեկնութիւն, Պատմագրութիւն, Յաճախապատումք, Ժողովածոյք եւն...: Մեծաւ մասամբ կրօնական մթնոլորտի մէջ բացուած ծաղիկներ՝ որոնց բոյրի քաղցրութեանը մէջ ապրեց մեր ժողովուրդը երկա՛ր դարեր: Եւ Հայց. Եկեղեցու ծաղկամանից շնչարձակուող այդ բոյրի անուշահոտութեան զգիւիչ, դիւթական հմայքի մէջ բացուեց հայ հանձարը եւ տուեց մեզի գմեգ՝ մեր հոգու ամենից բարձր եւ հարագատ կերպարի մէջ:

Գրի կողքին, նոյն անդաստանում ահա եւ նկարը, մանրաչափ ձեւով թէեւ, բայց ոչ նուազ, փոքր արժէքով քան մեծ նկարները: ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ, մեր մշակոյթի ամենից ինքնատիպ արտայայտութիւններից այս մէկն եւս, նոյն կրօնական ոգով թրծուած, եկեղեցական ծիրով շրջանակուած՝ «պատմէ գիտուս Աստուծոյ»... հայ քրիստոնէատիպ հոգու վկայութեամբն հանդերձ:

Այսպէս, դարձեալ, Հայց. Եկեղեցին քարի ու տառի կողքին, գոյնի ու գիծի բարբառով խօսք է տալիս հայ մտքին, որի պատգամը անմահական շնչով դեռ ապրում է աշխարհի չորս ծագերին, ուր տարտղնուել են հայ ձեռագրերը հայ մարդկանց հետ միասին...:

Եւ քանի այս տողերն այժմ տպւում են Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքի տպարանում, ես չեմ կարող չլիչել, որ հայ գրչագրութեան եւ մանրանկարչութեան պատգամը ինչքա՛ն ձայնեղ ու ջինջ շեշտով է լսում այս դարաւոր օջախում, հայ թէ օտար բազմահազար այցելուներին: Նրանք ովքեր աչք ունեն, հոգեկան սրատես եւ խորատես աչքեր, նուրբ ու բիւրեղացեալ ճաշակ՝ անպայման կը լսեն այդ պատգամը, որ հայ ժողովրդի անմահութեան աւաչն է դարերի խոր-

քից քակուող ու ձիգ տարածուող ժամանակի եւ տարածութեան պայմանների միջոց՝ դէպի յաւերժութիւն:

Բայց դեռ կայ զուտ ձայնի տարրը մշակութային այս համադրական տեսարանի մէջ, որ չէր կարող ընդհանուր այս ոլորտում տարբեր շեշտով եւ ոգով հնչել արուեստի սա համանուագի ներդաշնակութիւնը չխանգարելու համար: Եկեղեցու մէջ է, դարձեալ ու գլխաւորաբար, որ մեր ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ինք իրեն իրագործեց մեր կրօնից բխած յատկանիշներով եւ մեզ առ Աստուած վերացնող նկարագրով ու ներգոր ոյժովը մեր շարականների:

Սրբազան երաժշտութեան առընթեր, սակայն, եւ լայն տարածքով ու ծաւալուն ժողովրդականութեամբ կայ գեղջկականը, որ առանց ուղղակիօրէն կրօնական լինելու՝ կրօնական ոգու յատուկ բարոյական լրջութեան, զգաստութեան, ժուժկայութեան եւ ազնուականութեան առաքինութիւններով ունի իր ինքնատպութիւնը եւ այդ յատկանիշների մէջ ունի իր իւրայատուկ, սեպհական արժէքը:

Եւ վերջապէս, ձայնին ու կշռոյթին հետ անմիջապէս զուգորդուող ձեւերն ու շարժումները մարմնին: ՊԱՐԸ մեր եկեղեցու արարողութիւնների մէջ ինքն իրեն է արտայայտել եկեղեցական թափօրների եւ առհասարակ շարժումների ներդաշնակ, հանդիսական, լուրջ ձեւերի մէջ, որոնք այնքա՛ն խորը տպաւորութիւն են թողնում առհասարակ հայ հաւատացեալների եւ օտար հանդիսատեսների վրայ, վեհացեալ, խորհրդական միջնորդ եւ հոգեթով ներգործութիւն առաջացնելով:

Բայց պարը, իր մասնայատուկ իմաստի մէջ, բնականօրէն ինքն իրեն արտայայտել է առաւելաբար գեղջկական, Ֆոլքլորիկ աւանդութիւններով, որոնք աւելի հարազատ արտայայտութիւնն են եղել մարդկային կեանքի ուրախական, ցնծալի, զուարթ պահերին:

Ինչո՞ւ շարունակել այլեւս հասնելու համար այլ, փոքր կոչուած արուեստներին՝ մետաղի, կտաւի, կաւի, փայտի, կաշիի, կերպասի եւ այլ տեսակի առարկաների վրայ կատարուած արհեստ-արուեստ խառնուրդ այն իրագործումներին, որոնք մեր եկեղեցական կամ առտնին սպասների, զգեստների, մատեանների գործածական, օգտակարային

արժէքի վրայ աւելացնում են ճաշակի՛ շնորհը՝ դարձեալ վկայելով մեր ժողովրդի գեղարուեստական ըմբռնումների եւ չափանիշների մասին:

Ծառայութեան ի՛նչ չքեղ հանդէս է վերեւ նկարագրուածը, գլխաւորաբար, եթէ ոչ տիրաբար, մարմին զգեցած դերակատարութեամբը Հայ քրիստոնէական կրօնին եւ գայն կերպաւորող Հայց. Եկեղեցուն:

Ծառայութիւն, սակայն, որ մի գերազանց արժէքով տիրապետում է այլ ծառայութիւնների կամ ասպարէզների վրայ նրանով, որ մշակոյթի եւ արուեստի ճանապարհով կատարուած այս աշխատանքը առօրեայ եւ օրին հետ անցնող կեանքից՝ գեղեցկագոյն գծեր է սեւեռում իրականութիւնների վրայ, որոնք օրերից վեր են մնում, օրերի մէջ լինելով հանդերձ, այնպէս ինչպէս գագաթը լեռան, որ երկիր վրայ կանգնելով հանդերձ՝ երկնքի պաստառից է կախում...:

Այսպէ՛ս է միշտ արուեստը — իրականութիւնների իրա՛ւ անդրակերպումը նոյն աշխարհում, բայց տարբեր, աւելի խոր մակարդակների վրայ: Գործածելով մի ուրիշ պատկեր բնութիւնից վերցրած, պիտի ասել, որ ինչ որ գնում անցնում ու ոչնչութեան անդունդի մէջ անարձագանգ մեռնում է, դա գետի հոսանքի վերնախաւի ալիքների փրփուրն է միայն: Եւ որքան կարողանանք գետի ենթահունի մէջ հանդարտ հոսող եւ ծանր կշռող ջրի տարրերով հարստացնել մենք մեզ, այնքան ատեն ու այնքան չափով կը մնանք անմահ:

Եւ Հայց. Եկեղեցին մշակոյթի ու արուեստի իր ծառայութիւններով մեր ցեղային անմահութեան, ազգային յաւերժութեան այդ կեանքը կերտեց, մեզ օրերի ծովածուփ սահանքից ու հողմավար յորձանքից փրկելով եւ հոսանքի խորութեանը մէջ ամրացնելով, հակառակ մեր քաղաքական կեանքի փոթորիկներին, որոնք այնքան փորձանաւոր յորձանուտներ ստեղծեցին մեր պատմութեան ընթացքում:

3. Հայաստանեայց Եկեղեցին Կենտրոնական Ոյժ Հայ Ազգի Ընկերային-Քաղաքական Կեանքում

Հայց. Եկեղեցին անցեալում եղել է մեր ժողովրդի ազգային կեանքի կենտրոնական ազդակներից մէկը: Ընդհանրացած ըմբռնողութիւն է այլեւս այս հասկացողութիւնը՝ եւ ազգային եւ օտար գիտական շրջանակներում:

Ներկայիս մանաւանդ, եւ յատկապէս սփիւռքեան հայ կեանքի պայմանների տակ, ազգային գործօնութեան այս դերը շեշտուած կողմերից մէկն է Հայց. Եկեղեցու կեանքի եւ առաքելութեան: Որովհետեւ եկեղեցին է դարձել այն օջախը, ուր ազգի սիրտը բարախել է

առողջ հարազատութեամբ եւ վառ կենսայնութեամբ: Մտածողութեան այս գծի վրայ նոյնիսկ շեղումներ են առաջ եկել, ճշմարտութեան մակերեսին վրայ յաճախ մնալով, ըստ որում Հայց. Եկեղեցին նկատուում է շատերի կողմից ազգապահպանութեան ազդակ այնպէս ինչպէս կեղեք կը պահպանի ծառին...: Եւ այնքան թեթեւ դատողութեամբ պաշտպանուում է այս տեսակէտը, որ եկեղեցին պարզապէս օգտագործուում է որպէս առիթ եւ միջոց ազգային նպատակների համար:

Այս կերպ ըմբռնողութիւնը, սակայն, ոչ միայն սխալ է ըստ էութեան, այլ եւ՝ ըստ պատմական անցեալի տուեալների: Եթէ եկեղեցին դադարի ինքն իրենով արժեւոր հաստատութիւն լինելուց, եթէ դատարկուի իր քրիստոնէական հոգեւոր, բարոյական բովանդակութիւնից, կը դառնայ իսկապէս կեղեւ, եւ չի՛ կարող երկար ժամանակ պաշտպանել ծառը, որովհետեւ նախ ինքը որպէս կեղեւ՝ խորունկ ու երկար կեանք չ'ունենար եւ ապա շուտով կը չորանայ եւ արտաքին հովերի դէմ չի կարող տոկալ:

Կեղեւ չի՛ եղել նա պատմութեան մէջ, այլ՝ աւիշ: Անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ Հայց. Եկեղեցին դարերի ընթացքում իր բնական, էական, ինքնեկ հոգեւոր կոչումի ու դերի կողքին ստանձնել է նաեւ հայ կեանքի ազգային ղեկավարութեան դերը, քաղաքական ղեկավարութեան բացակայութեան պարագային, եւ կենսական ազդակի կամ գործօնի դերը՝ ազգային կեանքի պետական-քաղաքական բնականոն եւ խաղաղ շրջանների ընթացքում: Եւ այս մէկը նա ստանձնել է ոչ որպէս պարագայական կամ արտաքին պարտաւորութիւն, այլ իր կողմից որպէս բնական ընդառաջում կամ յանձնառում, որովհետեւ, ինչպէս յաճախ շեշտեցինք, նա ձուլուած է եղել հայ ազգի հոգու ամբողջութեանը հետ: Հետեւաբար, հայ ժողովրդի ազգային քաղաքական կեանքի յատուկ երեւոյթները իր առաքելութեան բնական մաս են կազմել, որովհետեւ նա ամբողջական շաղախումով դարձել է միս ու ոսկոր հայ գոյութեան, առանց սակայն կորցնելու իր հոգեւոր, կրօնական, քրիստոնէական հարազատ բնութիւնն ու առաքելութիւնը:

Մի հաստատութիւն, որ կը կորցնի իր իւրայատուկ նկարագիրը, չի կարող արդիւնաւորապէս ծառայել ուրիշ նպատակների: Դա կը լինի գեղծումը, այլասերումն իր առաքելութեան, որ ինքնին չարիք կը դառնայ: Իր բնութեանը եւ ինքնութեանը հաւատարիմ չեղող անհատ կամ հաւաքականութիւն եւ կամ հաստատութիւն, վերջին հաշուով, չի կարող նաեւ հաւատարմօրէն ծառայել ուրիշ նպատակների, եթէ դրանք հարազատ չլինեն իր սեպհական կոչումին, եւ կամ նուիրագործուած չլինեն պատմական պարագաների բերումով ու անհրաժեշտութիւն չլինեն ներկայ կեանքի պայմանների բերումով: Եկեղեցին

ինք, որպէս եկեղեցի, կենսունակ եւ ուժեղ պէտք է լինի, որպէսզի կարողանայ ազգին ծառայել դրական արդիւնաւորութեամբ, շօշափելի գործերով: Կեանքից, վառ կենսունակութիւնից պարպուած մի եկեղեցի ազգի մարմնի վրայ դրուած մի հագուստ է, ուշ կամ կանուխ պատառելի եւ փտելու սահմանուած: Կարկտելու արուեստն անգամ նրան չի փրկի:

Հետեւաբար, նայենք մի պահ անցեալին տեսնելու համար վաւերական կերպարը Հայց. Եկեղեցու ազգային դիմագծութեան եւ ըստ այնմ ըմբռնելու այս դարաւոր հաստատութիւնը իր ներկայ դերակատարութեան իսկական ճանապարհի վրայ: Ինչպէս գրուել է Աստուածաշունչ մատեանում «Հարցրո՛ւ հայրերիդ՝ ի՞նչ են պատմում քեզ, եւ ծերերին՝ ի՞նչ են ասում քեզ» (Բ. ՕՐԻՆԱՅ ԼԲ.7):

Մեր ազգային կեանքի բախտորոշ, խաղաղ շրջանները բացառիկ երեւոյթներ են եղել մեր պատմութեան մէջ, սակաւաթիւ եւ վաղանցուկ: Բացայայտ կերպով, մեր ազգային պատմութիւնը աշխարհադրական դիրքի, միջ-պետական յարաբերութիւնների, ներքին հայկական կեանքի ինչ-ինչ դժուարութիւնների պատճառներով մեր ազգը մեզ ներկայացնում է որպէս ցեղային տոկոսն եւ մնայուն միասնականութիւնից, ընկերային սերտ յօդաւորումից, համայնական գործակցութիւնից յաճախ զուրկ մնացած մի ժողովուրդ: Նահանգային կամ դաւառական, նախարարական կամ աւատապետական, դասակարգային խտրականութիւններ, մինչեւ մեր օրերը տարբեր-տարբեր ձեւակերպումների տակ վերապրած, դրացի հզօր պետութիւնների քաղաքականութեանց թեքուած ուղղութիւններ եւ այլ յարակից պատմական պատճառներ ստեղծել են մեր մէջ իրարից բաժան-բաժան եւ յաճախ իրարու հակադրուած վիճակներով ապրելու կացութիւններ, որոնք չէ՛զոքացրել են մեր ոյժերը եւ հակամարտ ու ջլատիչ ընթացքով տկարացրել են մեր հաւաքական ճիւղերը:

Անհաստատ հող՝ միշտ տատանուող, երբեմն լայնացող, բայց յաճախ կտրատուող: Պառակտեալ ժողովուրդ՝ իրար մերժող, իրարու դէմ պայքարող: Ապակենտրոն քաղաքական իշխանութիւն՝ միշտ երերուն...: Կարելի՞ է երեւակայել կեանքի ապահով ընթացք եւ ստեղծագործական յառաջդիմութիւն այս բոլոր տուեալների տակ: Մի առեղծուած է մեր ցեղի գոյատեւման իրողութիւնը: Զարմանահրաշ երեւոյթ է մեր ժողովրդի մշակութային ստեղծագործութեան անվատելի թափն ու «հազարազանձ» արդիւնքը:

Բացատրութեան գաղտնի բանալիներից մէկը պէտք է փնտռել Հայց. Եկեղեցու կեանքին ու դերին մէջ:

Եկեղեցին հայկական ժողովուրդի նիւստն է, իսկ Սուրբ Գրքի խոսքը՝ Նաւահագիստ մ'է խաղաղ. Յուրտ գիշերից՝ հո՛ր եւ բո՛ց.

Եւ տօրակէզ ցերեկին անտառ մըն է ստուերոտ,
Ուր շուշաններ կը ծաղկին շարականի գետին մօտ...:

Բանաստեղծին բառերը պատմական տուեալների խտացեալ եւ պատկերաւոր վերարտադրութիւնն են: Արդարեւ, մեր ազգի կեանքի յարափոփոխ, փոթորկալից ու «ցուրտ» կամ «տօթակէզ» օրերին նա՝ Հայոց Եկեղեցին, գիտցաւ ու կարողացաւ լինել «հուր եւ բոց» եւ կամ, ի հարկին, «անտառ ստուերոտ», ընծայելու համար մեր ժողովրդին, բուքի դիմաց՝ խաղաղութիւնը հողիների եւ խորշակի դիմաց՝ ծաղկեցնելու համար «շուշաններ»ը մեր մշակութային ստեղծագործութիւններին: Աւելի քան խօսուեն է, սրտագրաւ եւ խորապէս թելադրական պատկերը մեծ բանաստեղծին, մեր պատմութեան առողջ ըմբռնումից բխած:

Ազգային-քաղաքական գետնի վրայ, Հայց- Եկեղեցին ծառայեց հայ ժողովրդին ամէն բանից առաջ ստեղծելով հոգեկան միութեան եւ, հետեւաբար, զօրութեան այն գետնը, որ հողից աւելի ամուր եւ տոկուն եղաւ, քարից աւելի կարծր. այնքան որ երբեմն առանց հողի ու քարի կարողացաւ մեզ պահել երկար դարեր ու կարող է մեզ յաւերժացնել, երբ գիտնանք մեր ոտները ամրապէս կուռանել այդ գետնի վրայ իբրեւ մեր գոյութեան խորարմատ եւ հաստատախարխիս պատուանդանի¹:

Գետին՝ որի վրայ կանգնած՝ Մամիկոնեանն ու Բագրատունին, Արծրունին ու Սիւնեցին, Ռշտունին ու Խորխորունին կարողացան իրար զգալ հարազատ եղբայր իրարու եւ այլապէս յաճախ իրարից բաժան եւ երբեմն իրար հակառակ՝ այստեղ եղան մի, միասնական՝ իրենց համահայկական ապրումներին եւ համազգային գիտակցութեանը մէջ: Ինչպէս նկատել է արդէն Հայ Եկեղեցու, մատենագրութեան եւ վանքերի պատմութեան հմուտ մասնագէտներից Կ. Կոստանեանցը, քրիստոնէական կրօնը, Հայց- Եկեղեցու մարմնով արտայայտուած, «Եղաւ Հայ ազգի բոլոր անհատներին իրար հետ կապող զօրու-

¹ Այստեղ չէ՞ արդեօք խորունկ պատճառներից մէկը այն նախանձախնդիր եւ անտեղիտալի ոգուն, որով մեր ժողովուրդը, հակառակ իր պաշակտումներից, կարողացաւ ՄԻ մնալ, կարենալ վանելու համար ամէն փորձ ու ճիգ, որ գալիս էին որոշ եկեղեցիներից իրենց միացնելու Հայց. Եկեղեցին իր դաւանաբանական, վարչական, ծիսական կարգերի, դրոփանների եւ սկզբունքների ինչ-ինչ փոփոխութիւնների առաջարկութիւններով: Հայց. Եկեղեցին շատ բան կորցրած կը լինէր, եթէ նա իր իւրայատուկ նկարագրի կառուցածքից շեղուէր: Նման պարագայում, վտանգուած կը լինէր հայ ժողովրդի ամբողջական փլուզումը մին, ամենից տուլուր: Որպէս մի հեղինակաւոր վկայութիւն, մէջբերում ենք հետեւեալ հաստատումը հայոց եկեղեցու պատմութեան մերիմոն մասնագետ՝ Գաբրիել Կրթ. Յովսէփեանցի գրչից.
«Ընդունելիք քաղկեդոնականութիւնը (մեզ այլ եկեղեցիներից էապէս զատորոշող դաւանական տարբերութիւնը), Հայաստանեայց Եկեղեցին ոչ միայն իր անկախութիւնը կը կորցնէր, այլ եւ հայրենեան մի ստուար մասը ձուլուած եւ միացած կը լինէր բիզանդականութեան, ինչպէս այդ կատարմեցաւ յունական բաժնի քաղկեդոնական հայրենեան նկատմամբ» («Հայոց Ազգային Եկեղեցին»: Տե՛ս «Գլխի Լոյս եւ Կեանք», էջ 205):

թիւնը. Նա իբրեւ միարար յօդ ժողովեց եւ շարկապեց հայոց տարակեղերոն մասերը եւ մի բարոյական համակերպութիւն ստեղծեց»¹:

Ու վստահ եղէք, որ եթէ ապրեցինք՝ այդ միութեամբ, այդ խորունկ գիտակցութեամբ միայն ապրեցինք: Փա՛ստը: Մեռան բոլոր նրանք, ովքեր քակուեցին այդ միութիւնից, կորցրին այդ համազգայնութեան գիտակցութիւնը: Եւ այնպէս մեռան, ինչպէս մեռնում են ճիւղերը ծառին, երբ խզուում են ու բաժանւում են իրենց բներից, քարերը՝ երբ պղկուում եւ դուրս են ընկնում իրենց պատերից, առաջինները՝ աւիշին անհաղորդ մնացած լինելով եւ միւսները՝ շաղախի զօրութիւնից զրկուած մնալով...:

Մեզ համար, մեր ազգային ներքին կեանքի աւիշն էր, արդարեւ, մեր Եկեղեցին, անցեալում, որ մի հաստատութիւն լինելուց առաջ՝ ոգի էր եւ կեանք, մի խորհրդական գիտակացութիւն եւ կապուածութիւն, որ թափանցել էր հայ հոգու երակների մէջ եւ իրենով կարելի դարձրել միութիւնը այդ հոգուն, եւ միութեան մէջ ու միութեանը շնորհիւ՝ կեանքը նրան: Շաղախ էր նա հայ ազգութեան շէնքը կանգուն ու անասան պահող աշխարհի չորս ծագերից հասնող փոթորկաշունչ մերթ «ցուրտ», մերթ «տօթակէզ» հողմերին դիմաց:

Հայ կեանքի պետականութեան բախտաւոր շրջաններին, Հայց-Եկեղեցու պետի ներկայութիւնը անպակաս եղաւ հայոց արքունիքից: Իսկ պետականութիւնից զրկուած կացութեան յատուկ դժնդակ եւ ճակատագրական օրերին, գլխաւոր վարիչ անձը ազգային նաւին՝ եղաւ Հայոց Կաթողիկոսը եւ կամ՝ Հայց- Եկեղեցին արտայայտող մի տիրական դէմք հոգեւորականութեան շարքերից:

Օտար ուսումնասիրողներ եւս, գրեթէ զարմացումով, նկատում են այս երեւոյթը. «Շատ յատկանշական է, որ այս ժողովուրդը շարունակ բաժանուած քաղաքական պառակտումներով, միշտ մնացել է միացած՝ անմիջապէս որ մի վտանգ է սպառնացել նրա հաւատալիքներին եւ նրա ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ»²:

Արտաքին յարաբերութիւնների մէջ եւս նրանք ունեցան իրենց վճռական դերը լինի պատերազմների ընթացքում, լինի դիւանագիտական բանակցութիւնների եւ շփումների պարագաներում:

Պատերազմի դաշտ իջան նրանք, երբ հարկը պահանջեց. երբեմն լեռ բարձրացան, աղօթքի զօրութեամբ, դաշտում կուռող զօրքին ոյժ բերելու համար երկնի եւ երկրի ամենագոր Ոյժից, երբեմն բանակների մէջ խառնուեցին, զօրավարների եւ զինուորների կողքին, նրանց

¹ Տե՛ս «Հայոց Վանքերը», Մոսկուա, 1886, էջ 5-6:
² Fridtjof Nansen, L'Arménie et le Proche-Orient, էջ 288.

խրախուսելու խաչի յաղթութեան յոյսով, քրիստոնէական անմահութեան յոյսով ներշնչելու, զօրացնելու համար:

Իրենց հայրական իմաստուն յորդորներով երբեմն յուզողութիւն եւ ի զգաստութիւն հրաւիրեցին հայ քաղաքական կեանքի պատասխանատու անձերին ու մարմիններին, որոնք իրենք, իրենց կարգին, երբեմն, կարիքն ու պարտաւորութիւնը զգացին դիմելու Հայց. Եկեղեցու վերին իշխանաւորին նրա խորհուրդը հարցնելու, տեսակէտը իմանալու, յորդորն ունկնդրելու, միասնաբար վճռական որոշում կայացնելու եւ գործնական քայլեր առնելու: Ճիշտ է, եղել են յաճախ պարագաներ, երբ նեղ շահերի եւ անձնական դիրքի ու ազդեցութեան նկատմամբ չեն անսացել նրանց խօսքերին: Համազգային շահերը նուազ են կշռել ոմանց մտքի նժարում եւ կամ կեանքի ու գործունէութեան շրջագծում: Հակառակ Սահակ Պարթեւ Հայրապետի իմաստնագոյն խրատին ու ազգային սուրբ նախանձախնդրութեան, ոմանք նախընտրել են «առողջ գազանը» իրենց «ախտացեալ ոչխարից», առանց անդրադառնալու Հայրապետի խօսքի ճշմարտութեանը, թէ հէնց գազանի «առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»¹:

Յիշելու համար մի մասնաւոր դրուագ Հայոց պատմութեան այս բնագաւառից, միտքս գնում է 8-րդ դարի այն ճակատագրական պահին, երբ Հայց. Եկեղեցու մի Կաթողիկոսի ձեռքը, մահուան ցուրտին մէջ սառած, յանկարծ շարժուեց, գերբնական հրաշքի զօրութեամբ, հայրենիքի ու ազգի սիրոյն ջերմութեանը տակ հալեցնելով մահուան սառույցը, երբ այդ կմախքացած ձեռքը երկարուեց ու հանդիպեց օտար, արիւնարբու, խուժողութ, կոտորածի ու աւերի, մահացման ու ոչնչացման ատակ սրտերին՝ զանոնք շարժելու, կակղացնելու եւ գթութեան, կարեկցութեան արցունքով թրջելու, եւ, այդ շարժումովն իսկ, ազգին փրկութիւնը իրականացնելու համար:

Ահա՛ պատմութիւնն այդ ներշնչող աւանդութեան, թարգմանաբար քաղուած պատմագրից.

Այն ժամանակ (Ը. դարի սկիզբը) տեղի էր ունենում Վարդանակերտի կռիւր...: Ծանր տագնապի, շփոթութեան եւ տառապանքի մէջ նեղուած, հայոց մեծամեծները, երկնային օգնութեան վրայ յոյս դրած՝ դիմադրութիւն ցոյց տուին այլազգի զօրքի ասպատակներին: Եւ որովհետեւ Ոկրան, որ մի մեծ զօրապետ էր, բազում զօրքերով Վանանդ գաւառի շրջաններում էր շրջում, Կամսարականը, Վանանդի ազատանիների հետ միասին, այնտեղ փութալով՝ ի սպառ կոտորեց նրա զօրքերը եւ նա փախստա-

¹ Խորենացի, Գ., 63-րդ գլուխ: Տե՛ս նաեւ Փաւստոս, Գ. 61-րդ գլուխ, ուր խօսում է Ներսէս Կաթողիկոսի յորդորների մասին. Արշակ Թագաւորի ամնչութեամբ, տրուած հայ առազանիին, այս վերջնոյն դժգոհութեան եւ տրտմոջքի առիթով:

կան գնաց իր Ամիրապետի մօտ: Այնտեղ իր շուրջը խմբելով բազմաթիւ զօրք՝ զինուած պատերազմական գէնքերով՝ սաստիկ խստութեամբ յոխորտանում էր գալ եւ վրէժ առնել հայերից իր զօրքի կոտորածի համար, հրդեհել, քանդել, կործանել հայոց եկեղեցիները եւ ժողովուրդը գերի տանել եւ անողորմ սրից որպէս կեկտոր տալ:

Իսկ Հայոց Սուրբ Կաթողիկոսը՝ Սահակ (Չորափորեցի), դեռ ողջ ապրում էր Դամասկոս քաղաքում. երբ իմացաւ Ոկրայի սարսափազդու սպառնալիքը, արտօնութիւն խնդրեց գնալու նրա մօտ, թերեւս հնար լինէր նրան հրաժարեցնել իր ահարկու մտադրութիւնից: Երբ նա հրամայեց գալ իր մօտ, եւ Սուրբ Կաթողիկոսը երբ եկաւ Խառան, յանկարծ ծանրօրէն հիւանդացաւ: Ուստի, մի աղաչական նամակ գրեց Ոկրային, իր իսկ ձեռքով, բազում թախանձանքներով եւ աղերսալի պաղատանքներով լեցուն, յիշեցնելով նախ Ոկրային՝ մարմնոյ հասարակաց մահը, թէ նա բաժինն է բոլոր մահկանացուներին եւ թէ շուտով տապանի մէջ դնելու է բոլոր մարդկանց. Նոյնպէս յիշեցնում էր դժոխքի անտանելի տառապանքները, եւ թէ ինքն էլ օտարամահ էր լինելու մի օր: Այս բոլորն անում էր նրան համոզելու համար:

Այսպիսի զոջացնող խօսքերով համոզելով՝ աղաչում էր, որ նա հրաժարուէր չար խորհուրդներից եւ չկատարէր այն, ինչ մտադրել էր անել:

Սպա հրամայեց այդ աղերսագիր նամակը, իր վախճանումից յետոյ, գետեղել իր աջ ձեռքի մէջ, որպէսզի Ոկրան ինք գայ եւ վերցնէ իր ձեռքից, թերեւս այդ ձեռով նա զոջար եւ չկատարէր իր չար մտադրութիւնները:

Իսկ Ոկրայ ոստիկանը երբ լսեց սուրբ Սահակի մահը, անմիջապէս պատգամաւորներ ուղարկեց հրամայելով, որ նրան չբաղնէ, մինչեւ որ ինք անձամբ ժամանէր: Եւ երբ հասաւ, փութով մտաւ Աստծու մարդու մարմնի հանգստարանը եղող վրանի մէջ եւ իրենց օրէնքին համաձայն ձեռքը շարժելով, որպէս ողջ մարդու նրան ողջունեց իր լեզուով «սէլամ ալթ» ասելով:

Իսկ Ս. Հնգու ազրումով, սրբին ձեռքը, որ անշարժացեալ էր անշնչութեամբ, շարժուեց յանկարծ, ոստիկանի առաջ, աղերսաւնքի պատճառով, որի համար մեծապէս զարմացած՝ նրա ձեռքից նամակը վերցնելով ու կարդալով ասաց (Ոկրան).

- Այո՛, քո խնդիրը կատարուած լինի, ո՛վ Աստծու պատուական մարդ:

Սպա նամակ գրեց հայոց նախարարներին եւ Հայրապետի Սուրբ մարմնի հետ մեծ պատուով ուղարկեց Հայաստան, եւ ներկելով իրեն դէմ նրանց գործած յանցանքը՝ վերադարձաւ իր տեղը:

Եւ ահա, այսպէս, Աստուած նրա (Կաթողիկոսի) մեռելութիւնը (մահը) աւելի պատուական ըրաւ քան մեր կենդանութիւնը. Եւ

նրա աղօթքի յորդորով մեծ աշխարհի համար մեծ փրկութիւն ծագեց¹:

Դժնդակ, ծանր օրերին, դարձեալ Հայ Կաթողիկոսն էր, որ թողնելով իր Հայրապետական աթոռը, դնաց իր եւ իր ազգի վրայ իշխող, իր ազգը հալածող ու մահացնել ճգնող ամիրապետի ապարանքը, Դամասկոս քաղաքում, եւ նրա դիմաց մերկացաւ իր շքեղ հանդերձանքից նրա աչքին ցուցադրելու համար իր խարազնազգեստի տանջանքի ընդմէջէն չարչարանքը իր ժողովրդին, այժեմագի փուշերի միջից սուր ծակող փուշերը նրա բանակներին՝ մխուած Հայ հողիների մէջ, կարծէք, այդ փուշերի ցաւով վիրաւորելու, կակղացնելու համար սիրտը վիրաւորողին եւ բուժելու համար վէրքը խոցուած Հայ ժողովրդին:

Ահաւաստի դարձեալ պատմական խորքը այս դէպքին, քաղուած նոյն Յովհան Պատմաբանից.

Մա (Յովհաննէս Օձնեցի կամ «Իմաստասէր») մակդիրով ճանաչուած 8-րդ դարի հայ նշանաւորագոյն կաթողիկոսներից մէկը) առաքինի քաջութեամբ նուիրուած լինելով, աշխատասիրաբար կրթական ջանքերով ինք իրեն գորացնում էր հոգեւոր գործերով պահքով, աղօթքով եւ տքնութեամբ գիշերն ամբողջ: Ներքուստ հազնում էր ոչ թէ ոչխարի բուրդից, այլ այծի մազից շինուած հագուստ: Իսկ արտաքուստ զարդարում էր գոյնզգոյն ու թանկագին նիւթից շինուած զգեստներով: Մանր ոսկեփոշին, անուշահոտ իւղերի մէջ խառնուած, ցանում էր սպիտակածաղկեալ մօրութի վրայ, որը վայր էր իջնում մինչեւ հագուստի մէջքի եզրը:

... Եւ որովհետեւ Հայաստանի ոստիկանապետը (Արաբ Խալիֆայի ներկայացուցիչը, որ կառավարիչն էր Հայաստանի) Վլիթ անունով, տեսել էր Աստծու այս մարդուն, զնաց Ամիրապետին (Արաբ Խալիֆային՝ Էօմէրի) մօտ եւ պատմեց նրան Յովհաննէս Կաթողիկոսի վայելչութեան մասին: Իսկ Ամիրապետը ցանկացաւ նրան տեսնել. փութով իր ծառաներից մէկին ուղարկեց Աստծու մարդուն իր մօտ բերելու համար: Եւ երբ բերուեց, շքեղ պատուով, արքայական քաղաքը (այսինքն՝ Դամասկոս), Ամիրապետը նրան պատգամ ուղարկեց, թէ ցանկանում էր նրան տեսնել իր սովորական զարդարանքով զգեստաւորուած կերպարանքում:

Կաթողիկոսը իր բարձրահասակ կերպարանքը առաւել եւս փայլուն եւ շլացնող զգեստներով զարդարած, սպիտակացեալ, ծաղկեալ մօրութը ոսկեփունջ ըրած եւ իր ոսկիապատ, երենուտեայ գաւազանն ի ձեռին՝ այսպէս առոյգ եւ թիկնաւետ մտաւ Ամիրապետի մօտ:

Ամիրապետը հիացաւ, զարմացաւ նրա շքեղաշուք կերպարանքի եւ բարեձեւ հասակի զեղեկութեանը վրայ. արքա դնել տուեց նրա համար եւ սկսեց հարց տալ նրան.

-Ինչո՞ւ այդպէս պճնագարդեալ ես երեսում. որովհետեւ, ձեր Քրիստոսը համեստ ու պարզ զգեստը պատուական համարեց, եւ նոյնպէս վարուեցին իր աշակերտները:

Իսկ նա պատասխանեց.

-Թէպէտ մեր Աստուածը՝ Քրիստոս մեզնից առած մարմնով իր աստուածական փառքը ծածկում էր վարագոյրի նման, սակայն իր աստուածային գորութիւնը հրաշքներ գործելու՝ չծածկուեց, այլ ամէն տեղ թափանցեց: Հրաշքի նոյն շնորհը նա տուեց իր աշակերտներին, որ ինքնին բաւարար է մարդկանց մտքերն արթնացնելու համար Աստծու երկիւղի մէջ, եւ (հետեւաբար) ազդեցիկ զգեստների երբեք կարիք չունեցան նրանք: Իսկ այժմ, քանի մենք զրկուել ենք հրաշքներ գործելու նրանց շնորհից, դրա պատճառաւ այսպիսի ազդեցիկ զգեստներով յաջողում ենք մարդկանց պարզամտութիւնը զարթեցնել Աստծու երկիւղի մէջ: Այս երեսոյթը տեսանելի է նաեւ մարմնաւոր թագաւորներից մօտ. դուք էլ ծիրանեփառ եւ ոսկեճամուկ զգեստներով եւ զեղեցիկ զարդերով ու զէնքերով բազմութիւններին ահարկութեամբ էք նուաճում: Եթէ մարդկանցից ոեւէ մէկը ձեզ տեսնի խարագնագգեստ, զձու՞ն ու կոշտ հագնուած կերպարանքում, նա չի վախենար կամ զարիւրի ձեր փառքից, որ չի երեսար: Բայց եթէ քո Տէրութիւնը կը ցանկանայ իմ լրիւ զգեստը տեսնել, թող հրամայի իր մարդկանց, որ մի պահ հեռանան այս սրահից:

Ապա առանձնութեան մէջ, արտաքին զգեստից մերկացաւ, նրան ցոյց տալով այժի մազից շինուած հագուստը, ասելով՝

-Մեր մերկ մարմնի զգեստն այս է, իսկ արտաքինները ուրիշ մարդկանց տեսութեան համար եմ միայն:

Եւ երբ Ամիրապետը ձեռքը ցփսփին (այժի մազից շինուած հագուստին) դպցրեց, դժկամած, խոժոռած եւ քստմնած՝ ասաց.

-Ինչպէ՞ս արդեօք մարդու մարմինը կարող է դիմանալ այսպիսի անտանելի քութի, եթէ Աստծուց նրան տրուած շինի համբերութիւնը¹:

Այս տեսակցութեան հետեւեցին որոշ առանձնաշնորհումներ Հայ ժողովրդի կրօնական ազատութեան եւ այլ բարիքների տեսակէտով. եկեղեցիներ զերծ կացուցուեցին հարկերից. գերուած հայեր վերադարձան հայրենիք, իրենց հօրենական տները եւ այլն²:

Եւ այսպէս բացատրուում են յաճախ մեր պատմութեան ամենէն վճռական, օրհասական շրջաններից շատերը: Այս ազգային դերակատարութեամբ են հասկացուում Ներսէս Մեծերի, Սահակ Պարթևների, Ղեւոնդ Երեցների, Յովհան Մանդակունիների, Սահակ Զորափորեցիների, Եղիա Արճիշեցիների, Յովհան Օձնեցիների, Զաքարիա Զազեցիների, Յովհան Դրասխանակերտացիների, Պետրոս Գետադարձների,

¹ Յովհան Պատմաբան, Երուսաղէմ, 1867, էջ 121-124:

² Տե՛ս Օրմանեան, Ազգայատում, Ա. հտ., էջ 823-23:

Գրիգոր Վկայասէրների, Յակոբ Զուղայեցիների եւ վերջին շրջաններից՝ Ներսէս Աշտարակեցիների, Ներսէս Վարժապետեանների, Խրիմեան Հայրիկների, Օրմանեանների, Սահակ Խապայեանների, Զարեհ Կաթողիկոսների — պարզապէս յիշելու համար գլխաւոր օղակները երկինք հասնող երկա՛ր շղթայի — մեծագործութիւնները՝ ի սպաս հայ Ազգային Եկեղեցուն: Հոգեւորականներ, որոնք կրօնապետ լինելով հանդերձ, եղան նաեւ ազգապետներ, ուրիշ խօսքով՝ կաթողիկոս լինելով միասին յաճախ ծառայեցին որպէս... թագաւորներ:

Եւ այս բոլորը կատարուեմ էր ոչ թէ մի տեսակ արտաքին պարտադրութեամբ, այլ սեպհական կոչումի եւ իւրայատուկ առաքելութեան գիտակցութեամբ, իրենց եկեղեցու ծառայութեան ոգուց եւ կերպից ժառանգուած, որովհետեւ հայերի համար այլեւս անքակտելի էին դարձել Ազգն ու Եկեղեցին, առանց մէկին՝ միւսն անըմբռնելի:

Հայց. Եկեղեցին, ուրեմն, ոչ միայն Հայ ժողովրդի ներքին կեանքում, մեր ժողովրդի կազմի բաղկացուցիչ տարրերից է ճանաչուած որպէս վարիչ ոյժ ազգային կեանքի, այլեւ օտար իշխողների, քաղաքական ղեկավարների մտածողութեան մէջ: Այդ մտածողութեան թելադրանքի տակ նրանք շարժուել են իրենց վերաբերումի մէջ հանդէպ հայ ցեղին, որպէս ազգի գլուխ ճանաչելով Հայց. Եկեղեցու գլուխը, որպէս Հայ ժողովրդի աէր ըմբռնելով Հայց. Եկեղեցու մեծագոյն ծառան, ծառայապետը, մասնաւորաբար այն օրերին, երբ ազգն ունեցել է դժբախտութիւնը իր քաղաքական պետը չունենալու:

Մի վերջին փոքր օրինակ տուած լինելու համար արժէ յիշել Միջին Դարի փակումին, Բիւզանդական կայսրութեան անկումից յետոյ (1453 թ.), Օսմանցիների ղեկավար Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտի վերաբերմունքը Հայ ժողովրդի նկատմամբ, որով նա մի հայ եպիսկոպոսի բերեց Պոլիս ու նրան ճանաչեց, Պատրիարքի անունի տակ, որպէս պետը ազգին, կրօնական եւ քաղաքական կրկնակ հանգամանքներով:

Մի խօսքով՝ Հայց. եկեղեցու սպասարկութիւնը հայ ազգին որպէս կարեւոր բնագաւառ եւ ուղղութիւն ունեցաւ կրօնական-հոգեւորի, կրթական մշակութայինի կողքին, ազգային-քաղաքական մարզը, ուր նրա գլխաւորագոյն եւ փառաւորագոյն ծառայութիւնը եղաւ պահպանումը հայ ինքնութեան:

Բանաստեղծի բառերը խտացումն ու պանծացումն են Հայց. Եկեղեցու առաքելութեան եւ դերի այս ուղղութեանը:

Եկեղեցին Հայկական Հայ հոգիին եւ մարմնոյն
 Չրահանդերձն է փայլուն, մինչ իր խաչերն են դաշոյն
 Եւ զանգակներն են բմբին, եւ երգն է միշտ յաղթութիւն:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝
 Ի ՍՊԱՍ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
 ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Առաջին մասում յաճախ հաստատեցինք այն իրողութիւնը, որ Հայց. Եկեղեցին անկախ, ինքնաբոյս եւ ինքնուրոյն մի կրօնական արտայայտութիւն է, հայ ազգին միայն յատուկ, այլ մի տիեզերական կրօնի բազմակերպ արտայայտութիւններից մէկը, որպէս Ընդհանուր Քրիստոնէական Եկեղեցու Արեգակից բացուած մի շառաւիղ, իր մեկնումի սկզբնակէտն ունենալով ուղղակի Քրիստոսից, Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս Առաքեալների զոյգ ճառագայթումներով շառաւիղած հայոց աշխարհի վրայ:

Բայց Հայց. Եկեղեցու կապը տիեզերական քրիստոնէութեան հետ սոսկ ծագումի, պարզապէս նրանից շառաւիղած լինելու հանգամանքի մէջ չի կայանում, այլ այն սերտ մասնակցութեան մէջ Ընդհանրական Եկեղեցու կեանքին ու գործին, որը նա իրագործել է իր ողջ պատմութեան ընթացքում, դարերի երկայնքին, երբեմն զօրաւոր եւ երբեմն թոյլ ձեւով, մերթ առաւել եւ մերթ նուազ տարողութեամբ:

Եւ Ընդհանրական Եկեղեցու այդ կեանքն ու գործը լինելով ծառայութեան մի շարունակական ընթացք ի սպաս մարդկութեան, հետեւաբար, Հայց. Եկեղեցին եւս ունի իր իւրայատուկ բաժինը այդ ծառայութեան անդաստանի մէջ, որ իր ամբողջական սպասաւորութեան մի կարեւոր մասն է կազմում եւ միանգամայն՝ իր փառքի դափնեպսակի հիւսքի թարմ ու ծաղկալի ոստերից մէկը:

Արդարեւ, որպէս մի ճշմարիտ քրիստոնէական եկեղեցի, հաւատարիմ՝ իր Հիմնադրի ուսուցումներին, քարոզութեան ոգուն եւ առաքելութեան ուղիին՝ նա չէր կարող մնալ մեկուսի քրիստոնէական աշխարհի շարժումներից եւ կղզիանալ Հայ ազգի ծոցում, Հայաստան աշխարհի սահմաններում:

Ծառի ճիւղի հովանին ու պտուղը չեն չափուում ճիւղի մեծութեամբ, ծաւալով կամ տարածութեամբ...: Երբեմն հովանին երկարում է ու լայնանում, պտուղը առատանում է ճիւղի տարողական բնական տոկոսութեան ոյժից աւելի ծանր կշռելով: Ծառի տիրոջից զատ, ուրիշ մարդիկ եւս կարող են ապաստան գտնել նրա հովանու տակ եւ ստանալ անուշը՝ նրա պտուղներից:

Այսպէս եղան նաեւ Հայց. Եկեղեցու հովանին ու պողաբերութիւնը աշխարհի մարդկանց համար...:

1. Հայաստանեայց Եկեղեցին Առաքելութեան Մարզում

Քրիստոս իր վերջին պատգամը եւ իր գործը առաքեալներին յանձնելու, իր առաքելութիւնը նրանց կտակելու պահին չէր մասնաւորել ու սահմանափակել իր խօսքը: Նա ասել էր «Գնացէ՛ք այսուհետեւ, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս»: Որովհետեւ քրիստոնէական կրօնի համար չկար խորութիւն «ո՛չ հրէի եւ ո՛չ հեթանոսի, ո՛չ ծառայի եւ ո՛չ ազատի, ո՛չ արուի եւ ո՛չ իգի», մի խօսքով՝ ո՛չ ցեղի, ո՛չ ընկերային դիրքի ու դասակարգի, եւ ո՛չ էլ սեռի: Հետեւաբար, ծառայութեան պարտաւորութիւնը Քրիստոսից ժառանգուած եկեղեցու կողմից, չէր կարող սահմանափակուել որոշ ազգերի կամ դասակարգերի մէջ, այլ այն կոչուել էր տարածուելու բոլոր ազգերի եւ բոլոր մարդկանց վրայ, անխտիր:

Բնականօրէն, ամէն եկեղեցի որոշ մի ազգի կամ որոշ մի երկրի կամ ժողովրդի բերելով ու մատուցելով Քրիստոսի ծառայութիւնը, իր դերը իրագործած կը լինէր իր մասնակցութիւնը բերած լինելով մարդկութեանը մատուցած ընդհանուր ծառայութեանը, նրա մէկ անդամի կամ մէկ մասի միջոցաւ: Բայց անկախաբար այդ ձեւից, եւ նրա հետ միասին, եկեղեցիները, ընդ որս եւ Հայց. Եկեղեցին, չպարփակւեցին առանձինն, մասնակի, որոշ մարդկային հատուածների ծառայութեանը մէջ, այլ տարածուեցին ուրիշ հաւաքականութիւնների մէջ եւս, այսպէս շարունակաբար դարերի ընթացքում ընդարձակելով իրենց առաքելութեան գործադաշտը: Այլապէս, պիտի կոտորակուէր Քրիստոսի կրօնի միութիւնը եւ կամ պիտի խաթարուէր նրա տիեզերականութիւնը, երթալով դէպի բաժանեալ մասնականութիւն: Մի պարագայ՝ որ որոշ չափով տեղի ունեցաւ Ծ-րդ դարում, երբ միջ-եկե-

ղեցական կեանքը սեղմուեց, երբ եկեղեցիները քաշուեցին իրենց պատեանների մէջ, իրարից հեռանալով, իրար հանդէպ օտարանալով, իրար դէմ հակամարտելով, իրար թշնամի նկատուելու աստիճան: Ահա այդ միասնական սերտ կազմից թուլանալու եւ բաժանման ու պառակտումի ընթացքով յառաջանալու շարիքն է, որ այսօր քրիստոնէական եկեղեցիների դեկավար անձեր մեծ ջանք են անում դարմանել միջ-եկեղեցական նոր փոխադարձ յարաբերութիւններով, համայնական աղօթքի, ուսումնասիրութեան եւ աշխատանքների ձեռնարկումով, որոնք ճանաչում են «էկլիւմենիկ շարժում» (Ecumenical Movement) անունով եւ որոնք կազմում են ներկայ դարի ամենէն յատկանշական, դրական ու տիրական երեւոյթները քրիստոնէական ընդհանուր աշխարհի կեանքում:

Հասկանալի է, որ եկեղեցու միութիւնը վերագտնելու ճիգը դեռ իր նախնական վիճակում է գտնւում: Կարելի չէ յուսալ անմիջական արդիւնքներ կամ արագ յաջողութիւններ միութեանական այս շարժումներից, որովհետեւ բաժանման արմատը խորն է, դարերի խորութեանը մէջ սուզուած, եւ ազդակները՝ այլազան ու բարդ, եւ հետեւաբար դժուար արտաբերելի եւ յաղթահարելի:

Եկեղեցու մարմնի վրայ բացուած վէրքը դեռ արիւնում է...:

Բայց միութեան եւ համայնութեան հիմնական սկզբունքով՝ Հայց. Եկեղեցին, մասնաւորաբար քրիստոնէական պատմութեան առաջին դարերին, երբ տակաւին ընդհանուր եկեղեցու մէջ եղբայրութեան եւ միութեան կեանքը շօշափելի իրականութիւն էր, սկզբունք կամ իղէալ, ձգտում կամ նպատակ լինելով հանդերձ, չգոհացաւ միայն հայ ժողովրդի մէջ կրօնական առաքելութեամբ, այլ եւ Աւետարանի լոյսը տարածեց Հայաստանի շրջակայ երկրներում եւ նոյնիսկ ջանաց հեռաւոր վայրերում ցոլացնել այդ լոյսը իր հոգեւոր պաշտօնեաների առաքմամբ ի ծագս աշխարհի:

Արդարեւ, մեր ժողովրդի պետական-պաշտօնական քրիստոնէացման առաջին օրերին իսկ, մեր եկեղեցին առաքեալներ (միսիոնարներ) ուղարկեց դէպի Վրաստան, Աղուանից Աշխարհը, հոների երկիրները, կովկասեան բարբարոս ժողովուրդների մէջ եւս Քրիստոսի վարդապետութիւնը տարածելու «զամենայն հեթանոսս աշակերտելու» քրիստոսաւանդ պատգամով եւ նախանձախնդրութեամբ:

Ըստ հայկական աւանդութեան՝ մի կոյս էր, Նունէ անունով, Հռիփսիմեանց կոյսերի խմբից, որ Վրաստանի առաջին առաքելուհին հանդիսացաւ: Հազիւ Վրաստանում ոտք դրած եւ քրիստոնէութեան առաջին սերմերը ցանած՝ նա խնդրեց աջակցութիւնը, հովանաւորութիւնը մեր Հաւատոյ Հօր՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որ իր կարգին,

ուղղութիւնն տուեց նրա առաքելական գործին եւ առաքեց յատուկ քարոզիչներ ցանուած սերմերը աճեցնելու, խոսպան դաշտերը մշակելու եւ նոր սերմեր ցանելու, ի վայելումն տակաւին հեթանոսութեան մէջ ապրող վրացի ազգի:

Այսպէս էր, որ ծնունդ առաւ Վրաց Եկեղեցին որպէս Հայց. Եկեղեցու հովանին վայելող եկեղեցի, իր ծագման եւ կազմակերպման շրջանում:

Աղուաններ եւս իրենց քրիստոնէացումը կը պարտին Հայց. Եկեղեցու քարոզչական ծառայութեան: Արդարեւ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը, Վրթանէսի որդին՝ Գրիգորիան էր, որ եղաւ նրանց առաքեալը, ուղարկուած Հայոց Եկեղեցու վերին իշխանութեան կողմից: Թէեւ նա այնտեղ չարաչար նահատակութեամբ վախճանուեց, բայց իր քարոզչական արդիւնքը չկորաւ: Իր նահակակութեան ծնունդը եղաւ Աղուանից Եկեղեցին: Հայ առաքեալի արիւնը կեանք էր դարձել մի ուրիշ ժողովրդի համար, հոգեւոր մարգուտ...²:

Դժբախտաբար շատ ժուժկալ են հայկական եւ օտար աղբիւրները Հայց. Եկեղեցու առաքելական (միսիոնարական) գործունէութեան մասին: Բայց ինչ-ինչ պատմական ակնարկներ եւ պատահական ու կցկտուր տեղեկութիւններ կան, որոնք վկայում են այն իրողութեան մասին, թէ շատ աւելի ընդարձակ է եղել այդ գործունէութիւնը, քան ինչ որ սովորաբար կարծուում է: Այսպէս օրինակ, որոշ պատմական տեղեկութիւնների համաձայն՝ Հայց. Եկեղեցու առաքելական գործունէութիւնը տարածուած է եղել դէպի աւելի հիւսիս, Կովկասեան բարբարոս ցեղերի, յատկապէս հոնների մէջ, ինչպէս ցոյց է տալիս Հայոց պատմութեան անխոնջ պրպտող եւ ներհուն մեկնաբան Նիկողայոս Ադոնց:

«Արարատ» ամսագրում (1902, Մարտ-Ապրիլ) հրատարակուած մի յօդուածում, «Հայոց Առաքելութիւնը Հոնաց Աշխարհում (Չ. դար)» վերնագրի տակ, Ադոնցը հեղինակաւոր շեշտով յանդում է հետեւեալ յայտարարութեան.

Հին հայոց քարոզչական գործունէութեան նկատմամբ շատ բան չգիտենք. մինչդեռ այդ աննշանակ չէ նոցա քաղաքակրթական դերը որոշելու համար Արեւելքում: Պատմագիրներն ասանդում են, որ հայերը քարոզել են քրիստոնէութիւն Ադուանքում եւ մասամբ Վրաստանում: Սակայն երեւում է, որ նոցա անտարանող ձայնը հնչել է նաեւ Կովկասեան շրջանի այն կողմը:

¹ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Բ. Գիրք, 86-րդ. Գլուխ:
² Տե՛ս Փաստոս Բիւզանդ, Գ. դպրութիւն, 6-րդ գլուխ: Հմմտէ՛ք ՄՈՎՄԵՄ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմք. Ադուանից, Ա. հտ., 9-րդ գլուխ, Մ. Խորենացի, Գ. գլուխ, 3-րդ գլուխ:

Իր այս ենթադրութիւնը նա հիմնաւորում է գլխաւորաբար 6-րդ դարի մի ասորի հեղինակի մէկ գրութեամբը, ուր ասում է, որ երկու հայ եպիսկոպոսներ՝ Կարդուծատ (=Աստուածատուր՝ ըստ Ադոնցի) եւ Մակու (=Մակար՝ (?) ըստ Ադոնցի) անուններով քրիստոնէութիւնը քարոզել են Հոնների մէջ:

Ականաւոր հայ բանասէրը քննարկելուց յետոյ յիշատակարան գրութեան բոլոր հանգամանքները, այսպէս է եզրակացնում.

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ մեզ հետաքրքրող յիշատակարանը իր բովանդակութեամբ միանգամայն պատմական է: Կարդուծատի առաքելութեան հանգամանքները խիստ բնորոշ են ամէն մի առաքեալի կեանքը զարդարող գրոյցների: Կարելոյը պատմութեան հիմքն է, որ անշուշտ հաւաստի է. այն է որ Հայերը Չ. դարում փորձել են Աւետարանի եւ նորա հետ միասին քաղաքակրթութեան տարրական սկզբունքները սերմանել հիւսիսային անկիոթ ազգերի մէջ, յուսալով թերեւս, այդ միջոցով չէզոքացնել նոցա յաճախակի եւ անբարիք արշաւանքները:

Կարելի է յիշատակել, որ բարբարոս ցեղերի մէջ քրիստոնէութեան եւ քաղաքակրթութեան տարածման արդիւնքը հասաւ մինչեւ Կենտրոնական Եւրոպա, գոթերի միջոցաւ եւ քրիստոնէութեան ծաւալման համար ունեցաւ իր յատուկ դերը²:

Դարձեալ պատմական շահեկան տեղեկութիւններ կան, որոնք մատնանշում են այն իրողութիւնը, որ Հայց. Եկեղեցու առաքելութեան ընթացքը հասել է մինչեւ Սզանդիւնավեան երկրներ եւ նոյնիսկ մինչեւ... հեռաւոր եւ մեկուսացեալ Իսլանդիա կղզին: Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին մի օտար հեղինակ՝ իր տեղեկութիւնների ատաղձը քաղելով օտար աղբիւրներից.

Այս հայկական ներթափանցումները (դէպի Եւրոպա) կարողացան տարածուել մինչեւ Սքանդինավիա. Դրանով են բացատրում, այլ իրողութիւնների շարքին, այն անանութիւնները, որ կան գերեզմանական վայրերի եւ յիշատակարանային քարերի – որոնց հանդիպում ենք Bohulsen-ում եւ Bleking-ում (Շուէդիա) – եւ հայկական գերեզմանատների եւ խաչքարների միջեւ...:

Ուսուցչապետ Magnus Olsen Օպոյից (Նորվեկիա) իմ ուշադրութեանն է հրաիքել, թէ իր Saga Islendingohok գրքում (8-րդ գլուխ) պատմում է, թէ երեք Ermskir-ներ (հայեր), ՊԵՏՐՈՍ, ԱԲՐԱՀԱՄ եւ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ (Petrus, Abraham, Stéfanus) Իսլանդիա են եկել եւ ասում է, թէ եղել են հայ եպիսկոպոսներ: Նրանց պատուէրները շատ բաների մէջ նուազ խիստ էին քան հրահանգները Isleiv Եպիսկոպոսին (1056-1080): Սրա համար էր, որ

¹ Տե՛ս Արարատ, 1902, էջ 262-274:
² Տե՛ս F. Nansen, անդ, էջ 304

նրանք սիրուեցին չար մարդկանցից, մինչեւ այն ժամանակ, երբ Adalbert Արքեպիսկոպոսը հրահանգ ուղարկեց Իսլանդիա, արգիլելով հաւատացեալներին նրանցից աստուածային խորհրդի (իմա՝ Սուրբ հաղորդութեան) ստացումը, որովհետեւ նամակը ասում էր, թէ նրանցից ոմանք բանադրուած են եղել: Ամէն պարագայի տակ, երեքն էլ ետ ուղարկուեցին:

Ահա թէ ինչպէ՛ս է մեկնաբանուում սոյն տեղեկութիւնը հէնց ինքը՝

Ֆրիդլոֆ Նանսէնը:-

Այս ԷՐՄԱԲԻՐ-ները շատ հաւանաբար հայ միսիոնարներ էին մինչեւ Իսլանդիա եկած: Այս ճիշտ այն շրջանն է, երբ Սելջուկ-Թրքական արշաւանքները յառաջ էին բերել հետզհետէ աճող մի գաղթային շարժում դէպի աշխարհի զանազան մասերը: Հայ եպիսկոպոսները, որոնք քարոզում էին Գրիգորեան (իմա՝ Լուսաւորչական) վարդապետութիւնը, բնականաբար հերետիկոսներ էին Կաթողիկ Արքեպիսկոպոսի համար եւ (այդ պատճառաւ) բանադրուեցին¹:

Կարող էին եւ ինեւ թոնդրակեան կամ Պաւղիկեան աղանդաւորական շարժման հետեւող հայեր, որոնք արդէն Արեւելեան Եւրոպա, յատկապէս Բուլղարիա, հասել էին եւ այնտեղ նպաստել էին Բոգոմիլեան (Bogomile) հերետիկոսական շարժման ծագմանը:

Բնականորէն, շատ կ'երկարէր այս հակիրճ, ուրուագծային ակնարկը, եթէ անդրադառնայինք Յ. դարում, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կատարած քրիստոնէական-քաղաքակրթական առաքելութիւններին Վրաստանում եւ Աղուանքում, եւ կամ հետագային, ԺԳ. Դարի կէսերին, Հեթում թագաւորի կատարած քաղաքական — քրիստոնէական առաքելութեան, թաթարների խանի մօտ:

Բայց այս բոլոր յիշատակութիւններից ենթադրելով եւ դէպի Չայրագոյն Արեւելք հայերի գործունէութեան հատուկաոր տուեալները կըռելուց յետոյ, չենք կարող անհիմն նկատել այն բոլոր աւանդութիւնները, ըստ որոնց հայ հոգեւորականները գնացել են կամ առաքուել մինչեւ Չայրագոյն Արեւելք, յատկապէս Հնդկաստան եւ այնտեղ կատարել են քարոզչական աշխատանք²:

¹ Անդ. էջ 304-305:
² Յոյս ունենք որ, մի օր, ի մի կը հաւաքուեն այն բոլոր տուեալները, որոնք այժմ ցրի վիճակով գոյութիւն ունեն Հայց. Եկեղեցու պատմութեան այս էջն եւս իր լուսատու պատկերի մէջ երեւան բերել եւ լուսարձակի տակ դնել: Այս տեսակետից հետաքրքրական է կարդալ Ռոբերթո Վ. Կիւլպիկեանի «Հայ-Պորտուգալեան Յարաբերութիւնները» (հայերէն թարգմանութիւն) հրատարակուած Մաշտոցեան Մատենադարանի նախաձեռնութեամբ, Երեւան 1986: Մեծապէս շահեկան է «Ջակոմէ Աբունա Հայ Եպիսկոպոս Մալաբարում» հատուածի առաջին մասը. տե՛ս էջ 286-310:

Հիմնական եզրակացութիւնը, որ դուրս է բերուում վերեւի արագ, հպանցիկ ակնարկից, այն է, որ Հայց. Եկեղեցին չի եղել անցեալում այնպէս կղզիացեալ, ինչպէս առհասարակ ըմբռնուում է տարապայման, այլամերժ աստիճանի հասնող շեշտումովը Հայց. Եկեղեցու ազգային նկարագրին: Նա չի դաւաճանել իր տիեզերական բնոյթին եւ կոչումին: Երբ նա վայելել է խաղաղ եւ ազատ կեանքի պահեր — որքան քիչ եւ ի՛նչ կարճ պահեր, դժբախտաբար — ջանացել է իր գերագոյն ճիգն ի գործ դնել գործնապէս արտայայտելու համար ընդհանրական քրիստոնէական իր նկարագիրը, իր ծառայութիւնը բերելով ընդհանուր մարդկութեան:

Ի՛նչ աւելի կարելի էր սպասել նրանից, երբ քաղաքական վերիվայրումներէ, խառնաշփոթութիւնների, կրօնական հալածանքների, շարունակական նահատակութիւնների, աւերի ու աւարի մատնուած, տագնապներով միշտ խռովեալ, նա յաջողել է իր քրիստոնէական սեպհական գլուխը պահել ողջ, եւ մարմինը՝ առողջ ու կենսախայտ, իսկ կեանքը՝ ստեղծագործական ընթացքով յառաջադէմ: Եղածը, ինքնին, մեծագործութիւն է, հրաշքի համազօր երեւոյթ: Այնքան որ կարող է նրա փառքը պայծառ պահել եւ անունը՝ պանծացնել, ոչ աւելի նուազ քան «կայսերական» գորութեամբ եւ պետական պաշտպանութեամբ զինուած ու գրահուած եկեղեցիները:

2. Հայաստանեայց Եկեղեցին ի Սպաս Քրիստոնէական Ընդհանուր Մշակոյթին

Մշակութային գեանի վրայ առաւել եւս հարուստ ու պերճախօս է Հայց. Եկեղեցու սպասարկութիւնը ընդհանուր քրիստոնէական աշխարհին, քան զուտ կրօնական-առաքելական գործունէութիւնը:

Նախ, սկսելու համար թարգմանական գրական կալուածից, ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու գրաւոր ստեղծագործութեան աւանդութեան՝ եկեղեցական գրականութեան մէջ կարեւոր տեղ են գրաւել այսօր հայերէն թարգմանութիւնները Աստուածաշունչ մատեանի եւ նշանաւոր Եկեղեցական Հայրերի դաւանաբանական, ասուածաբանական, իմաստասիրական, պատմական, բանաստեղծական, մեկնողական գրուածքների: Արդի եկեղեցաբանական գիտական բանասիրութեան մէջ հայերէն թարգմանութիւնները պատուաւոր տեղ են գրաւել յունական, ասորական կամ նոյնիսկ լատինական բնագրերի եւ թարգմանութիւնների շարքում: Որովհետեւ, հին լեզուների այս գլխաւոր խմբին է պատկանում դասական հայերէնը (գրաբար լեզուն), որով իրագործուած մի ճոխ գրականութիւն գոյութիւն ունի այսօր քրիստոնէական ընդհանուր մշակոյթի անդաստանում, ոչ

միայն Հայ ժողովրդի Համար կարեւոր, այլ եւ օտարներին Համար արժէքաւոր ու բեղմնաւոր, եւ հետեւաբար, հետագօտուլթեան արժանի եւ բանասիրական ուսումնասիրութեան առարկայ:

Թարգմանական այս կալուածի մէջ, ամենից առաջ ուշադրութիւն գրաւող երեւոյթներից մէկը այն իրողութիւնն է, որ Հայկական թարգմանութիւնները եկեղեցական Հայրերի եւ նոյնիսկ յունական իմաստասէրների մի շարք գործերի կամ հատուածների՝ միայն Հայկական թարգմանութեան բնագրով գոյութիւն ունեն եւ ծանօթ են օտարներին, յունարէն կամ ասորերէն բնագրերը ժամանակի մոխիրին տակ թաղուած լինելով:

Որպէս շօշափելի օրինակներ, վերեւ մատնանշուած արժէքին լուսաբանիչ փաստեր, կարելի է յիշատակել, Իրենիոսի կամ Երանոսի¹ (St. Irenaeus) «Յոյցք Առաքելական Քարոզութեան»ը (Demonstration of Apostolic Preaching) որ թանկարժէք մի գրական գործ է, պատրաստուած նրանց Համար, ովքեր իրենց քրիստոնէական հաւատքը լուսաբանեալ ձեւով կը ցանկանային իմանալ, Ս. Գրական տուեալների վրայ: Չատագովական ոճով խմբագրուած այս երկասիրութիւնը «կորսուել էր դարերով եւ վերյայտնուեց Հայկական թարգմանութեամբ վերջերս, 1904-ին», ինչպէս վկայում է եկեղեցական պատմութեան մի մասնագէտ հեղինակ²:

Վերյայտնիչը եղաւ Ս. Էջմիածնի գիտնական միաբաններից, ակաճաւոր բանասէր Կարապետ Եպս. Տէր-Մկրտչեան:

Իր բացառիկ կարեւորութեան Համար սոյն գործը ցարդ թարգմանուել է լատիներէն, երկու անգամ գերմաներէն, երեք անգամ անգլերէն, երկու անգամ ֆրանսերէն, ապա ռուսերէն, իտալերէն եւ հոլանդերէն լեզուներով³ եւ մեծ ոգեւորութիւն է ստեղծել աշխարհի գիտական-բանասիրական շրջանակներում, Հայրաբանական (patrologique) գիտութեան մարզում, նոր լոյս սփռելով այլազան հարցերի վրայ:

Դարձեալ, Հիպպոլիտոսի⁴ (Hippolytus) կորսուած գրութիւններից որոշ հատուածներ վերյայտնուեցին Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան-

¹ Ֆրանսիայի Լիոն քաղաքի Եպիսկոպոս, 2-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրած: Արեւելեան եկեղեցու ոգով եւ ասանդոքեամբ սնած ու կազմաւորուած մի տաղանդաւոր անձնատրոփին, Առաքելական ասանդոքեան հարազատ ներկայացուցիչ, որի գրական աշխատասիրութիւնները, ինչպէս «Անդդէմ Հերձուածոց»ը (Adversus Haereses), մեծ հեղինակութիւն են վայելում քրիստոնէական գրականութեան եւ մտածողութեան մէջ:

² Philip Hughes, History of the Church, vol. I, p. 90.

³ Տե՛ս Մեր աշխատասիրութիւնը Introduction à la Littérature Arménienne Chrétienne, Paris, 1964, p. 19-20.

⁴ Երկրորդ դարի նշանաւոր Արեւմտեան Եկեղեցական Հայրերից մին, իր ջատագովական (apologétique) գրականութեամբ նշանաւոր հանդիսացած:

ցի (ապա Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) կողմից, որոնք դժբախտաբար ցարդ չեն հրատարակուել:

Նոյնպէս նաեւ Տիմոթէոս Էլուրոսի¹ (= Կուզ, Timothy Aelurus) «Հակաճառութիւն» անուան տակ ծանօթ հաւաքածոն հակաքաղկեդոնական աստուածաբանական վկայութիւնների եւ նրանց վերլուծութիւնների, իր ամբողջութեանը մէջ, Հայերէն թարգմանութեամբ ի յայտ եկաւ Կարապետ Մ. Վրդ. Տէր Մկրտչեանի եւ Երուանդ Վրդ. Տէր-Մինասեանի ջանքերով: Ահա թէ ինչպէս է ներկայացնում սոյն գործի արժէքը եւ գիւտի կարեւորութիւնը նոյն ինքն Հայ Հայրախօսական գրականութեան մասնագէտ եւ գիւտի հեղինակ Կարապետ Մ. Վարդապետը:

Որ Տիմոթէոս Էլուրոս Քաղկեդոնի ժողովի դէմ մի վիճարանական ընդարձակ գրուածք է թողել՝ այդ մասին, ինչպէս գիտենք, յայտնի էին մինչեւ այժմ միայն մի քանի եկեղեցական մատենագիրների յիշատակութիւններ եւ նոցա պահած աննշան հատուածներ: Նոցամից մէկը, Ե. դարի վերջերին ապրող Գեմնատիոս, այդ գրուածքը նոյնիսկ լատիներէն է թարգմանել, ինչպէս ինքն է յիշում, բայց թէ՛ նորա թարգմանութիւնը եւ թէ՛ յունարէն բնագիրը կորած յիշատակարանների շարքում են դեռ: Մեր Մատենադարանի ձեռագիրը ներկայացնում է ահա այդ կորած յիշատակարանի ամբողջական հայերէն թարգմանութիւնը:

... Նոր գտնուած երկը առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի ոչ միայն այն պատճառաւ, որ նորա մէջ բազմաթիւ, բոլորովին անծանօթ, կամ միայն ուրիշ լեզուներով ծանօթ, հատուածներ կան նախնի հայրերի գրուածներից, որոնց անունն անգամ յայտնի չէր, այլ եւ որ նա ինքն, իր ամբողջական խմբագրութեամբ, մեծ լոյս սփռել կարող է դաւանանքների պատմութեան մի շատ կարեւոր, բայց եւ շատ կէտերում դեռ մութ մնացած, շրջանի վերայ²:

Եւ դեռ ինչէ՛ր կան ծրարուած Հայ ձեռագրերի պահպանակների տակ, ոչ միայն որպէս ամբողջական գիրք, այլ նաեւ որպէս պատառիկներ, հատուածներ (fragments), որոնք գիտական աշխարհի լոյսին բացուելով՝ կարող են մեծ ծառայութիւններ ընծայել քրիստոնէական գրականութեան ուսումնասիրութեան Համար եւ... առաւել եւս պայծառացնել եւ պանծացնել Հայց. Եկեղեցու անունը:

Պիտի դիտել տալ, սակայն, որ մեր բանասիրական աշխատանքները առհասարակ կենտրոնացած են եղել — եւ մինչեւ այսօր ալ են — պատմական, մատենագրական, լեզուաբանական, հնագիտական, ազ-

¹ Հինգերորդ դարի նշանաւոր աստուածաբաններից մին, որ հռչակաւոր դեր կատարեց հակաքաղկեդոնական պայքարի մէջ, պաշտպանելով Աղեքսանդրեան եկեղեցական եւ աստուածաբանական ասանդոքիւնը:

² տե՛ս Արարատ, 1897, Յունիս, էջ 252: Հմմտ՝ «Հակաճառութիւն» Յատաջարան, Էջմիածին, 1908, էջ XI, XXI.

գազարական սեռերով յատկանշուած նիւթերի վրայ: Եթէ այսօր գիտական աշխատանքի բոլոր կարելիութիւններով օժտուած Հայաստանի Մաշտոցեան Մատենադարանում կատարուող ուսումնասիրութիւնները տարածուեն նաեւ մեր մատենագրութեան կրօնական այնքան հարուստ կալուածի վրայ, ապահովաբար ոչ միայն աղօտ կերպով ըմբռնուած հարցեր առաւել եւս պիտի լուսաբանուեն, ոչ միայն մեր ազգին յատուկ եւ սեպհական կրօնական (դաւանաբանական, սրբախօսական, մեկնողական, ծիսական) գործերը նոր, եւ աւելի բարձր, արժէք պիտի ստանան, այլ նաեւ ու մանաւանդ պիտի յայտնաբերուեն գործեր, ամբողջական կամ հատուկտոր վիճակում, որոնք ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցական գրականութեան ու մշակոյթին համար նորութիւններ պիտի բերեն եւ նոր գանձերով ու լոյսով նրանց արժէքը պիտի հարստացնեն: Արդէն այս ուղղութեամբ յուսալից նշաններ չատ են: Հայրաբանական գրականութեան տեսանկիւնից եւ նրան յատուկ նիւթերի ու մեթոտների մօտեցումից պէտք է մեկնել ըմբռնելու համար հայ հին գրականութեան վերաբերող բազմաթիւ երեւոյթներ եւ երեսներ:

Անկախաբար, սակայն, այս կարեւոր արժէքից, հայ թարգմանական գրականութիւնը ունի նաեւ մի այլ, առընչակից արժէք, որը չպէտք է թերագնահատուի: Այն է, որ հայկական թարգմանութիւնները յաճախ կատարուած լինելով հնագոյն բնագրերից, ծառայում են որպէս բաղադատութեան տուեալ, բնագրերի եւ այլ լեզուներով կատարուած թարգմանութիւնների շարքում, բնագրերի նախնագոյն, հարագատագոյն իմաստները ի յայտ բերելու տեսակէտից:

Այս արժէքի համար է, որ յաճախ հայկական ձեռագրերը ունեն մի տեսակ մագնիսական ոյժ գիտնականների համար, որոնց մասնագիտութիւնն է եկեղեցական գրականութիւնը: Նրանցից շատերը հայերէն լեզուն են սովորում միայն նման գիտական-հետազօտական բաղադատական ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար: Ինչպէս նրանցից մէկը արտայայտում էր, «Ինչպէս ուսումնասիրում ենք լատինական կամ յունական եւ կամ ասորական քրիստոնէական մշակոյթը, այնպէս եւ հետաքրքրուում ենք ու պեղում հայկական քրիստոնէական մշակոյթը, իբրեւ քրիստոնէական աւանդութեան կարեւոր աղբիւրներից մէկը»:

Այս բառերով էր արտայայտուում 1954 թուին, հոլլանդացի մի Դոմինիկեան կրօնաւոր, Innocentius Driessen անունով, որ մի շրջապատոյտ էր կատարում սփիւռքի հայ մշակոյթի կենտրոններում, ուսումնասիրելու համար, ձեռագրական բաղադատութեան մեթոտով, «Գիրք Թղթոց»ը որպէս Միաբնակ դաւանութեան կարեւորագոյն աղբիւրներից մէկը: Այդ առթիւ, Անթիլիաս այցելութեան ընթացքին, մի

դասախօսութիւն տուեց Դպրեվանքի ուսանողներին «Հայկական Հայրախօսութեան Արժէք»ի մասին, ուր, ի միջի այլոց, յայտարարեց նաեւ.

Հայ քրիստոնէական ասանդութեան ուսումնասիրութիւնը պատուաւոր դիրք է գրաւում հայրախօսական գիտութեան վերագարթօքի մէջ: Ինձ չի վիճակում պատմել ձեզի թէ Հայաստանի պատմութիւնը յայտնաբերում է քրիստոնէական գօրեղագոյն ասանդութիւններից մէկին, որը երբեւիցէ աշխարհ տեսած լինի: Դուք ինձից աւելի լաւ էք իմանում ձեր սեպհական պատմութիւնը: Բայց ես ցանկանում եմ շեշտել կարեւորութիւնը հայկական ուսումնասիրութեանց հայրախօսութեամբ զբաղուող գիտնականի համար, որ ուզում է գնալ դէպի ետ, քրիստոնէութեան ծագման վայրերը:

Ապա նա յիշելուց յետոյ մի շարք օրինակներ, որպէս բաղադատական ուսումնասիրութեան փորձեր, իր խօսքն եզրակացրեց այսպէս.

Յոյս ունեմ, որ այս փորձերը սկզբնաւորութիւնը պիտի կազմեն հետազօտութեան մի մեծ շարժումի, որ պատիւ պիտի բերի հայ գրականութեան, որը արժանի է նման պատուի: Իմ անձնական կարծիքն է, թէ արեւմտեան Հայրախօսական գրականութիւնը պէտքն ունի հայ գրականութեան ուսումնասիրութեան, որով ոչ միայն գտնելու է հայկական արժեքաւոր քարգմանութիւններ, այլեւ, ամէն բանից վեր, գտնելու է մի ժողովուրդ՝ զօրաւոր եւ տոկուն իր քրիստոնէական Սուրբ ասանդութեան մէջ¹:

Անցնելով հայ կրօնական ինքնուրոյն, ինքնատիպ ստեղծագործութիւններին՝ սրանք եւս իրենց գեղարուեստական ու գաղափարական արժէքներով բարձր տեղ են գրաւում քրիստոնէական ընդհանուր գրականութեան մէջ, անպայման եւ մի իւրայատուկ ձեւով ճոխացնելով գանձարանը ընդհանուր քրիստոնէական մշակոյթին՝ ի սպաս քրիստոնէայ ժողովրդին եւ առհասարակ մարդկային ցեղի:

Արդարեւ, ի՞նչ բանով նուազ արժէք ունեն հայ հոգեւոր երգերը, «շարական»ները քրիստոնէական բանաստեղծութեան ասորական, յունական եւ լատինական արտայայտութիւններից կամ կերպաւորումներից: Հայ շարականների արժէքը գնահատուում է արդէն նրանցից, ովքեր կարելիութիւնն ունեն ճանաչելու, այսինքն՝ ի հաղորդութեան գալու այդ գրական-երաժշտական ստեղծագործութիւնների հետ: Այսպէս, օրինակի համար, անհրաժեշտ եմ համարում յիշատակել Բելգիայում Louvain-ի հռչականուն համալսարանի ուսուցչապետներ

¹ Տե՛ս Հասկ, 1954, Յուլիս, Օգոստոս, էջ 305:

րից Félix -Nève-ին, որ իր պատկառելի ուսումնասիրութեան՝ L'Arménie Chrétienne et sa Littérature գործի մեծագոյն մասը նուիրել է Հայ շարականներին, L'Hymnologie Arménienne ou le Charagan խորագրի տակ, կարեւոր թուով շարականների Ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ միասին¹:

Մի ուրիշ մասնագէտ համաշխարհային քրիստոնէական հոգեւոր գրականութեան, I. Hausherr վկայում է Հայ շարականների մասին՝ ասելով. Նրանք «վերացումներ են դէպի Աստուած, որոնցից ոմանք տիեզերական միասութիւն գրականութեան ամենէն գեղեցիկների մէջ են դասուում»²:

Եւ ես հաւատում եմ, որ նրանք կարող են խորապէս ու լայնօրէն արժեւորուել եւ ուրիշների հոգեկան կեանքի մշակման ծառայել, եթէ բացուեն ծալքերը նրանց գեղեցկութեան՝ հարազատ եւ վայելուչ թարգմանութիւնների միջոցաւ: Իմ այս համոզումը հիմնուած է որոշ փորձառական տուեալների վրայ. շատ անգամներ անձամբ հաստատել եմ, թէ ինչքան խորը ազդեցութիւն են թողնում մեր շարականները, երբ նրանց հոգին բացուում է օտարներին՝ թարգմանութիւնների շնորհիւ:

Այդպիսի փորձառութիւնների վերջիններից մին ինձ պատահեց հեռաւոր Նոր Զելանդիայում միջազգային-եկեղեցական մի ժողովի ընթացքում, երբ Արեւազայի շարականներն ու աղօթքները կարդում էի առաւօտեան պաշտամունքի պահին: Շատեր բացառիկ հետաքրքրութիւն էին ցոյց տալիս նրանց ոճի եւ ապրումի խորութեան նկատմամբ, ինչպէս վերեւ նկարագրել եմ հակիրճ եղանակով³:

Մի Գրիգոր Նարեկացի միայն բաւական պիտի լինէր բարձր պահելու համար դիրքն ու արժէքը Հայ եկեղեցական գրականութեան եւ օգտակէտ ընծայելու նրա ծառայութիւնն ընդհանուր քրիստոնէական բանաստեղծական գրականութեան: Երբ իր միսթիք հոգուց մի ցուք նշուլեց մի օտար, Ֆրանսիացի բանաստեղծի՝ Luc André- Marcel-ի հոգու մէջ, հիացումի վերածուած՝ մղեց Ֆրանսիացի բանաստեղծին եւ իր շրջանակին՝ Cahiers du Sud գրական պարբերականի խմբագրութեանը, ընթերցողներին եւ բարեկամներին, թարգմանելու որոշ թուով հատուածներ եւ անձամբ շրջագայելով զանազան վայրեր, Ֆրանսիայում, Լիբանանում եւ այլ երկրներ, դասախօսութիւնների եւ Նարեկացու գործերից քաղուած հատուածների ընթերցումով տարա-

¹ Louvain, 1888:
² Dictionnaire de Spiritualité, vol. I. Col. 875.
³ Տես սատ, էջ 65: Տես նաեւ իմ յօդուածը՝ «Վարդանանց Տօնը... Նոր Զելանդիայի մէջ» խորագրով, «Հող, Մարդ եւ Գիր» հատորի մէջ, Գ. Տպգրք. Անթիլիաս 1991, էջ 129-140:

ծելու նրա գրականութիւնը սրբազան բանաստեղծութեան եւ մարդկային ամենախոր ապրումների մի թարմ շունչ տանելով ամենուրեք:

Ահաւասիկ նրանց հիացումը, իրենց իսկ բառերով.

Գրիգոր Նարեկացու գործը մեզ երեսմ է որպէս մի միակտոր ու բարձրադիր ժայռ (monolithe), որին ի յայտ է բերում հեղեղաման ջրերի տեղատուութիւնը: Նա ամրացուած է եմքատիղմով, ջրամանուով եւ խեցեղէններով, որոնք այնտեղ յատակին թաղել են ջրի այնպիսի խորքերի խուլ շարժումը: Նա մտաւայ լեզուի մի ժայռ է, աննման, եւ կատարելապէս կղզիացած ամէն ինչից: Բայց երբ հագի հպեմք նրան՝ սիրտը յանկարծ կը լուսատրուի: Ի յայտ կու գայ մի ընտանի Tabou (=պաշտամունքի առարկայ սրբութիւն) անսխալի գործիւններով լեցուն: Քրիստոնէութիւնը մեծագոյն բարիքը եղաւ այս բանաստեղծին: Նա է, որ նրան (Նարեկացուն) կը պահի կենդանի: (Նարեկացին) երբեք չիանդիպեց այսպէս կոչուած լուսատր այն սպիտակ մահուանը, որ հարուածեց ուրիշ հին բանաստեղծների գործերը: Իր հմայքը չի գալիս մակերեսից, այլ՝ խորքից: Իր բառերը կը մնան մերիւր¹:

Եւ բանաստեղծ քննադատը իր խօսքը աւարտում է պարզ, բայց շատ յատկանշական ու խորապէս թելադրիչ մի բառով. «ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ» (Il sera), հաւատարմով, որ նրա արժէքը վեր է ժամանակի, միջավայրի ու ազգի սահմանափակումներից:

Օրից օր մեծանուն է Նարեկացու «Մատեան Ողբերգութեան»ի ազդեցութիւնը Հայ թէ օտար ընթերցողների հոգիներում: Վերջերս Հայաստանում նոր թարգմանութիւններով նորից կեանքի կոչուեց եւ արժէքի բարձրացուեց Նարեկացու եզական եւ անբաղդատելի գործը: Իսկ նրա օտար լեզուներով, յատկապէս Ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն ամբողջական կամ մասնակի, հատուածային թարգմանութիւնները բացառիկ գնահատանքի են արժանացրել Նարեկացու անզուգական գործը:

Երէկուայ պէս յիշում եմ այն օրը, երբ մի քարտ ստացայ անգլիացի մի հոգեւորական բարեկամիցս, որ գրում էր ինձ Փարիզից: Նա կարդացել էր Օքսֆորտում իմ հրատարակած մի գրքույկը, անգլերէն լեզուով, «Համառօտ ներածութիւն՝ Հայ քրիստոնէական գրականութեան» խորագրի տակ: Երբ Փարիզ էր այցելել, Սէն Միւլիիս փողոցի մի գրատնում գտել էր Ֆրանսերէնով լրիւ թարգմանութիւնը Նարեկացու «Մատեան Ողբերգութեան»ի, Հ. Սահակ Քէչիշեանի կողմից կատարուած, եւ «Քրիստոնէական Սկզբնաղբերներ» (Sources Chrétiennes) հոշակաւոր մատենաշարում տպուած: Ինձ ուղղուած մի բարեկամական քարդի մէջ գրում էր.

¹ Grégoire de Narek, էջ 30: Հմմտ.՝ էջ 19-20:

Նստել եմ այժմ մի փոքրիկ սրճարանում: Նոր դուրս եկայ գրասենյակից. Այժմ կարդում եմ Գր. Նարեկացու գիրքը ֆրանսերէնով: Հիանում եմ նրա հոգեւոր բովանդակութեան խորութեանը. Ես ինձ զգում եմ նրա գրածի մէջ: Այժմ քեզ (ակնարկելով ինձ) մեղադրում եմ, որ քո գրքում շատ քիչ բան ես ասել Նարեկացու մասին...¹:

Բնականօրէն, Նարեկացին իր հմայքը, եւ հմայքի միջոց իր ծառայութիւնը ընդհանուր մարդկութեան, կը տարածի, եթէ երբեք տրուի իրեն այդ կարելիութիւնը հաւատարիմ թարգմանութեանց շնորհիւ հարազատօրէն եւ ամբողջականօրէն ճանաչուելու օտարների կողմից²:

Եւ չպիտի մոռանալ, որ Նարեկացին Հայց. Եկեղեցու ծոցում մեծացած, նրա ոգով սնած եւ նրա առաքելութեան գինուորագրուած մի բանաստեղծ սպասաւոր է...: Այս հանգամանքը յատկապէս շեշտում եմ այստեղ, որովհետեւ նկատում եմ, որ որոշ գիտնական գրադատներ Նարեկացին ներկայացնում են որպէս աշխարհիկ ոգով եւ Հայց. Եկեղեցու շրջագծից դուրս ստեղծագործող բանաստեղծ: Սահմանները այս գրքոյկում շատ նեղ են հանգամանօրէն անդրադառնալու այս նորելուկ երեւոյթին: Բնականօրէն, Նարեկացու ստեղծագործական վաստակում սովորական, ընկալելի, դասականացեալ միջին-դարեան ականջութիւններից շեշտակի շեղումներ կան, յատկապէս՝ բնութեան եւ կեանքի հետ հարազատ մտերմութեան զգայնութիւններ. Բայց դրանք խորթ չեն քրիստոնէական հաւատքին, երբ այդ հաւատքն ըմբռնուի իր իսկական բնոյթին եւ տարողութեանը մէջ:

Հայց. Եկեղեցու հարազատ ոգու դիւթիչ խօսնակն է Գրիգոր Նարեկացին եւ իր երգը կը մնայ միշտ յանկուցիչ...:

Նարեկացու կողքին կայ աղօթքի միւս երգիչը, շնորհալից Ներսէս Կլայեցին, համակ սէր, քնքշութիւն եւ քաղցրութիւն բուրող իր սրտառուչ, հոգեյից մրմունջներով, որոնք այսօր աւելի քան երեսուն ազգերի մէջ հնչում են իրենց յատուկ բառերով, բայց Հայց. Եկեղեցու ոգիով թաթալուեն, խորհրդով՝ տողորուն եւ հայ ժողովրդի հոգեկանութեամբը խօսուն «Հաւատով Խոստովանիմ»ը...: Եւ մանաւանդ ծիսական այն քաղցր երգերը՝ «Առաւօտ Լուսոյ»ն, «Նայեաց Սիրով»ը, «Նորահրաշ Պսակաւոր»ը, որոնք գեղջուկ մշակի բերանում միւռունի օծութեամբ հնչում են դաշտի ճամբի վրայ եւ կամ խանդավառ շեշտերով թրթռում են հայ մանուկի շրթներին հայ դպրոցների յարկերից

¹ Իմ վսիտ գրքոյկում հազիւ մի էջ էի կարողացել յատկացնել Նարեկացուն
² Այս տեսակետից, մեծապէս գնահատելի աշխատանք է ֆրանսերէն ամբողջական քարգմանութիւնը. կատարուած Հ. Ա. Քէշիշեանի կողմից եւ տպուած «Sources Chretiennes» (= «Քրիստոնէական Սկզբնաղբիւրներ») շարքում, առանձին հատորով. Փարիզ, 1961-ին:

ներս, եւ կամ առինքնող վեհութեամբ ու ազգային բամբ հազներգութեամբ սլանում են գմբէթն ի վեր հայ տաճարներում, դէպի Անմերձեանային...:

Եւ վերջապէս, աղօթքներն այն բոլոր, որոնք անանուն, բայց ոչ անարժէք, անծանօթ, բայց ոչ անտաղանդ հեղինակների գործ՝ օծութիւնն են մեր եկեղեցու պաշտամունքին, այնքան վսեմական ու միսթիք արարողական-ծիսական կարգին: Հայոց Պատարագը՝ աշխարհի կրօնական երեք մեծ սքանչելիքներից մէկն է նկատուած կրօնների մի մասնագէտի կողմից: Ամերիկեան համալսարանի մի ուսուցչապետ, որ ամբողջ աշխարհ շրջագայելով ուսումնասիրել է բազմաթիւ կրօններ, յաճախ մասնակցելով կամ անդամակցելով նրանց, տեսէք թէ ինչ է պատասխանում իրեն ուղղուած հետեւեալ հարցումին.

-Ձեր բոլոր ուսումնասիրութիւնների մէջ ի՞նչ բան ամենից աւելի խորունկ եւ յուզիչ տպաւորութիւն է գործել Ձեր վրայ: Ի՞նչ բան ամենից աւելի համակել է Ձեզ կրօնքի բարձրագոյն ապրումով:

- Երեք բան ինձ բոլորովին ցնցել են եւ յուզել. ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊՍԱՐԱԳԸ, Պատասխանների Արեւածագի արարողութիւնը եւ Սփիրքչլիների Ժամերգութիւնը:

Մեր պատարագի «Սուրբ Սուրբ»ը հոգին այնպէս է թովում, վերացնում, յուզախառնում, որ յաճախ արցունք է քաղում հայ թէ օտար լսողների աչքերից:

Այդ արցունքը ես մի անգամ տեսայ Անթիլիասի Մայր Տաճարում, երբ մի բողոքական քարոզիչ, Սուրբ Գրքի մասնագէտ, Arthur Geoffrey, դժուարաւ հաւատաց, թէ երգուած «Սուրբ Սուրբ»ը, Եսայի Մարգարէի 6-րդ գլխի երեք տողանոց 3-րդ համարն էր...: Այլակերպուած, արուեստի մէջ անդրակերպուած էր այդ համարը, որ անճանաչելի էր դարձել նոյնիսկ այն անձին, որ թերեւս հարիւր անգամ կարդացել էր դա եւ իր գիտական-գրական աշխատասիրութեանց առանցքն էր դարձրել Եսայի Մարգարէի գիրքը:

Այդ արցունքը անցեալ տարի ես տեսայ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ Վանքի Մայր Տաճարում, երբ երեսունի չափ խտալացի հաւատացեալներ, մեծաւ մասամբ արուեստի մասնագէտներ, Ճլորանսի համալսարանի նկարչութեան, քանդակագործութեան դասախօսներ, ներկայ գտնուեցան Ս. Պատարագին եւ շատեր արցունքը յաճախակի աղբերացումով ունեցան իրենց աչքերում, ոմանք այդ արցունքոտ աչ-

¹ Տե՛ս Նայիի շարքաբերք, 1954, թիւ 24. Իր կարգին քաղուած վիեճական մի պարբերաբերքից:

քերով մօտենալով Ս. Սեդանին եւ ստանալով սրբագործող հաղորդութիւնը:

Տակաւին կարծէք ջինջ հնչում են ականջներիս այն պարզ, անպաճոյճ, յանկարծաբուլիս եւ յուզիչ անկեղծութեամբ թաթալուն բառերը, որ արտասանեց սրբահոգի եւ հայրաշունչ Յովհաննէս ԻԳ. Պապը, երբ Վատիկանի Բ. ժողովի առաջին նստաշրջանին, ոչ-կաթոլիկ եկեղեցիների ներկայացուցիչներին կամ դիտողներին ընդունելով մէկ առ մէկ ողջունեց նրանց եւ երբ կարգն հասաւ ինձ եւ իմացաւ, որ Հայց. Եկեղեցու վարդապետ էի, անմիջական բխումով յարեց. «Դուք այնպիսի խորունկ պատարագ ունէք...»:

Ժամանակին այլ բառերով, բայց նոյն ճշմարտութիւնն էր հռչակել ուրիշ մի գիտնական՝ ասելով.

«Արարողութիւններն ու ծէսերը գնահատելի են բոլոր եկեղեցիների, բայց մանաւանդ սրա (Հայց. Եկեղեցու) մէջ: Չի կարելի տեսնել ուրիշ բան աւելի պերճիմաստ, աւելի սրտայոյզ քան աղօթքներն եւ ոչ էլ վեհաշուք՝ քան արարողութիւններն հայկական» (Guillaume de Villefroy)¹:

Արեւելեան եկեղեցիների աստուածաբանական ամբողջական ուսումնասիրութեան համար եւ յատկապէս Ուղղափառ Միաբնակ դաւանութիւնը ճշգրտորէն ըմբռնելու տեսակէտից՝ անհրաժեշտ է հայ դաւանաբանական սկզբնաղբերների քննարկումը: Որովհետեւ Հայց. Եկեղեցին գլխաւորաբար Քաղկեդոնի ժողովի եւ նրան յարակից հարցերի շուրջ մշակել է մի ընդարձակ գրականութիւն՝ հիմնուելով առաւելաբար Կապադոկիեան եւ Աղեքսանդրեան դպրոցների աստուածաբանական ուսուցումների ընդհանուր ուղղութեան վրայ: Այս հայեցակէտից դիտուած՝ յատուկ արժէք են ստացել այսօր հայ դաւանաբանական բովանդակութիւն ունեցող ձեռագրերը, որոնք օտար բանասէր-աստուածաբանների համար հետաքրքրութեան մի լայն դաշտ են բացել ու քննարկութեան, հետազօտութեան նիւթ հայթայթել: Առաւել եւս շեշտուել է Հայց. Եկեղեցու դաւանաբանական գրականութեան կարեւորութիւնը միջ-եկեղեցական արդի շարժումներին շրջագծում, Էկլիմենիկ կոչուած մարզում, եկեղեցիների միջեւ ստեղծուած դիալոգի բնագաւառում:

Քրիստոնէական մշակոյթի ա՛յլ անդաստաններում եւս Հայց. Եկեղեցին իր ծառայութեան կարեւոր բաժինն ունի: Եւ նրանց միջից

մէկն յատկապէս, ճարտարապետութիւնը, շատ բան կը պարտի Հայց. Եկեղեցուն, ոչ միայն իր ներքին արժէքի տեսակէտից դիտուած, այլ նաեւ ճարտարապետական գեղարուեստական աւանդութիւնների եւ կառուցողական ճարտարաշինութեան մարզերում:

Երբ դարից սկսած, Հայց. Եկեղեցու հայացման, ազգայնացման հետ միասին, Երբ դարին զարգացած, 7-րդին՝ իր գեոիթին հասած ու մի ժամանակ կայուն վիճակ ապրելուց յետոյ, 10-րդից 11-րդ դարերին վերստին ծաղկած եւ այլ ձեւի մէջ նոր զազաթնակէտի բարձրացած հայկական ճարտարապետութիւնը քրիստոնէական ընդհանուր ճարտարապետութեան ստեղծագործող մայր աղբիւրներից մին է հանդիսացել, համաձայն արդի հնագիտական հետազօտութիւնների եւ ճարտարապետական ուսումնասիրութեանց արդիւնքներին:

Հայ ժողովրդի կրօնական եւ ազգային հոգին իրենց մէջ արձանացնող հայ տաճարները, իրենց կառուցուածքի իւրայատուկ ներդաշնակ ձեւերը չեն պարփակել Հայոց լեռնաշխարհի համեմատաբար նեղ աշխարհագրական սահմաններում. ճառագայթել են նաեւ այլ ուրեք, Կովկասից մինչեւ Ռուսիա եւ Բիւզանդիոնից մինչեւ Եւրոպա, եւ նոր արտայայտութիւն ու կենդանութիւն տուել՝ օտարների տաճարներին: Այն աստիճան, որ բիւզանդական պատմութեան հռչականունն մի մասնագէտ՝ Շարլ Դիլ (Charles Diehl) պատմական ամուր տուեալների հիման վրայ կանգնած յայտարարում է.

Արեւելքի քրիստոնէական արուեստի պատմութեան մէջ Հայաստանը գրաւում է մի կարեւոր տեղ: Իր աշխարհագրական դիրքով պարսկական Արեւելքին եւ հելլենական Բիւզանդիոնին միջեւ, անկիւ բնականօրէն կոչուած էր միջնորդի դեր մը կատարել այդ երկու աշխարհներում միջեւ, եւ այսպէս՝ ան ունեցաւ իր սեփական բիւզանդական արուեստի կազմաւորման մէջ: Առկից գաւ, իր ճարտարապետները այնքան ճարտար, որքան հմուտ վարպետներ են եղել, ինքնատիպ եւ նշանատր գործեր ստեղծելու կարող: Այսօր իսկ Հայաստանը լեցուն է յուշարձաններով, որոնք նրանք կառուցել են եւ որոնք իրենց ներկայացրած յատակագծերի այլազանութեամբ, իրենց ընծայած շարադասութեանց հնարամտութեամբ, իրենց ծանրաշուք ու վեհ գեղեցկութեամբ, զարդն ու փառքն են Հայաստանի: Եւ եթէ մի քիչ ծայրայեղութիւն լինի այնպէս նկատել, ինչպէս ոմանք նկատեցին, թէ Պոլսոյ Այա-Սոֆիան եւ Ռավեննայի Սուրբ-Վիթալը գուտ հայկական եկեղեցիներ են, միւս կողմից անվիճելի է որ Հայաստանի շինութիւնները, որ Չ. դարից մինչեւ ԺԳ. դարը շարան են կազմում, արժանի են ուշադրութեան ու հիացմանը բոլոր նրանց ովքեր արուեստի պատմութեամբ են շահագրգռում:

... Շատ մեծ վարպետներ էին Հայաստանի այդ ճարտարապետները: Նրանք միանգամայն մեծ ճանապարհորդներ էին, որ

¹ St'u. Félix-Nève, L'Arménie Chétienne et sa Littérature, էջ 57.

այդ ձեւով իրենց ուսուցումը տարածել են բովանդակ Արեւելքի մէջ, Վրաստանից, ուր եկեղեցիները բոլորովին հայկական են, Կովկասից, նրանք իրենց դասերը հասցրել են մինչեւ Ռուսիա ու մինչեւ հարաւի սլաւները: Քիւմի Սուրբ-Սոփիան յատկապէս Հայաստանի մի եկեղեցուց ներշնչուած՝ քերես մի հայ ճարտարապետի գործն է: Կոստանդնուպոլսում, մի հայ վարպետ էր, Տրդատ, Անիի մայր եկեղեցին կառուցողը, որը 10-րդ դարի վերջերին Վասիլ Բ. Կայսեր կողմից կանչուեց Այա-Սոփիայի վնասուած գմբէթը նորոգելու համար: Մինչեւ Պելոպոնէսի խորերը հանդիպում ենք հայկ. ճարտարապետութեան ազդեցութեանը: Եւ իրենց մեծաշուք զանգուածով, իրենց խիստ գծերով, այն խորհրդաւոր կէս-լոյսով, որ նրանց մէջ հեղում են նեղ լուսամուտները, նրանք մեզ ակամայ մղում են մտաբերելու մեր Արեւմուտքի Ռոման եկեղեցիները:

... Արեւելքի այդ երկրում գոյութիւն ունի մի ցեղ, որը իմացել է ապրել ոչ առանց փառքի եւ որը արժանի է պատմութեան մէջ հաշուի առնելու¹:

Աւելորդ չենք համարում այս վկայութեան կողքին, քաղել մի ուրիշ վկայութիւն եւս, որը աւելի մօտից նշում է Հայց. Եկեղեցու ծառայութիւնը, ճարտարապետական արուեստի ճամբով, ընդհանուր մարդկութեան մշակոյթին.

Ի՞նչ եղաւ նրա ազդեցութիւնը: Այնքան մեծ, որքան նրա ինքնատուութիւնը, պատասխանում է դարձեալ Ստրչիկովսկին, որ այդ ազդեցութիւնը նկատում է ամէն տեղ, յունական երկրներում եւ Իդալիայում, Ֆրանսիայի հարաւում, Ժերմենեի-լէ-Փրէ, Պոհեմիա, Ռոման արուեստի մէջ: Այդ ազդեցութիւնը նախ տիրում է Վրաստանում եւ այնտեղից տարածում է ամէն կողմ, Գոթ արշաւողների, Վարէկ վաճառականների եւ հայ գաղթականների հետ: Սա յանդուգն մի վարկած է, որը շատ ընդհմութիւնների է բախտել: Ամէն պարագայում, ամենից խոհեմներն անգամ պիտի ընդունեն, որ քիչ յուշարձաններ կան բիզանդական երկրներում եւ ամբողջ Եւրոպայում, միջին դարի հնագոյն շրջանում եւ աւելի ուշ ժամանակներում, որոնց ուսումնասիրութիւնը մի քանի էական տուեալներ քաղելու կարիքը չունենայ Հայաստանի յուշարձանների ճոխ զանձարանից²:

Հայկական մշակութային արժէքները ընդհանուր մարդկային քաղաքակրթութեան շրջագծի մէջ տեսնելու եւ ըստ այնմ արժեւորելու հասկացողութիւնն ունեցող Շահան Պէրպէրեանը «Հայ Աստուածաշուկներ եւ Ոսկեդարեան Մշակոյթը» վերնագրի տակ մի սքանչելի

¹ Տե՛ս Յուշարձան Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան Հազարիինգհարիւրամեակի, Երուսաղէմ, 1938, էջ 464-465:
² Անդ, էջ 469:

յօդուած ունի որի մէջ խորաթափանց վերլուծումներով է գնահատում հայկական մշակոյթի հիմնական գծերը: Այնտեղ խօսելով հայ ճարտարապետական արուեստի մասին մէջըբերել է մի մեծ մասնագէտ գիտնականի վկայութիւնը այն քաղելով Արշակ Զօպանեանի Roseraie d'Arménie գրքից (Գ. հատոր).

Նա ասում է.

Մտիկ ընենք ինչ որ կ'ըստ մեծ Պուտալը – մեր օրերու գերագոյն քանդակագործը ու բարձրագոյն արուեստագէտներէն մէկը:

Ճարտարապետական Հայաստանը այնպէս ինչպէս զայն կը տեսնեն, կը դասուի իմ մաքիս մէջ այն գործերուն հետ որ ամենէն աւելի կը սիրեն աշխարհիս վրայ:

Այդ ճարտարապետութիւնը տրամաբանական է, իմաստութեան բոլոր ծաղիկները կը ներգրուին անոր մէջ, անոնք (ծաղիկները) դուրս չեն ելլեր, չեն իյնար իրենց քարեղէն բունէն, այլ անոր սիրտը կը ծաղկեցնեն:

Ահա ամենամեծ արուեստը. Ծաղկիլ առանց ըսելու, տալ առանց աղաղակելու, ծաղկիլ բուրումնաւետելու համար աւիշը. Ահա օրէնքը ձեր (հայկական) արուեստին:

Ան մեզի կու տայ ժուժկալ Հայաստան մը համակ ինքնագուպում, գիտուն վերապահութիւն, սքանչելագործ իմաստութիւն երող Հայաստան մը:

Ահա ձեր արմատները: Ձեր կամարներուն, ձեր աշտարակներուն, ձեր որմներուն, ձեր նուիրական տաճարներուն հին կառուցանողները գերագոյն հաշտողներն են որ կու տային շնորհը աստուածային, զայն չափին մէջ պատմուճանելով¹:

Ճարտարապետութեան կից եւ նրանից անբաժան ձեւով, թէեւ նուազ տարողութեամբ, պատկերանում է նաեւ քանդակագործութիւնը, յատկապէս խաչքարերի հարուստ ու պերճախօս արուեստով:

Սրանց կողքին դարձեալ կարեւոր տեղ ունեն արուեստի միւս արտայայտութիւնները եւ յատկապէս մանրանկարչութիւնը, որի արժէքը օրից օր առաւել եւս պայծառանում է նորանոր յայտնաբերութիւններով եւ գիտական ու գեղարուեստական ճոխ հրատարակութիւններով, մասնաւորաբար օտար մշակութասէր շրջանակների մէջ:

Այս շատ ընդհանուր, ուրուագծային ծանօթութիւններից իսկ կարող ենք համարձակօրէն եւ անվարան եզրակացնել, որ Հայց. Եկեղեցին քրիստոնէական քաղաքակրթութեան մէջ ունի իր որոշ մասնայատուկ տեղը, որ մեր ժողովրդի թւի եւ մեր պատմական կեանքի պայ-

¹ Յուշարձան Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան Հազարիինգհարիւրամեակի, Երուսաղէմ, 1938, էջ 288-289:

մանների լոյսի տակ դիտուած՝ պատուաբեր տեղ է, ըսելու համար նուազագոյնը միայն:

Որովհետեւ՝

Մշակութային արժէքների իր գանձարանը, ըստ ինքեան հարուստ, բայց միշտ կողոպտուած գանձարան է եղել, աւարի թիրախ՝ աւերիչ ոյժերի համար: Բայց «գանձ»ը ինք եղել է «անկողոպտելի»: Այսինքն՝ ստեղծագործելու կամքն ու տաղանդը, կիրքն ու ձիրքը, ձգտումն ու պրկումը, շնորհն ու գործօնութիւնը մնացել են անկապտելի եւ անխորտակելի: Հազիւ մի մասն է փրկուել գանձարանի պարունակելից: Շատ բան թշնամիների գրոհների քամին է տարել. շատ բան գետնի տակ է թաղուել. շատ բան Ներոնեան կրակի բոցերի մէջ է անյայտացել...

Բայց այդ «հազիւ»ն էլ, ահա, իր անուան շուրջ փառքի դրասանդ է հիւսել...:

3. Հայաստանեայց Եկեղեցին՝

Ընդհ. Բրիստոնէական Կացութեան Մէջ

Հայց. Եկեղեցու ծառայութիւնը համաշխարհային քրիստոնէական ընկերութեան՝ կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել քաղաքական գետնի վրայ, որպէս պահպանութիւն եւ պաշտպանութիւն քրիստոնէական՝ ոչ-քրիստոնէայ եւ յաճախ հակաքրիստոնէայ շրջապատի եւ հոսանքների խաչմերուկում: Եթէ այդ մի կողմից եղել է Հայաստանի աշխարհազրական ու պատմաքաղաքական դիրքի բնական բերումը, միւս կողմից նաեւ ու մանաւանդ, եղել է արդիւնքը հայ ժողովրդի հաւատքի անսասան հաստատունութեան եւ աննահանջ հաւատարմութեան առաքինութեան:

Հայոց թագաւորութիւնը առաջինը եղաւ աշխարհում, որ քրիստոնէութեանը տուեց պետական ճանաչում: Այդ իսկ պատճառաւ նա հանդիսացաւ կենտրոնական թիրախ այլակրօն եւ այլադաւան պետութիւնների, Արեւմուտքից թէ Արեւելքից, Հիւսիսից թէ Հարաւից:

Այսպէս, հազիւ ծլած մի ծառ էր դեռ, վտիտ՝ իր կազմով, յարաբերաբար իր շուրջիներին, երբ հռոմէական կայսրը՝ սոսկալին Մաքսիմիանոս Դայան, 311 թուին, եկաւ նրան պոկելու իր արմատներից: Բայց կայսրն ինքը ամօթահար նահանջեց նորադարձ հայոց Տրդատ թագաւորի դիմաց: Ըստ երեւոյթին նորաբողոք բայց հաւատքով ամուր այս նոր ծիլին՝ քրիստոնէայ հայ ժողովրդի համար քրիստոնէութիւնը սկսել էր դառնալ գոյութեան արմատ, մշակութեամբը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին: Օտար հեղինակաւոր մի պատմիչ, Եւսեբիոս Կեսարացին, դեռ 4-րդ դարում, այսպէս է նկարագրում քրիստոնէայ-

եալ հայ ժողովրդի այս առաջին ոգորումն ու դիմադրութիւնը իր հաւատքի համար:

Անօրէն իշխանին (Մաքսիմիանոսի) պատերազմը հայոց հետ տեղի ունեցաւ այսպէս. հայերը բարեկամ եւ օգնական էին հռովմէացիներին: Նրանք քրիստոնէայ էին եւ ջերմեռանդ նախանձախնդրութեամբ Աստծու պաշտամունքն էին կատարում: Իսկ սա՛ Աստծու ատելին, ցանկանում էր նրանց սոխալել, որ կուռքերին եւ դեւերին գոհ մատուցեն եւ (այս ձեւով) իրեն դէմ բարեկամների փոխարէն՝ թշնամիներ, զինակիցների փոխարէն՝ պատերազմողներ դուրս բերեց...: Իր ամբողջ զօրքով չարաչար պարտուեց՝:

Անցաւ այս առաջին հեղեղը, բայց բացուեց հունը կամ ճանապարհը նոր հեղեղների առաջ: Միանգամայն եւ աւելի արմատացաւ նորաբոյս ծիրը ու դարձաւ կաղնի հաստաբետ, ոչ միայն կարենալ դիմակալելու համար, այլ նաեւ յաղթանակելու թշնամիների բոլոր հոսանքներին եւ գրոհներին:

Եկաւ Յագիբերտը, «Ձրադաշտականութեան առաքեալ»ը, իր ահարկու, սարսափազդու փղերի գնդերով, անհամար բանակներով: Կոտորեց մարմինները հազարներին, բայց չկարողացաւ խախտել հաւատքը ազգին...:

«Ձի գողի ոչ կարեն սպանանել...»

Արդարեւ, Վարդանանց հերոսամարտը, դիւցազնական եւ սրբական փառապատկով նուիրականացած, խորքին մէջ հայ քրիստոնէութեան բախումն էր զրադաշտականութեան հետ, ընդհարումը հայ քրիստոնէական հաւատքի եւ մազդեզական կրօնի նախանձայնութեանց: Եւ հայութեան դիմադրութեան արդիւնքը եղաւ ապահովումը քրիստոնէական կրօնի գոյութեան Արեւելքի մէջ եւ որոշ իմաստով նաեւ Արեւմուտքի համար...: Հայց. Եկեղեցու վերին իշխանութեան նախանձախնդրութեամբ զսպանակուած եւ ժողովրդական համայնական մասնակցութեամբ մղուած մի գոյամարտ, որ արեան գնով մատուցուած մի հսկայ ծառայութիւն եղաւ ոչ միայն Հայ ժողովրդին, այլ եւ ընդհանուր քրիստոնէական աշխարհին: Ինչպէս դիտել է տուել Ֆրանսիացի ակադեմիական պատմաբան Բրնէ Կրուսսէն, որ հետեւեալ բառերով է բնորոշում Վարդանանց ճակատամարտը. «քրիստոնէական ըմբոստութիւն՝ մազդեզականութեան դէմ» («Insurrection chrétienne contre le mazdéisme») եւ աւելացնում է որ Վարդանանց

¹ «Կոփեալ լինը» պատմիչին բացատրութեամբ, այսինքն՝ կրուփով կամ բռունցքով հարուած էր ստանում: Եւսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական Պատմութիւն, 9-րդ դպրութիւն, 8-րդ գլուխ, Վեներտիկ, 1877, էջ 688-689:

չարժուամբ «մեկնեց հոգեւորականութիւնից, գրաւեց ժողովրդին եւ վերջ գտաւ յարումովը նախարարներին»¹:

Այդ պատերազմը ունեցաւ ոչ միայն ազգային նշանակութիւն, այլ եւ համաշխարհային կամ միջազգային տարողութիւն, լինելով մի պատուար մագղեղականութեան դէպի Արեւմուտք տարածման: Եւ ի՞նչ կը լինէր կացութիւնը քրիստոնէութեան Արեւելքի մէջ, եթէ չլինէր այդ պատուարը...:

Հագիւ մագղեղականութեան թափը կանգ առած եւ հայ ժողովուրդը նոր շունչ քաշած՝ Հայց. Եկեղեցին պարտաւորուեց դիմակալել այս անգամ հարաւից եկող հոսանքը՝ Արաբական Արշաւանքը: Ըմբոստութիւններից, արիւնալի բախումներից, բազմահազար զաւակների կորստից, եկեղեցիների եւ վանքերի քանդումից, այս ահաւոր քառուից յետոյ, խռհեմ, հեռատես քաղաքականութեան որպէս արդիւնք՝ Թէոդորոս Ռշտունու եւ հետագայում Բագրատունեաց Նախարարական Տան ղեկավարութեամբ կարելի եղաւ կասեցնել թափը նաեւ այս նոր հոսանքին եւ մնալ ողջ ու առողջ, տոկուն ու անսասան, եւ շարունակել իր ստեղծագործական առաքելութիւնը:

Բայց դեռ ձմեռնային այս սառնամանիքի կեանքին հետեւող իր գարնանային ծաղկումի առաջին պտուղները լիովին չճաշակած՝ ահա մի նոր քամի փչեց այս անգամ Հիւսիս-Արեւելքից, արեան ու աւերի դաշտի վերածելով չէն պարտէզը հայ ժողովրդի քաղաքակրթական կեանքի: Սելջուկ արշաւողների սրերի դիմաց եւ ձիերի սմբակների տակ՝ Հայաստանը չկարողացաւ այլեւս տոկալ մարդկային սահմաններից վեր եղող այս մահասփիւռ յորձանուտին, երբ մանաւանդ դիմադրելու նիւթական միջոցներն էլ պակասեցին. դրսից, օտարներից ոչ մի ոյժ չեկաւ զօրավիգ կանգնելու, իր պայքարի դիմադրականութիւնը զօրացնելու համար: Եւ այսպէս, արեան նոր հեղեղներից յետոյ, որոնց մէջ լողացին սելջուկ ցեղապետները, սելջուկի առաջ սրով ընկնելուց աւելի՝ հայեր ինկան Բիւզանդիոնի քաղաքական դաւաճանական խաղի մէջ եւ կորցրին իրենց ամբողջ Անին: Յրուեցին դէպի Արեւմուտք, թողնելով քրիստոնէութեան դիրքը այնքան բարձր եւ տեղն այնքան ամուր պահած երկիրը ուրիշներին, քանդիչ ու աւերիչ թշնամիներին:

Բայց Անիի անկումը, իր հեռագոյն իմաստի մէջ, նշանակում էր տկարացումը Արեւելքի քրիստոնէական մեծ կենտրոնին՝ Բիւզանդիոնին: Անիի կործանումի տասնամեակը տակաւին չաւարտած՝ բացուեցին արդէն բիւզանդական Պալատութեան հեռաւոր պարսպի դռները սելջուկների առաջ Մանագիկերտի ճակատագրական պատերազմով,

պարտութեամբը Մանուէլ կայսեր, 1071 թուականին: Հագիւ մի քանի դար կեանք ունէր այլեւս — եւ մաշող մի կեանք — գոյութիւնը Արեւելքի «մեծագօր», «փառապանծ» կայսրութեան, երբ 1453-ին խորտակուելու էին բիւզանդական մայրաքաղաքի՝ Կ. Պոլսոյ պարիսպների իրենց աւերակների տակ թաղելու համար կայսրը եւ կայսեր հետ... կայսրութիւնն ամբողջ:

Տկարացումը հայ ժողովրդին, պարսպումը հայ հողերին հայ ժողովրդից եւ վերջինների տեղափոխումը դէպի Արեւմտեան շրջաններ, եւ Հայց. Եկեղեցու ինքնութեան եւ անկախութեան խափանման ճիգերը Բիւզանդիոնի կողմից՝ թուլացրին դիմադրականութեան այս ոյժը: Հետագայում, գործուած շարիքը կարելի չպիտի լինէր դարմանել, հակառակ Խաչակրութեանց յաջորդական հոսանքներին Եւրոպայից, Արեւմտեան քրիստոնէայ պետութիւնների եւ կաթոլիկ եկեղեցու կողմից կազմակերպուած:

Միջազգային ընդհանուր պատմութեան խորքի վրայ մեր հայկական ազգային պատմութիւնը դիտող ու վերլուծող Բրնէ Կրուսսէն իր «Հայաստանի Պատմութեան» մէջ, առանձին հատուածով, «Մանագիկերտի կոտորածի հետեւանքները» խորագրի տակ, անդրադառնում է այն ծանրակշիւ հետեւանքներին, որոնք դժբախտութիւնը եղան քրիստոնէութեան: Այդ առիթով եւ առաջին հերթին, նա բնորոշում է Անիի անկումը հետեւեալ բառերով. «Թոյլատրելով թրքական արշաւանքի մուտքը հայկական միջնաբերդի մէջ, Բիւզանդիոն, ինչպէս ակնյայտ երեւում է, այլեւս բացել էր արդէն իր սեպհական հողը...»¹: Այդ նոյն քաղաքական սխալն էր, որին տեւաբար զոհ գնացին բիւզանդացիք. «Հայաստանում գործուած յանցանքը, բիւզանդացիք պիտի վերանորոգէին Կապադոկիան նոր Հայաստանում եւս»²:

Հայերն զգացին այդ սխալի ամբողջ ծանրութիւնը, բայց շատ ուշ էր, երբ այլեւս ոչինչ կարելի էր անել գործնապէս նրա առաջն առնելու համար, միայն սրտի դառնութեամբ արձանագրել այն՝ որպէս պատմական սխալ: Արդարեւ, Մատթէոս Ուռհայեցին է, որ իր ժամանակագրութեան մէջ ողբում է.

Ո՞վ է ի վիճակի մէկ առ մէկ պատմել հայոց երկրի անբաժուօթեան եւ զղջման լացի մասին, երկիր, որ անտիրութեան պատճառով, կարծեցեալ պահապանների յունաց թուլամորթ եւ վատաբարոյ ազգի մեղքով տառապեց անհատաւ եւ արիւնարբու թուրքերի զազանաբարոյ զօրքերից. (յոյները) աստիճանաբար հայոց երկրից հեռացրին քաջ զինուորականներին, նրանց կարեցին իրենց ամից ու զաւառից եւ կործանեցին հայոց թագաւորութիւնը.

¹ René Grousset, Histoire de l'Arménie, Փարիզ, 1947, էջ 194:

¹ Histoire de l'Arménie, Փարիզ, 1947, էջ 624:
² Անդ. էջ 630:

նրանք քանդեցին (երկրի) պարիսպը, որ զինուորներն ու զօրավարներն էին կազմում: Անվերադարձ փայտուտը դարձաւ հռոմէների քաջութեան եւ պարծեմալու արտայայտութիւնը: Երանք մնամուտեցին այն վատ հովիւներին, որոնք զայլ տեսնելիս փախչում են: Հռոմէներին մի բան յաջողուեց, այն, որ նրանք հայոց երկրի ամուր պարիսպը քանդելով կործանեցին ու պարսիկներին զենքով (երկրի) վրայ բաց թողեցին, եւ դա իրենց համար յաղթանակ համարեցին՝ իրենք էլ անամօքարաբ ճգնում էին ձուստ զօրավարներով եւ ներքինի զինուորներով Հայաստանը պահել, մինչեւ որ պարսիկները ամբողջ Արեւելքը անտերուսչ գտան: Այն ժամանակ այլազգիները աստիկ հօգօրացան եւ մէկ տարուայ ընթացքում գրաւեցին հռոմոց ամբողջ երկիրը, ծովեզերեայ քաղաքները, նրանց կղզիները եւ հասան մինչեւ Կոստանդնուպոլսի դարպասները՝ յոյն ժողովրդին Կոստանդնուպոլսում արգելափակելով¹:

Այնուհետեւ եւս, հայերը նոր հաստատուած Փոքր Հայաստանի՝ Կիլիկիայի մէջ, հազրել մի իշխանական պետութեան հիմքերը հաստատած լեռների վրայ՝ դարձան իրենց եկեղեցիով քրիստոնէութեան մի նոր միջնաբերդ, այս անգամ Փոքր Ասիայի Արեւմտեան ծայրամասում:

Ո՞վ կարող է, պատմութիւնը հաւատարիմ գտնուելու պայմանով, թերազնահատել արժէքն այն ծառայութեան, որ մատուցուեց Հայց-Եկեղեցու կողմից մի ուրիշ եկեղեցու նախաձեռնութեամբ կամ հովանաւորութեամբ սկսած Խաչակրութեանց շարժումին: Եւրոպայից Արեւելք հազրել հասած, առաջին հերթին, Եւրոպայի Խաչակիր իշխաններ՝ անձանօթ՝ միջավայրին, մարդկանց, բարձրերին, պայմաններին, ճանապարհներին՝ խաչապաշտ հայ իշխանների ու խաչաչարչար հայ ժողովրդի մէջ գտան իրենց առաջին ու հաւատարիմ առաջնորդները, որոնք սնունդ, ապաստան, ճանապարհ եւ մարդիկ տրամադրեցին իրենց նպատակի իրագործման համար:

Պատմաբանի խոր հասկացողութեամբ եւ խզճի վստահ վճռով, Խաչակիրների պատմութեան մասնագէտ Բընէ Կրուսսէն այսպէս է բնորոշում հայ քրիստոնեայ ժողովրդի մասնակցութեան բարիքը Խաչակրաց շարժումին.

Չափազանցած չեմ լինի, ասում է նա, յայտարարելով, որ եթէ Խաչակիրները յաջողեցին, պատճառն այն էր, որ Անատոլից հիւսիսային Սիրիա անցնելով, նրանք Անտիոքի ինչպէս եւ Եդեսիայ մէջ հաստատուած գտան հայկական մի գաղութ, որ հիմք ծառայեց առաջին երկու Երոպական (Franc) պետութիւններին: Խաչակիր ֆրանսիական պետութիւններին եւ Կիլիկեան հայկա-

կան քազարտութեան միջեւ միաբանութիւնը անմիջական եղաւ եւ տեսական: Յարաբերութիւնները խարսխուեցին հաւասարութեան գետնի վրայ: Իշխանական կապակցութիւնները եղան անընդմէջ: 10-րդ դարի Լատին Արեւելքը իրականութեան մէջ եղաւ ֆրանսա-հայկական (Franco-Arménien) մի Արեւելք¹:

Եւ մինչեւ վերջ էլ Արեւելքում նա մնաց քրիստոնեայ նախակարապետ ազգերից մէկը: Ահա եւ մի ուրիշ վկայութիւն.

Հայերն այնտեղ (Անտիոքում) մեր հայրերին իրենց ձեռքերից բռնեցին, նրանց անցրնելու համար Արեւելքի դռներից եւ նրանց առաջնորդելու համար դէպի Քրիստոսի Գերեզմանը...: Հայաստանը Ֆրանսիայի կնքամայրն է (marraine) Ասիայում²:

Պատմութեան յստակ դասն է սակայն, որ Հայց. Եկեղեցու եւ հայ ժողովրդի այս ծառայութիւնը մեծ շահ չբերեց հայ ազգի կեանքի համար: Մեր ժողովուրդը յաճախ գոհ դարձաւ ապերախտութեան եւ դաւաճանութեան: Յաճախ նման ծառայութիւններ յետադարձ յոռի հետեւանք ունեցան նրա կեանքի խաղաղութեան եւ ապահովութեան համար: Բայց այլեւս բացել էին դռները օտարներին առաջ: Քրիստոնէական համեղբայրութեան ոգով եւ ազգային արդար ու մաքուր նպատակներով բացուած դուռը շահագործուեց քրիստոնէութեան հարազատ ոգուն բոլորովին խորթ եւ օտար նպատակների, յատկապէս, մարդորսութեան եւ յարակից նեղ շահերի համար:

Ահաւասիկ խռովքը Կիլիկեան շրջանի մեր պատմութեան, յաճախ յուզումնայից եւ օտարներից սպառնացուած: Որովհետեւ Հայց. Եկեղեցին՝ սիրտը հայ ժողովրդին, միջին դարերին եւ հետագայում դարձաւ թիրախ լատին եկեղեցու այլամերժ ոգուց բխած դաւանափոխական ճիգերին, որոնք սակայն նրա կառուցուածքի արտաքին պատերի վրայ փորուածքներ, ճեղքեր յառաջ բերին, առանց կարենալ խախտել մի քար նրա ներքին կառուցից, առանց կարենալ այլափոխել մի հարազատ գիծ նրա հոլութեան ներքին կազմուածքից, շնորհիւ Հայց. Եկեղեցու նուիրական, պաշտելի եւ անխախտելի աւանդապահութեան ոգուն, որ այդ օրերին մարմնացել էր Արեւելեան համեստ անունի տակ ճանաչուած մի խումբ վարդապետների իդէալների եւ նրանց հետեւող գործերի ու ջանքերի մէջ:

Այդ ոգին էր, որ նա ի յայտ բերեց ամէն անգամ եւ ամենուրեք, եւ՝ զօրեղ դիմադրականութեամբ, ընդդէմ բոլոր տեսակի եւ խաւի ոսոխներին: Իր ինքնութեան անաղարտ պահպանումին համար պայքար մղեց նաեւ քրիստոնէակից, բայց ոչ նոյնադաւան բոլոր եկեղեցի-

¹ Մ. Ուռայեցի, 1973, Երեւան, էջ 89-90, ըստ Հրաչ Բարթիկեանի քարգնամութեան:

¹ St'u H. Thorossian, Histoire de la Littérature Arménienne, Prnface, Փարիզ, 1955, էջ 6-7 :
² St'u Paul de Véou, Chrétiens en Périr au Moussadagh, Փարիզ, 1939, էջ 17:

ների հանդէպ, որոնք փորձեցին խախտել իր անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան նկարագիրն ու կառուցը:

Խաչիկ Կաթողիկոս Արշարունի (973-992) անձամբ վկան լինելով օտար շահագործումների, հալածանքների հասցրած տառապանքներին եւ նեղութիւններին հայ ժողովրդի կեանքում, համարձակօրէն պատասխանելով Մելիտինէ քաղաքի Յոյն Մետրապոլիտի թէոզորոս Արքեպիսկոպոսի մէկ նամակին, որով հայերին հրաւիրում էր ի միութիւն յոյն եկեղեցու հետ, վճռականօրէն հաստատում է հայ եկեղեցու ինքնութեան, անկախութեան, եւ անսասան մնալու կամքն ու դիրքը. հետեւեալ խորունկ բառերով.

Մրանց (Ուղղափառ Հայրապետների) աւանդութիւնից դուրս, ո՛չ մեր հայրերը, եւ ո՛չ էլ մենք հաւատի եւ կրօնի ուրիշ ըմբռնում չստփրեցինք. Ո՛չ դու, եւ ո՛չ էլ ոեւէ այլ մարդ կարող է հակառակը փաստել: Այլ, ինչպէս մենք սրանց (մեր հայրերի) ուղղափառ հաւատքի եւ կրօնի լոյսը ստացանք, նոյնը հաւատով պահում ենք մեր անձերի մէջ, աներկմիտ եւ անվրդով, յենուած եւ հաստատուած լինելով կենդանի վեմի վրայ, որ «գլուխ անկեան» է, այսինքն մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս: Թէպէտ եւ հալածուեցինք բոլոր ազգերից, բայց երբեք չտկարացանք հաւատքի մէջ, միշտ պատերազմ մղելով ընդդէմ հեթանոսների՝ պարսիկներից, տաճիկներից եւ բարբարոսներից: Թէպէտ տեսանք գերութիւն, ենթարկուեցինք կողոպուտի, կրեցինք նեղութիւններ, շարունակաբար ճնշուեցինք մեր վրայ յարձակուող անօրէններից, բայց Աստուծոյ զօրութեամբ մեր յոյսը հաստատուն եւ կենդանի, եւ մեր հաւատքի սիւնը երբեք չխախտուեց¹:

Այդ նոյն ոգին է, դարձեալ, որ օտար դիտողների հիացումի առարկան է եղել: Նրանցից մէկն այսպէս է արտայայտուում.

Այս հաստատունութիւնը անկորնչելի փառքն է Հայց. Եկեղեցու: Մի եկեղեցի, որով քրիստոնէութեան մնացեալ բոլոր մասերը հպարտ պէտք է լինեն»: Որովհետեւ, Նա դիմադրել է ահարկու եւ կործանարար ցնցումների Քրիստոսի ամենէն ռիսկին՝ թշնամիներից: Յաճախ կղզիացած եւ երբեմն լքուած Արեւմուտքի քրիստոնէայ ազգերից՝ նա կանգուն է պահել ամբողջ տասնվեց դարեր, եւ՝ թշնամիների բազմութիւնների մէջտեղ, Հաւատքի եւ Յոյսի դրօշը²:

Հայ ժողովրդի կրօնական այս մարտիրոսութեան փառքը փիլիսոփայական վերլուծումներով պատկերացնում է հայ սրբազան բանաստեղծութեան սիրահար բանաստեղծը.

¹ Տե՛ս Գիլք Թրքոլ, Թիֆլիս, 1901, էջ 306-307:
² Տե՛ս Harold Buxton, The Armenian Church, Լոնդոն, 1919, էջ 15-16:

Մի հասարակ տեղիք է (= սովորական ճշմարտութիւն) այս արտակարգ մարտիրոսութեան մէջ ըմբռնել Հայաստանի ճակատագրին նախապատկերացումը: Ո՞վ չի ճանաչում այս ազգի պատմականը: Ասորեստանցիք կամ մարեր, պարթեւներ կամ սասանեաններ, յոյներ կամ հռոմէացիներ, սելջուկներ կամ արաբներ, դարերի երկայնքին, այնտեղ խուժեցին: Հայաստան նշանակում է ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԱՍՏՈՒԾՈՅ: Հետեւաբար՝ տեղի փոքորիկների: Ս. Գրական սպառնալիքները այնտեղ են գործադրում: Այնտեղ մենք ականատես ենք լինում մի տեսակ յայտնութեանակամ մշտատես երկունքի: Տակալին, Յորի նման, բոլոր տառապանքները թում են ձրիաբար սահմանուած լինել (այնտեղի համար): Բայց քանի նա ատերի ու արարի երկիր է, լաւ կ'ապրի մահւան դիմաց մտէ՛ւ Էուփիւնը Յարութեան¹:

Ահա իր կեանքի իսկութիւնը. ԿԵԱՆՔԸ՝ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵԱՆՔԻ ՏԻՊԱՐՈՎ...

Այս մօտեցումով՝ կ'ուզենայի առանձնապէս յիշատակել որպէս այս տեսակէտի վերջին վկայութիւն, սոյն ամփոփ ակնարկում, Արեւելեան եկեղեցիների պատմութեան մասնագէտ, նրանց ուսումնասիրութեան նուիրուած մի վաստակաւոր հեղինակի ու յատկապէս Կաթողիկ Եկեղեցու կողմից բարձրօրէն գնահատուած լատինապաշտպան պատմաբանի՝ Ադրիան Ֆորթեսքիւի (Adrian Fortescue) սա նշանակալից եւ պերճիմաստ խօսքը.

Առնուազն մի բանի համար մենք (= կաթոլիկներս) պէտք է նախանձենք նրանց (= Արեւելքի քրիստոնէաներին), որովհետեւ ատելի քան հազար տարիներից ի վեր նրանք կրել են մարտիրոսութեան փառապատկեր: Կարելի չէ մոռանալ այս ճշմարտութիւնը: Այդ խաւար դարերի ընթացքում չկար մի ատրի, մի դպտի, մի ՀԱՅ, որ չկարողանար կենցաղական հանգստաւէտ պայմաններ գտնել Քրիստոսն ուրանալով ու թրքանալով: Աշխարհի վրայ ես սրանից ատելի մեծ վկայութեան մասին չեմ կարող մտածել: Մոռացում եւս «ռայ»ները տասներեք դարեր շարունակ, յաճախ զարիւրելի հալածանքների ներքեւ պահել են իրենց հաւատարմութիւնը Քրիստոսի հանդէպ...: Ո՞վ կարող է նրանց հերտիկոս կամ հերձուածող կոչել: Մարտիրոսներ են նրանք եւ՝ մարտիրոսների՝ զուակներ... Երբ գայ վերջին օրը, կարծում եմ որ մենք ականատես ենք լինելու սա իրողութեանը, թէ նրանք իրենց անկատար² եկեղեցիների մէջ ատելի կաթողիկէ (= իմա՛՝ ընդհանրական) էին, քան ինչ որ մենք ենք ենթադրում: Որովհետեւ (Աւետարանում) մի խոստում կայ, ըստ որի այս արեւելեան քրիստոնէաները ատելի իրատւոյն ունեն քան մենք, որ ապրում ենք բարե-

¹ Տե՛ս Luc André-Marcel : Grégoire de Narek, էջ 12:
² Բնականօրէն, այս բարձր գործածուել է եղիմակի կողմից ըստ իր այն կաթողիկէան համոզումին, որ բացի կաթողիկ եկեղեցուց, մնացեալ եկեղեցիները թերի եկեղեցիներ են...:

հաճ կառավարութիւնների ներքեւ. “որ խոստովանեացի յիս առաջի մարդկան՝ խոստովանեացայ եւ ես գնմանէ առաջի Հօր իմոյ”¹:

Հայց. Եկեղեցու ծառայութեան դերը այս մարզում որոշելու համար չի բաւեր միայն նկատի ունենալ Հայց. Եկեղեցին որպէս սոսկ մի պահապան քրիստոնէութեան, մի տեսակ «Ճորայ Պահակ» քրիստոնէական եկեղեցու համար: Նրան պէտք է նկատի ունենալ որպէս Արեւելքի քրիստոնէութեան մէջ գլխաւոր, առաջնորդող, գործօն եկեղեցիներից մէկին, առանց որի տարբեր կը լինէր Արեւելքի քրիստոնէութեան կեանքի ընթացքը եւ թերի՝ նրա պատմութիւնը:

Արդարեւ, եթէ երբեք բիւզանդական եկեղեցին Արեւելքի արեւմտեան մասում հանդիսացաւ Մայր եկեղեցի իր բնից շառաւիղած օրթոտոքս եկեղեցիների իմբի մէջ, Արեւելքի Արեւելեան մասում (Փոքր Ասիոյ Հարաւ-Արեւելեան շրջանում) Հայց. Եկեղեցին ունեցաւ նոյն դիրքը եւ կատարեց նոյն կենտրոնական հաստատութեան յատուկ դերը Արեւելեան եկեղեցիների կեանքում:

Այսպէս, միշտ իրեն ենթակայ մնաց Աղուանից եկեղեցին, հետագայում իր մէջ ձուլուելու աստիճան: Իրեն կապուած մնաց ամբողջ երեք դարեր վրաց եկեղեցին, հետագայում, 7-րդ դարից սկսեալ, անցնելու համար Օրթոտոքս անուան տակ ծանօթ եկեղեցու հովանու տակ: Նրան դիմեցին միշտ Ասորի եկեղեցու ներկայացուցիչները ամէն անգամ, երբ կարեւոր հարցեր ծագեցին իրենց կեանքում, ստանալու համար Հայց. Եկեղեցու տեսակէտը, վայելելու նրա պաշտպանութիւնը, նրանով իրենք իրենց զօրաւոր զգալու եւ գերիշխող դառնալու կրօնական այլ հոսանքների կամ դաւանաբանական ուղղութիւնների եւ կամ եկեղեցական համայնքների նկատմամբ:

Նրանք դիմեցին Հայց. Եկեղեցուն, նրա կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսներին հայելով որպէս

Լաւաց ճշմարտից եւ աստուածասիրաց, հովուաց արդարոց եւ հարանց հոգեւորաց, որ էք լոյս աշխարհի եւ սինքր հաւատոյ, բարոզիչք արդարութեան եւ աշակերտք առաքելոց, ընկերք սրբոց եւ բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի եւ ՊԱՀԱՊԱՆԵ ԽԱՉԻՆ ՆՈՐԱՆ²:

Դիմեցին նրանց՝ հայ եկեղեցու իշխանաւորներին՝ միշտ եւ այնպէս, ինչպէս որդիներ՝ իրենց հայրերին, փոքրեր՝ իրենց մեծերին.

Գիտեմք մեք, ով ճշմարիտք, զի հարք արդարք եւ հաւատացեալք էք եւ բժիշկք իմաստունք հիւանդաց, եւ վասն այսորիկ որ-

¹ Տե՛ս Հասկ, 1954, Սեպտ., Հոկտ., էջ 370. (ՄԱՏԹ. Ժ. 32):
² Տե՛ս Գիլք Թորոնց, էջ 52: Հմմտ՝ էջ 59:

պէս ՈՐԴԻՔ ՈՐ ԽՆԴՐԵՆ Ի ՀԱՐԱՆՅ, ՆՈՅՆՊԷՍ ԵՒ ՄԵՔ ԽՆԴՐԵՍԷ ԶԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ Ի ՁԵՐ ՀԱՅՐՈՒԹԵՆԵՆ: Եւ որպէս հիւանդք, որք ցուցանեն գցաս իրեանց բժշկաց, մոյնպէս եւ մեք գմեր ցաս առաջի սրբութեան ձերոյ¹:

Դիմեցին նրանց, որովհետեւ նրանց ճանաչեցին որպէս «Լոյս աշխարհի եւ աղ երկրի, եւ որպէս ոչ կարեն հողմք եւ մրրիկք խաւարեցուցանել զարեգակն, եւ ոչ մոլորութիւն հերձուածողաց կարող է խափանել զճշմարտութիւնն»²:

Եւ այսպէ՛ս հաւատացին, որովհետեւ գործնապէս տեսան իրենց համոզումին ճշմարտութիւնը, իրենց ապաւինումին արդարացումը, իրենց ակնկալութիւններին իրականացումը: Որովհետեւ Հայց. Եկեղեցու պետի՝ Հայոց Կաթողիկոսի պաշտպանողական կամ հովանաւորական գրով զօրացած ասորի եպիսկոպոսը՝ Աբդիշոն, 6-րդ դարում, երբ Հայաստան իր ուղեւորութիւնից վերադարձաւ իր երկիրը, տեսաւ այդ գրին հեղինակութեան զօրութիւնը.

Եւ մինչ մեր գաւառն հասանք, Ձեր աղօթքների շնորհիւ, գրում է Աբդիշոյ եպիսկոպոսը, եւ ցոյց տալիս Ձեր կողմից գրուած մանակներն ուղղափառների աշխարհիս, ցնծացին մեր եկեղեցիները, ուրախացան մեր վանքերը, անհետացաւ մոլորութիւնը եւ տիրեց խնդութիւնը, ՁԵՐ ՈՂՁՈՅՆԻ ԳԻՐԸ ԱՐԵԳԱԿԻ ՊԷՍ ՊԱՅՅՄԱՆ ՓԱՅԼԵՅ, եւ ստուերի պէս կորաւ մոլորութիւնը³:

Բայց միայն 6-րդ դարի երեւոյթ չէ այս իրականութիւնը, այլ հետագայ դարերին եւս յայտնապէս եւ գործնապէս պարզուող իրականութիւն, որի մասին համարձակօրէն վկայում է ասորի եկեղեցու հեղինակաւոր մի մեծ անձնաւորութիւն, ինչպիսին է Միքայէլ Ասորիին իր «Յաղագս Քահանայութեան» գործում: Նա այսպէ՛ս է արտայայտուում.

Իսկ սրանք (հայերը) շատ անգամներ եւ բազում ձեւերով մեզ նպաստեցին եւ աջակցեցին եւ գրեթէ նրանց միջոցաւ մենք կարողացանք տոկալ այն բոլոր անցքերին, որոնք պատահեցին մեր վրայ, եւ (նրանք) ՄԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՂԱՆ ՄԵՁ ՀԱՍԱՐ: Եւ մեր ու իրենց միջեւ խաղաղութեան ուխտ եւ սիրոյ դաշինք կայ յաւիտեան⁴:

¹ Անդ, էջ 52:
² Անդ, էջ 63:
³ Անդ, էջ 49: Հմմտ՝ Երուանդ վրդ. Տէր Մինասեանցի «Հայոց Եկեղեցու Յարաբերութիւնները Ասորոց Եկեղեցիների հետ» գործին հետ (տպ. Էջմիածին, 1903), էջ 79 եւ 104-105, որ վերու մէջբերուած հատուածների հիման վրայ եւ ասորական եկեղեցիների ամբողջ պատմութեան շրջագծում դիտուած՝ նա մատնանշում է Հայց. Եկեղեցու առաջնորդողի դերը ասորական եկեղեցիների կեանքում:
⁴ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Տեսնոյ Միքայէլի Ասորոց Պատրիարքի»: Յատկութեամբ, տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 21:

Եւ այդ իսկ պատճառաւ միշտ Ասորական եկեղեցին երախտագիտութեամբ յիշեց Հայց. եկեղեցու անունը.

Այլ եթող մեզ շնորհ գոթութեան Քրիստոսի զաւակ կենդանութեան եւ սերմն ազնուական աճման սրբութեան զկոյսն սուրբ ՉԵԿԵՂԵՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ զսնեալն յամախտ արմատոյն¹:

Եւ տակաւին, հակառակ Հայց. Եկեղեցու ներկայի անբաղձալի դրութեանը, ներքին վէճերի եւ թիւրիմացութիւնների պատճառով առաջացած, հակառակ մեր ժողովրդի սփիւռքում ցիրուցանուած կացութեան, մեր քոյր Արեւելեան եկեղեցիներից շատեր խոր յարգանքով եւ արդար ակնկալութիւններով բարձրորէն դնահատում են Հայց. Եկեղեցու կարեւոր դերը մասնաւորապէս Արեւելեան եկեղեցիների փոխ-յարաբերութեանց եւ միասնական գործունէութեան տեսակէտից՝ միջ-եկեղեցական արդի շարժումների մէջ:

1955 թուին, Հնդիկ-Ասորական Եկեղեցու զարգացեալ եւ հմուտ եպիսկոպոսներից մէկը՝ Տէր Ֆիլոքսենոս (Mar Philoxenos) երբ Անթիլիան այցելեց, Փրկչի Ծննդեան տօնին, Դպրեվանքի ուսանողներին տուած իր դասախօսութեան ընթացքում երբ անձկազին շեշտով անդրադառնում էր Արեւելեան Ուղղափառ դաւանակից եկեղեցիների (հայ, ասորի, դպտի, եթովպական) միացեալ մի ճակատի ստեղծման անհրաժեշտութեանը, իր խօսքը եզրակացնում էր հետեւեալ հաստատումով.

Դրա (= միացեալ ճակատի) ստեղծման գործում մեծագոյն դերը վերապահուած է Հայց. Եկեղեցուն, որպէս ներկայ գլխատր ու զօրաւորագոյն եկեղեցիներից մէկը²:

Բացի հայ ժողովրդի բարձրագոյն եւ ընդհանրական շահերից, միջազգային-եկեղեցական շարժումների մարզում Հայց. Եկեղեցու կատարելիք կարեւոր դերի տեսակէտից եւս անհրաժեշտ է ամրապնդել Հայց. Եկեղեցու միութիւնը եւ ձեռք բերել միասնական արդիւնալից գործունէութիւն՝ ի ծառայութիւն քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցու եւ ի պանծացումն հայ ժողովրդի պայծառ անուան:

Անցեալի իր ծառայութիւնների այս ամփոփ պատկերից յետոյ, մարդ տարուում է մտածելու.-

- Եթէ երբեք պատմութեան մէջ Հայց. Եկեղեցին ունենար իսաղաղ կեանքի պայմաններ, վայելէր մի քաղաքական իշխանութեան ապա-

հով հովանաւորութիւնը, ինչպէս ուրիշ եկեղեցիներ վայելեցին Եւրոպայում կամ Բիւզանդիոնում, ինչքան պիտի աճէր նրա ծառայութեան արդիւնքը միջազգային-եկեղեցական մարզում, Միջին Արեւելքում: Բայց պատմութեան մէջ, հակառակ աննպաստ պայմաններին, կատարուածը ինքնին մեծ տարողութիւն ունի եւ աւելի քան պերճախօս է վկայելու համար Հայց. Եկեղեցու համաքրիստոնէական ոգու եւ ծառայութեանը մասին:

Հայց. Եկեղեցին այս ծառայութիւնը մատուց ի նպաստ եւ ի վայելումն այլոց, մղուած լինելով իր լայնախոհ ու եղբայրական այն ոգուց, որ դարերով նուիրականացած իր յատկանիշն է եղել, իրեն ուրիշներից խորապէս տարբերող եւ իր զրաւիչ համեստ մեծութիւնը կազմող բնորոշիչ գիծը:

Նա բոլորի հանդէպ վերաբերուեց ոչ թէ շահադիտական նեղ նկատումներով, այլ քրիստոնէական սիրոյ, ծառայութեան, նուիրումի սկզբունքներով: Հեռու մնաց ինք իրեն միակ կամ ամբողջ ճշմարիտ եկեղեցին նկատելու փորձութիւնից: Հեռու մնաց քրիստոնէական իսկական առաքելութեանը (mission) խորթ եղող մարդորսութեան (proselytism) ճիգերից:

Կարծէք որպէս նշանաբան եւ կեանքի ուղեգիծ նա ունեցել է երեք հիմնական սկզբունքներ, որոնց բանաձեւումը վերագրուել է Արեւմտեան եկեղեցու մեծագոյն աստուածաբան-իմաստասէր դէմքերից Ս. Օգոստինոսի.

- Միութիւն՝ ի կարեւոր.
- Ազատութիւն՝ յերկրայական.
- Սէր՝ յամենայնի:
- (Unitas in necessaries,
- Libertas in dubiis,
- Caritas in omnibus).

Այսինքն՝
Միութիւն՝ այն բաների մէջ, որոնք կենսականորէն էական են եւ կարեւոր:

Ազատութիւն՝ այն բաների մէջ, որոնք ինդրական են, վիճելի կամ թէական:

Սէր՝ ամէն բանի մէջ, որովհետեւ սէրը գերիշխան ոյժն է մարդկային կեանքի, մայր ջիղը քրիստոնէական հաւատքի, սրտերում գրուած գերագոյն օրէնքն աշխարհի:

¹ Անդ. էջ 27:
² Տե՛ս հասկ. 1955, Յունուար, էջ 34:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայց. Եկեղեցու անցեալի այս արագ, ընդհանուր վերապատկերացումը, նրա ծառայութիւնների ուրուագծային ներկայացումով, թէ՛ հայ ժողովրդի, եւ թէ՛ ընդհանուր քրիստոնէութեան կեանքի շրջագծերում, անպայման ուրախութեան եւ հպարտութեան զգացումներ կը ծաղկեցնի քրիստոնէական եւ հայկական ապրումների ատակ մարդկանց սրտերում:

Գեղեցի՛կ է պատկերը:

Բայց չմոռնանք, որ մենք չենք գտնում մի պատկերի առաջ, որ անցեալի շրջանակով է պարփակուած: Մենք կանգնած ենք անցեալից եկած, անցեալով հարուստ, բայց ներկայումս ապրո՞ղ, գործո՞ղ ու բարգաւաճո՞ղ մի հաստատութեան առաջ, որ իր թեւերն է տարածել Մայր Հայրենիքից, Ս. Էջմիածնից մինչեւ աշխարհի չորս ծագերը, Հիւսիսային եւ Հարաւային ամերիկաներից մինչեւ Մայրագոյն Արեւելքի անծայրածիր հորիզոնները, Եւրոպայից մինչեւ Միջին Արեւելքի բոլոր երկրները, առանց բացակայ լինելու... Ափրիկէից:

Այստեղ, Նոր-Ջուղայում, եւ առհասարակ Իրանա-Հնդկաստանի թեմի մեր համեստ սահմաններում, մենք մի փոքրիկ մասնիկ ենք, մի վտիտ ճիւղ այդ խորարմատ, կաղնենման եւ թեւատարած ծառի, որ ոչ միայն կանաչ է, այլեւ յարածուն եւ փարթամօրէն կանաչացող ու պտղաբեր: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ծանրօրէն վնասուած, փոթորիկներից շանթահար այս ծառն այսօր վերստին ուրուագել է եւ նոր ոստեր է արձակել վառ կանաչութեամբ եւ երիտասարդական նոր աւիւնով:

Մեր Սուրբ Եկեղեցին մեզ համար հպարտութեան առիթ է: Վաւերական եւ արդար կը լինի մեր հպարտութիւնը, սակայն, երբ նրանից անբաժան լինեն մեր պարտքի գիտակցութիւնը եւ, մանաւանդ, նուր-

րումի ոգին ու գործնական մասնակցութիւնը: Այլ առիթով երկարորէն գրել եմ եւ բացատրել, որ եկեղեցին ժողովուրդն իսկ է, քրիստոնէական հաւատքով լեցուն, սիրով գեղուն, աղօթքով օծուն եւ գործով ճառագայթուն...¹:

Այստեղ, Նոր-Ձուղայի մեր համայնքը բախտաւոր է այն իմաստով որ ապրում է անցեալով պերճախօս մի միջավայրում, ուր մեր հաւատացեալ հայրերի շունչը կենդանի է եւ հետքերը՝ թարմ: Ամէն մի քայլափոխի մենք զգում ենք նրանց հաւատքի եւ սիրոյ բոլոր տեսնում՝ նրանց շինարար ոգին, գեղանկարեալ Տաճարների, իմաստալից թանգարանի, բազմաբարբառ Մատենադարանի, դեռ եւս թաւալող Տպագրական Մամուլի, կրթական-դպրոցական, բարեգործական-ընկերային հայօգուտ հաստատութիւնների մէջ մարմնացած:

Բնականաբար, այս բոլորը մեզ տալիս են արդար զգացումը հպարտ լինելու: Բայց հպարտութիւնը կարող է մեզ կաշկանդել եւ մեր ոյժերը ջլատել, եթէ մեր այսօրուայ անելիքի հրամայական պարտքը, ներքին մղումը, առողջ, իրատես եւ ներկայ ժամանակների ոգու համապատասխան շարժելու գիտակցութիւնն ու իմաստութիւնը զոհողութեան գործնական եղանակներով չիմաստաւորեն այդ հպարտութիւնը: Այլապէս, մեր անցեալի հարստութիւնը կը վերածուի մեր ներկայի աղքատութեան...: Փառքը կը նսեմանայ, շքեղութիւնն ու պայծառութիւնը ստուեր կը հագնեն եւ դէպի խաւար կը գնան: Եւ այն ատեն մեր հայրերի անէծքը կ'իջնի մեր վրայ փոխանակ օրհնանքին...: Նրանց ոսկորները կը սկսեն հող դառնալ փոխան նոր արմատների...:

Չպէտք է ասել «Մենք անցեալում քսանից աւելի եկեղեցի՛ ենք ունեցել, մե՛ծ, մե՛ծ ուսուցիչներ ենք ունեցել, մե՛ծ, մե՛ծ հոգեւորականներ ենք ունեցել, շէ՛ն թատրոն ենք ունեցել, երգչախմբե՛ր ենք ունեցել, ունեցե՛լ, ունեցե՛լ, ունեցե՛լ...» եւ ապա վերջակէտ դնել: Անցելապաշտութիւնը վտանգաւոր հոգեբանութիւն է, որ մեզ կը վերածի գերիների, կապուած ձեռքերով մարդկանց, յազեցած մտքով, լիացած սրտով, թուլացեալ կամքով անձանց, որոնց կեանքը հետզհետէ կը գունաթափի, կը լճանայ մի օր ճահիճ դառնալու համար...:

Կարող ենք, եւ բնական է, որ ասենք, թէ ի՛նչ ենք եղել, ի՛նչ ենք արել եւ ի՛նչ ենք ունեցել անցեալում: Բայց այդ չպէտք է լինի մեր ամբողջ խօսքը: Պէտք է մի ստորակէտ դնել այդ խօսքի աւարտին եւ ապա շարունակել ասել. «այսօր էլ մենք ունենք...»: Բայց այս խօսքն ասելու համար՝ անհրաժեշտ է ասելուց առաջ՝ ԳՈՐԾԵՆ: Գ՝ՈՐԾը պէտք

¹ Տեսնել Մեր գրքոյկը՝ «Ի Խորոց Մրտի՛ Խօսք Ընդ Ժողովրդեան», որ Մեր առաջին քարոզն է եղել Նոր-Ձուղայում, տպ. Ս. Աննափրկիչ Վանք, 1971:

է լինի մեր խօսքը, եւ երբ գործն է խօսքը՝ այն ատեն լեցն'ւն է այդ խօսքը, վաւերական, ճշմարիտ, համոզիչ եւ հպարտառիթ:

Գործը երջանկացուցիչ ոյժ է: Նրա պատճառած հոգեկան բաւարարութիւնը ոչ մի այլ ձեւով չի կարելի փոխարինել: Խօսքը երբ հետեւի գործին՝ կը լինի խիստը հոգու եւ համեմը կեանքի: Այն ատեն գործն է, որ կը փոխակերպուի խօսքի: Բայց երբ խօսքը մնայ սոսկ խօսք, օդի մէջ կը կորչի եւ կեանքում ո'չ մի հետք չի թողնի: Իսկ վատ խօսքը, դատարկ, անհիմն խօսակցութիւնները անպայման կեանքում մի բան կը քանդեն օդում ցնդելուց առաջ. եւ, առաջին հերթին քանդուողը կը լինի հէնց խօսողի հոգին, որովհետեւ Ս. Աւետարանի քրիստոսաւանդ ճշմարտութեան համաձայն՝ այն, ինչ որ պղծում է մարդուն՝ իր միջից դուրս եկող խօսքն է, այսինքն՝ չարաբարբառ խօսքը¹:

Դրական, բարի, շինարար գործն է, որ ո'չ միայն մարդ անհատի երջանկութեան գաղտնի բանալին է, այլ նաեւ ու մանաւանդ՝ ընկերութեան եւ, մեր պարագայում, հայ ժողովրդի եւ Հայց. Եկեղեցու համար բարեաց աղբիւր:

Ես հաւատում եմ, որ մենք ունենք շատ տուեալներ մեր եկեղեցական-համայնական կեանքը զարգացնելու եւ անցեալի կեանքին արժանի եւ պատուաբեր շարունակութիւնն անելու, յառաջդիմութեան տեսիլքով, նոր նուաճումների եւ իրագործումների ներդրումներով: Մնում է արդէ կեանքի պայմանների համաձայն իրատես ու հեռատես մտքով եւ ներդաշնակ ճիգերով, կենտրոնացեալ ծրագրումով եւ համակարգեալ ճիգերով, կեանքի կոչել այդ տուեալները եւ լծուել աշխատանքի:

Լծուել աշխատանքի նշանակում է՝
-Լցնել մեր հոգու տները՝ եկեղեցիները, աղօթասաց անձերի, հայաշունչ մարդկանց խիտ ներկայութեամբ, շարականների հոգեգմայլ երգեցողութեամբ եւ քարոզների շինիչ դաստիարակութեամբ:

-Ծաղկեցնել, շէնացնել, զարգացնել մեր մտքի տները՝ մեր աչքերու յպարտոյնները, որպէսզի մտքով պայծառանան, հոգով ազնուանան, նկարագրով զօրանան մեր մատղաշ սերնդի զաւակները եւ նրանց կեանքը լինի աւելի գեղեցիկ եւ բեղմնալից, քան ինչ որ եղաւ եւ է մեր լինը:

-Առիթ եւ միջոց ստեղծել մեր երիտասարդներին եւ երիտասարդուհիներին, որպէսզի կարենան իրենց երիտասարդական աւիւնը խառնել մեր ազգային-եկեղեցական կեանքին եւ հաւաքաբար գործե-

¹ Տես Մատթեոսի Աւետարան, 15-րդ գլուխ, 11-20 համարներ: Հմմտ: Մարկոսի Աւետարան, 7-րդ գլուխ, 12-23 համարներ:

լով՝ կազմաւորուեն որպէս ազգի համար պատասխանատուութիւն զգացող եւ պարտականութիւն ստանձնող մարդիկ:

-Չթողնել որ ծերն ու հիւանդը, աղքատն ու անկարը, դժբախտն ու զրկեալը մնան առանց խնամքի. ուրիշ խօսքով՝ զարկ տալ ընկերային ծառայութեան կենսական գործին, առողջ պահել մեր ընկերութիւնը, մարդկայնօրէն եւ հայօրէն:

-Բարգաւաճ ընթացքով ճոխացնել մեր մշակութային կեանքը, երգչախմբերով եւ համերգներով՝ որպէսզի երգը հայօրէն հնչի մեր հոգիներում եւ բարի ու քաղցր իր ներգործութեամբ մեզ երջանկացնի. թատրոնով՝ որպէսզի հայկական կեանքի եւ առհասարակ մարդկային կեանքի ազնուական կողմերը կենդանի հաղորդականութեամբ նուաճեն մեր ապրումները. հանդէսներով ու բանախօսութիւններով՝ որպէսզի հայ ազգային-եկեղեցական-մշակութային կեանքի բարձրակէտ թուականները պատարագի նշխարքի պէս ճաշակուեն մեր ժողովրդի կողմից, հրատարակութիւններով՝ որպէսզի Քրիստոսի կենդանարար Աւետարանը եւ մեր հայկական անկորնչելի արժէքները աղբերանան մեր կեանքում, խօսեն մեր ժողովրդին եւ հետզհետէ առաւել եւս բարձրացնեն նրանց հոգեւոր կեանքը եւ քաղաքակրթական մակարդակը:

Աւելի քան երեսուն տարիներ առաջ, երբ Գարեգին Կթղ. Յովսէփեանցը (այն ատեն Արքեպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Հիւսիսային Ամերիկայի Հայոց) խօսում էր ամերիկահայ հոգեւորականներին եւ, նրանց միջից, մեր ժողովրդի զաւակներին, այսպէ՛ս էր արտայայտուում.

Մենք ունենք որոշ տուեալներ մեր համայնական կեանքը զարգացնելու համար. մեր ձգտումը եւ աշխատանքը պիտի լինի միայն այդ տուեալները աւելի կարգաւորել. ԿԵԱՆՔ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԱՐԿԵԼՈՎ նրանց մէջ: Մեր ժամապաշտութիւնը պէտք է լինի վսեմ, տպաւորիչ, քարոզը՝ մշակուած եւ բովանդակալից, երգչական խմբերը՝ կազմակերպուած եւ աւելի լաւ մարզուած: Պատարագի եւ արեւագալի ժամերգութիւնից զատ, պէտք է կարողութիւն ունենանք օգտագործելու մեր նախնեաց թողած երաժշտական գանձերը, գեղեցիկ շարականներն ու մեղեդիները մեծ տօների ժամերգութեամբ: Պէտք է սովորեցնենք ժողովրդին պատկառանքի զգացմունքով եւ երկիւղածութեամբ պահել իրեն եւ հետեւիլ ժամերգութեան:

Մեր խօսքն ու քարոզը, գործելակերպը, պէտք է աշխատենք ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՄԵՍԱՏ ՆՈՐ ԼԵԶՈՒՈՎ ԽՕՄԵԼ, յաիտեճական արժէք ունեցող ճշմարտութիւններն էլ նոր հանդերձանքով մատուցանել աւետարանական խօսքի համեմատ՝ «ՀԻՆ ԳԻՆԻՆ ՆՈՐ ՏԻԿԻ ՄԷՉ»:

Նոյն խօսքերը կատարեալ ճշգրտութեամբ պատշաճում են մեր Նոր-Ջուղայի հայ համայնքին եւ առհասարակ մեր հայ ժողովրդին: Ես զգում եմ, որ այս վերջաբանը դառնում է մի տեսակ կոչ սրտիցս արձակուած եւ մեր հաւատացեալ ժողովրդի սրտերին գնացող:

-Ձեր շուրջ նայեցէ՛ք, եղբայրներ եւ քոյրեր. Ամենուրեք մենք տեսնում ենք յարութեան շնչի բարերար եւ հրաշագործ ազդեցութիւնը մեր եկեղեցու կեանքում: Նոր եկեղեցիներ են կառուցւում սփիւռքի զրեթէ բոլոր անկիւններում: Խանդավից ընթացքի մէջ է հայ եկեղեցական կեանքը համարեա՛ր բոլոր շրջաններում:

Երբ մամուլի միջոցով հետեւէք հայ կեանքին, ի սփիւռս աշխարհի, անպայման կը տեսնէք, թէ ի՛նչ վերանորոգութեան շարժում է տիրում ամէն տեղ, եւ մի վերազարթօնքի նոր ու պայծառ երեւոյթ է պարզուում, որ մեր աչքերն ուղղում է դէպի առաւել լուսաւոր հորիզոններ եւ ամրապնդում է մեր հաւատը հայութեան ապագայի նկատմամբ:

Ժամանակին, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի հետեւող երեք-չորս տասնեակ տարիներին, մարդիկ խօսում էին «սպիտակ ջարդ»ի մասին, յոռետեսական հեռանկարների գուշակութիւններով՝ հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ: Յաճախ ասում էր, եւ երբեմն գրւում, թէ՛ «այն, ինչ չկարողացաւ անել «կարմիր ջարդ»ը, կարող է անել «սպիտակ ջարդ»ը», այսինքն՝ հայ ժողովրդի աստիճանական այլասերումը եւ ճուլումը օտար ազգերի մէջ – ապահայացման շարիքը: Բայց այժմ, վերջին երկու տասնամեակներին եւ յատկապէս Ապրիլեան Եղեռնի Նահատակների Յիւնամեակի ոգեկոչման համազգային աշխարհատարած մեծ դէպքից յետոյ եւ նրան յաջորդող ազգային վերարթնութեան շարժումի շնորհիւ՝ Հայց. Եկեղեցին եւ Հայ ժողովուրդը ապրում են վերածննդեան մի նոր շրջան: Սպիտակ յարութիւնն է այժմ, որ շնչաւորում է հայ կեանքը, որի ճառագայթափայլ շողարձակումի առաջ նոր հեռանկարներ են բացւում պայծառատեսիլ հորիզոններով:

Մենք էլ, որպէս հարագատ մի մասնիկը այդ ժողովրդի, մեր գերագոյն ճիգն ի գործ պէտք է դնենք, որպէսզի մեր կեանքն էլ ներշնչուի եւ ընթանայ յարութեան շնչով, վերանորոգութեան կամքով:

Այսօրուայ մեր կեանքում ես ամենից մեծ մեղքը, մի տեսակ ութերորդ «մահացու մեղք»ն եմ համարում անտարբերութիւնը, որի միւս անուններն են անհոգութիւնը, անշարժութիւնը եւ... դատարկախօսութիւնը: Վերջ տանք այդ մեղքին եւ դառնանք «ի լոյս աստուածգիտութեան» որ նշանակում է նաեւ ի լոյս ինքնաճանաչման, ինքնայար-

գումի, ինքնարժանապատուութեան, որոնք մեզ բնական մղումով կ'առաջնորդեն ի գործ եւ կ'ուղղեն յառաջ:

Ահա այս խորը ցանկութեամբ եզրափակում եմ իմ այս գրքոյկը մեր ոգեղինացեալ հայրերի ոգեշունչ աղօթքին միացնելով իմ տկար ձայնը:

Թագաւոր երկնաւոր,
Ձեկեղեցի քո անշարժ պահեա,
Եւ գերկրպագոս անուանդ քում
Պահեա՛ ի խաղաղութեան:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայց. Եկեղեցին՝

Երեկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեան

Ուղղափառ հաւատոյ քո լոյս, ո՛վ եկեղեցի հայոց, ո՛չ նուազեցաւ. ի բարի սերմանս ցորենոյդ՝ որումն ո՛չ խառնեցաւ.

Ձաղբիւր յստակ աւանդութեանց քոց՝ աղտաղտուկ ջուր օտարոտի ուսմանց ո՛չ պղտորեաց.

Ի ստուգութեան եւ ի ճշմարտութեան հացն քո կենդանական՝ մեռելական իմոր եւ հերձուած քացախութեան չարութեանն ո՛չ զանգեցաւ.

Յոսկի անբիծ հաւատոյն եւ յարծաթ լուսատեսիլ բանին՝ պղինձ ժանահոտ եւ կապար սեւաթոյր ո՛չ գտաւ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

* * *

«Հայոց ազգային Եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակապը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, եւ իբրիւ մէկ ազգ պահպանել: Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մէջ ներքին կենսականութեան տարրերը, եւ պատրաստած է արտաքին միջոցներ եւ գործնական եղանակներ եւ գործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան գոյութիւնը պահպանելու: Եկեղեցւոյ շնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ

եւ ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու ալլալութեանց եւ արկածներու բռնութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մէջ շարունակելով միշտ նոյն մնացած է:

Հայը, դարերէ ի վեր քաղաքական միջոցէն զրկուած, սերտ փարած է եկեղեցական կեանքին, եւ զայն ճանչցած է իբր փրկութեան խարխախ մը իւր ալեկոծ կեանքին մէջ: Անոր շնորհիւն է, որ թէպէտ վտանգուած ու տկարացած բայց վերջապէս իւր գոյութիւնը կրցած է պահել, եւ մահացու արկածներուն մէջ կեանքը ապահովել: Այդ մեծ զօրութիւնը, որ Հայուն անցեալին վրայ գործունեայ եւ արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, չէ դադարած տակաւին իւր կենսական ոգին ներշնչել, եւ պիտի շարունակէ ալ ապագային միեւնոյն փրկարար դերը պահել:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

«Հայց. Եկեղեցին թանկ է մեզ համար: Նա մերն է, մեր ազգային եկեղեցին եւ մեր ազգային ամենամեծ ստեղծագործութիւնը, ամենամեծ ժառանգութիւնը մեր նախնեաց թողած: Նորա պահպանութիւնը, կարգաւորութիւնը, յառաջադիմութիւնն Սփիւռքի Հայութեան պահպանութեան երաշխիքն է»:

«Մենք ուրախ ենք եւ հպարտ, որ Ազգային Եկեղեցի ունենք: Հայ ժողովրդի ամենամեծ ստեղծագործութիւնը, դարերի պատմական եւ քաղաքական պայմանների մէջ ձեւ ու կերպարանք ստացած, սնած, գործած եւ նահատակուած, իւր ժողովրդի հոգեւոր դէմքն ու Աւետարանից ստացած ժառանգութիւնը պահպանելու համար:

Թող միշտ վառ մնայ այդ գիտակցութիւնն ու զգացումը նորա մէջ, միշտ իւր ժողովրդի հետ, վշտակից նոյն վշտերին, ուրախակից՝ ուրախութիւններին»:

«Կարեւորներից կարեւորագոյնը դպրոցն ու եկեղեցին է: Առանց դպրոցի եւ առանց կենդանի, կարող եւ շունչ տուող եկեղեցու, ոչ միայն երկրորդական կը դառնան մեր միւս հաստատութիւններն ու կազմակերպութիւնները, այլ եւ նրանք էլ կը մեռնեն եւ կը չորանան,

ինչպէս անսնունդ մնացած կենդանիներն ու բոյսերը: Մեզ պէտք են ազգային գիտակցութեան բովից անցած գործիչներ, կենդանի մարդիկ եկեղեցական եւ դպրոցական ասպարէզում, որպէսզի կարելի լինի պահպանել այն ժառանգութիւնները, որ սնունդ են բերում ազգային յարատեւ գոյութեան:

... Նոր պայմանների մէջ ենք ապրում, նոր պայմանների եւ պահանջների համեմատ էլ պէտք է կազմակերպուեն մեր գաղութները եկեղեցական եւ հոգեւոր կեանքի շրջաններում, եթէ չենք կամենում խեղդամահ լինել: Հեռու մեզանից յուսահատութեան տրամադրութիւններն ու խօսքերը, որ իրապէս ոչ թէ լուրջ մտածողութեան արդիւնք են, այլ անփութութեան, ծուլութեան եւ զոհողութիւնից խուսափելու հետեւանքներ: Անշուշտ, հեշտ չէ ստեղծուած դժուարագոյն պայմանների մէջ եկեղեցի եւ ազգ պահել սփիւռքում եւ նրանց գոյութիւնն ապահովել, բայց ջերմեռանդ եւ հաւատով, կարգաւորեալ եւ տոկուն աշխատութեան առաջ սառցակոյտներն էլ կը հալուեն»:

Բազմատեսակ են անհատական, հասարակութեան եւ ազգային հոգու մշակման միջոցներն ու հաստատութիւնները, որ այստեղ մի առ մի թուել չենք կարող, բայց մեր գաղութահայ կեանքի համար ամենակարեւորը կրկնում ենք՝ ԴՊՐՈՅՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ է, ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԴՊՐՈՅԸ: Սրանց բարգաւաճման եւ կենդանացման հետ, կը բաւարարուեն մասամբ եւ միւս միջոցները, որ պայմաններն են որեւէ հասարակութեան եւ ազգի յարատեւ պահպանութեան:

Դպրոցը կը դառնայ խեղճ, ողորմելի, անկարող արդիւնք տալու սպասուած չափով, եթէ կարող ուսուցիչներ եւ վարժուհիներ չունենանք: Եկեղեցու կեանքը կ'աղքատանայ, անկարող իւր բարձր կոչման եւ նպատակին ծառայելու հոգեւոր փրկութեան եւ ազգային գաղափարի կենդանի պահպանութեան տեսակէտներով, եթէ հարկաւոր չափով պատրաստուած քահանաներ եւ պաշտօնեաներ չունենանք:

... Եթէ մենք կամենում ենք, որ մեր լեզուն չմեռնի, որ մեր նոր սերունդը որոշ չափով հաղորդակից մնայ մեր ազգային եւ եկեղեցական անցեալ եւ ներկայ կեանքի հետ, պէտք է երկու հաստատութիւնների կամ հոգեւոր անդաստանների համար մշակներ պատրաստենք»:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ

«Հայ Եկեղեցին ըլլալով հիմնապէս մեր կրօնական անխորտակելի տունը, է նաեւ աւանդապահը Հայ ժողովուրդի բոլոր հոգեկան ստեղծագործութեանց:

Գիտակցեցէ՛ք որ շարունակողն էք այնպիսի փառաւոր գործի մը, պահապանն էք անկորնչելի այն հաստատութեան, որ Հայց. Եկեղեցին է: Եկեղեցի մը՝ որուն շաղախին մէջ մեր ցեղին արիւնը կայ, մեր քահանաներուն ու ժողովուրդին արիւնը: Գուրգուրացէ՛ք անոր վրայ, անոր հաւատացեալներուն եւ անոնց հաւատքին վրայ»:

ՉԱՐԵՀ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

«Հայ ժողովուրդի քրիստոնէական հաւատքը ծնունդ տուած է նաեւ Հայ մշակոյթին: Հայ լեզուն եւ գրականութիւնը, սկսած մանաւանդ Ե. դարէն, հայ ճարտարապետութիւնը, հայ քանդակագործութիւնը, հայ մանրանկարչութիւնը, հայ հոգեւոր երաժշտութիւնը, հայ հանճարի այս վաւերական արժէքները, հայ ժողովուրդի կառուցած ոգեղէն տաճարը կը հանդիսանան՝ շաղախուած Քրիստոսի Աւետարանի լոյսով:

Հայ ժողովուրդի բոլոր վաւերական արժէքները քրիստոնէական շունչի արգասիքներն են՝ վասն մեծի փառացն Աստուծոյ:

Նորէն կ'ըսենք՝ «Մանիւր գքեզ», հայ ժողովուրդ:

Սուրբ հաւատքով, քրիստոսատես հայոց աշխարհի պաշտամունքով եւ մեր ազգային մշակոյթի գանձերով, հայ ժողովուրդը հոգեպէս ծնաւ, զարգացաւ Դ. եւ Ե. եւ հետագայ դարերու ընթացքին, եւ այդպէս ապրեցաւ մինչեւ մեր օրերը, մեր օրերու հայ վերածնունդի շրջանը, միշտ հաւատքով լեցուն, միշտ հոգիով պայծառ ու միշտ նոյն հանճարի լոյսով զեղուն»:

ՎԱԶԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Աղօթք Վասն Հայ Եկեղեցւոյ

Տէր, պահէ՛ Տունը հրաշակերտ, ոյր կառույցքին կազմն ու ծիր Փողփողենէջ լոյսին շողովը դուն ինքնին գծեցիր, Ու կամեցար որ փոքրիկ Հօտըդ գայն ընէ ապաստան Խալխլած կեանքին իր եւ հոգւոյն՝ իբրեւ Տապան փրկութեան: Փութա՛, հասի՛ր, այցելութեան ժամ է արդ, Տէր ապաւէն, Տէս վիշտն ու մահ, աղէտն ու չարն ի՞նչպէս իր դէմ կը դաւեն:

Փըրթած՝ ժայռէն ան իր հիմքին, գերդ հողմակոծ նաւ մը մութ՝ Մերթ լոյծ լերանց բարձրերը, մերթ դէպի անդունդ խորամուտ, Յասկոտ ու խօլ կոհակներուն մէջ կը ծեծուի տարուբեր Մինչ հրգօրներ ափունքէն գայն կը դիտեն անտարբեր: Կարկառէ՛ աջդ, Տէր, փրկէ՛ գայն խութերէ, հէներէ, Թո՛ղ խաչանիշ խարխախող տեսքը իր մէջ Յոյսդ հրահրէ:

Հրա՛ւք. Չէ խըլուած դեռ անոր կայմը իր կայքէն ամրակուռ, Չէ պատըռտած առազաստին դեռ թըռչարանը մաքուր, Չեն յօշոտուած կապարանները հաստապինդ զիստերուն, Ձի դեռ դեկին դամպարն — Հաւատքը — կը հեւայ մէջն անքուն: Բայց կը գոռայ մըրրիկն իր շուրջ, մռայլն է պատեր իր չորս դին Խաղաղութեա՛ն Տէր, շո՛ւնչըդ լոկ կըրնայ սաստել անդունդին:

Խարակներ թուի՛ գերդ գազաններ յուշկապարիկ փրփրագայր Յորճանքներէն յանկարծ ցըցած դուրս գլուխներնին բազմասայր կը մըղձկոտեն սիրտերն անոնց որ հոն մըթնած երկնից տակ կը գալարուին գահանդանքովը վիհերուն անյատակ: Տէ՛ր սիրոյ՝ ոյր սըրտին ծնունդն է ամէն ինչ որ է բարի, Պիտի ներե՞ս որ ողջ ազգի մ՛հոգին այսպէս խաւարի:

Հրամայէ՛, եւ պիտի ալեաց կիրքերն աղի խաղաղին, Ու նաւն՝ յոյսիդ առասանով, պիտի գտնէ իր ուղին. Պատուէ՛ թըխպոտ ամպերուն դէզն՝ որ կը ծածկէ հորիզոնն, Որ ան տեսնէ նոր գարունի մը փառքերուն ծաղկիլն հոն:

Տէ՛ր գըթութեան, սիրտերն ամէն, թեւերն ամէն դէպի Քեզ
Են սեւեռուած, քաղցր ակնարկիդ ըսպասումովն ըղձակէզ:
Ա՛զգ Հայոց, ա՛զգ իմ սիրական, պահէ՛ Հաւատքդ, Յոյսդ ու Սէրն,
Աստուածային Հոգւոյն բըղխմունքն երբեակ այդ սուրբ,
սերտ եւ սեռն:

Պիտի կանգնի՛ իր հիմունքէն սասանած Տունը նորէն,
Պիտի բերկրին անոր ի տես դարձեալ սիրտերն համօրէն:
Փըշրած չէ՛ գահը. Չէ՛ կոտրած մականը սուրբ. Ողջ ես դեռ.
Սըրբէ՛ արցունքդ, հայէ՛ երկինք. ամպն է արդէն փարստեր:

ԹՈՐԳՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

* * *

Եկեղեցին Հայկական

Եկեղեցին Հայկական ծնընդավայրն է հոգւոյս,
Ինչպէս քարայր մ՛ընդարձակ, պարզ ու խորունկ, մութ ու լոյս...
Իր գաւիթով հիւրընկալ, իր լայն բեմով ու հեռուն
Կանգնած իր լուռ խորանով, որ կարծես նա՛ւ մ'է ծրփուն...

Եկեղեցին Հայկական ես աչքս դոց կը տեսնեմ
Ու կը շնչեմ, կը լսեմ՝ իր Յիսուսով մանկադէմ,
Իր սեղանէն մըխացող գուլայ-գուլայ խունկերով
Եւ իր պատերը ցնցող աղօթքներով ալեխոով...

Եկեղեցին Հայկական բարձր բերդն է հաւատքին
Իմ պապերուս, որ հողէն գայն քար առ քար հանեցին
Եւ երկինքէն իջուցին գայն ցօղ առ ցօղ, ամպ առ ամպ,
Ու թաղուեցա՛ն անոր մէջ հանդարտութեամբ, հեգութեամբ...

Եկեղեցին Հայկական մեծ վարագոյր մ'է բանուած,
Որուն ետեւ, սկիհին մէջ կ'իջնէ ինքը Աստուած,
Որուն առջեւ գլխահակ կու գայ իմ ազգըս ամբողջ
Հաղորդըլի Անցեալին հաց ու գինւով կենսառողջ...

Եկեղեցին Հայկական ծովուն դիմաց ալեկոծ
Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ. Յուրտ գիշերին՝ հո՛ւր եւ բո՛ց.
Ու սօթակէզ ցերեկին անտա՛ռ մըն է ըստուերոտ,
Ուր շուշաններ կը ծաղկին Շարականի գետին մօտ...

Եկեղեցին Հայկական մէն մի քարին տակ գետնի
Դէպի երկինք բարձրացող գաղտնի ճամբայ մը ունի...
Եկեղեցին Հայկական Հայ Հոգիին եւ Մարմնոյն
Զորահանդերձն է փայլուն, մինչ իր խաչերն են դաշոյն
Եւ զանգակներն են բոմբիւն, եւ երգն է մի՛շտ յաղթութիւն...:

ԱՆՑԵԱԼԸ ԱՆՑԱԾ ՉԷ...

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԷՐ ԶՕՐ

ԱՆՑԵԱԼԸ ԱՆՑԱԾ ՉԷ...

Տարի մ'առաջ էր երբ հայաշխարհը գիտակցութեան եւ արարմունքներու նոր ուղիքերով եւ ժայթքերով, եւ անոնցմէ երակ առ երակ, դէպի երկիր առ երկիր բացուած առուակներով ոռոգուեցաւ, ողջ հայութեան մարմնին ու կեանքին մէջ դարնանային նոր փթթումի մը գով, կենսախայտ բարիքները պտղաբերելով:

Եօթանասունամեակ...

Բայց ո՞վ կը զգար որ եօթանասուն տարիներ սահեր անցեր էին: Հայկական Եղեռնի ահագնատեսիլ ու դժոխադէմք իրողութիւնը հայ ժողովուրդի հայեացքին առջեւ վերաբացուեցաւ այնպիսի թանձրական գոյութեանականութեամբ, այնպիսի վառ վերապրումներով եւ սեւեռեալ մտատեսութեամբ, որ կարծես դեռ նահատակներու արեան գոյնը հոսանուտ պատկեր մը կը պարզէր, տաք շունչ մը կը ծաւալէր, եւ անոնց ձայնը մեր ականջներուն մէջ մտերմիկ ու ջինջ շեշտերով կը կոչնակուէր:

Ժամացոյցի զարկերով չափուող ժամանակի տեւողութեան վրայ փակուեցաւ Եօթանասունամեակը: Նահատակներու յատուկ մշտակայութեան յաւիտենացոյց չափանիշերով, սակայն, ժամանակի տարողութիւնը անգօր է անոնց յիշատակի առկայութեան եւ կտակի ներգործութեան պարունակը շրջագծելու կամ անոնց պատգամախօսութիւնը վերջատելու: Ինձի այնպէս կը թուի, որ անոնց մշտաճաճանջ կենդանութիւնը ամեակներով սահմանագծելը արուեստական բան մը ունի մեր ժողովուրդի զգայնութեան համար: Ի՞նչ «Եօթանասունամեակ». ի՞նչ «Վաթսունամեակ». ի՞նչ «Յիսնամեակ»: Այո՛, այդ գիծերը քաշեցինք, սահմանագծումները, հանգրուանումները կատարեցինք, բայց՝ ո՞չ իրենց համար, այլ՝ մեզի՛ համար: Մեր մարդկային երկրաբը-

նակ եւ ժամանակասահման գոյութեան բնական բերումն է այդ: Մարդկային մեր հունակոր կեանքի պայմաններու եւ պարագաներու տեսակ մը պարտադրանքը մեզի: Բայց ես կը գգամ, որ այլեւս այնպիսի մտերմութիւն մը ստեղծուեցաւ Ապրիլեան նահատակներու եւ ապրողներու միջեւ, այնպիսի գիտակցութիւն մը մշակուեցաւ, հասունցաւ մեր ժողովուրդի, յատկապէս նոր սերունդի կեանքին մէջ, հանդէպ անոնց կտակին, այսինքն՝ մեր ժողովուրդի արդար իրաւունքներու հետապնդումի մեր հասարակաց եւ անժամանցելի պարտաւորութեան, որ ամեակներու սպասելու պէտք չունինք մեր վերաբերումը ճշդելու, իմաստաւորելու եւ արժեւորելու համար:

Ահա «անցաւ» Եօթանասունամեակը:

Բայց մնաց, եւ դեռ պիտի մնայ, եւ թերեւս երկա՛ր տեւէ նահատակներու հրիտակած ժառանգութեան իրականացման առաքելութիւնը, որ մեր այսօրուան եւ գալիք սերունդներու հրամայական յանձնառութիւնն է:

Եօթանասունամեակին յաջորդող այս առաջին տարին, մեզի համար, բնական է որ ըլլայ եօթանասունամեակի առատահոս ոռոգումի ներգործութեան ներթափանցումը, տարրացումը, միազանգումը մեր գոյութեան բջիջներուն մէջ: Զուրերը պէտք է սուզուին մեր հոգեմտաւոր անդամտանի «հող»երուն՝ մեր զգացողութեան, մտածողութեան, կամեցողութեան, գործունէութեան երեսներուն եւ խաւերուն մէջ: Զրտուքը եղաւ: Բայց ջուրը ո՞ւր գնաց, ինչպէ՞ս եւ որքա՞ն էացաւ ան մեր կեանքի տարրերուն մէջ, թէ՛ անհատական եւ թէ՛ համայնական մեր ապրումներու ենթահողին մէջ:

Սա՛ է առաջին հարցումը որ ամէն մէկ հայ պարտաւոր է ուղղել ինքզինքին: Հարկ է, որ պայծառ ու սրատես հայեացքով կանգնինք նահատակներու մաքրափայլող հայելիին դիմաց եւ դիտենք, զննենք մեր անձերուն պատկերը: Եօթանասունամեակի շողերը նոր լոյս մը, ինքնութեան հարազատ հասկացողութիւն մը բերա՞ծ են մեր այն դէմքին, որ մարմնեղէն դէմքին խորը կայ կերպադրուած աննշմարելի գիծերովն ու գոյներովը հոգեղէն այն ինքնութեան, որ աստուածադիր իր կազմին մէջ ունի ընդխառնուած հայութեան շունչն ու դարբերուն քանդակած կերպարը: Այդ ներգոյ դէմքին վրայ կա՞յ լոյսը կամքէն ծնող, կեանք եւ գործ:

* * *

Ինքնատեսութեան, ինքնայինելութեան եւ ինքնագործութեան այս հանգրուանին, փափաքեցայ այս հատորը ընծայել մեր ժողովուրդին որպէս առիթ ու գրգռ, որպէս հրակէր ու կոշ, որպէս յորդոր ու թելադրանք: Այս կողքին տակ ձեւ առած սա գիրքը իմ անձի ներքին

կենսագրութիւնն է: 1985-ի Յունուարէն մինչեւ Դեկտեմբեր երկարող եւ Ապրիլ ու Մայիս ամիսներուն յորդ գնացքով իրացած ապրումներու եւ արտայայտութիւններու, խոկումներու եւ խորհրդածութիւններու, մտածումներու եւ մտահոգութիւններու, սիրոյ եւ նախանձախնդրութեան, ուխտադրութեան եւ ուխտագնացութեան, հաղորդութեան եւ հաղորդակցութեան աշխարհ մը, որուն մասնիկ առ մասնիկ, տեղ տեղ եւ ժամանակ առ ժամանակ մասնակից դարձուցի մեր եկեղեցւոյ հաւատացեալները թէ՛ այստեղ Լիբանանի մէջ, թէ՛ Հալէպի եւ Տէր Զօրի մէջ եւ թէ՛ այլ ուրեք ի սփիւռս աշխարհի:

Կենսագրութիւնս կը սկսի Յունուարին գրի առածս Հայրապետական Կոնդակով, որուն մէջ հոգեգրուած տողերով ջանացի կարելի յստակութեամբ բանաձեւել իմ հասկացողութիւնը Եօթանասունամեակի իմաստին, եւ ըստ այնմ հրաւիրեցի մեր ժողովուրդը որ ինքնաբերական հոսանքի մը վերածէ Եօթանասունամեակը, որպէսզի ան կարենայ բարձրագոյն աստիճանի պատասխանատուութեան եւ պարտաւորութեան իմաստով կատարել իր պարտքը:

Ապրիլ ամիսը հազիւ բացուած էր, Աւագ Հինգշաբթի օրը, Ոսնլըւային, Անթիլիասի Մայր Տաճարի խորան հրաւիրեցի Ապրիլեան Եղեռնէն վերապրող սերունդէն տասներկու անձեր, որոնց՝ որպէս խաչեալ Յիսուսի եւ Յիսուսապաշտ հայութեան խաչաչարչար տասներկու առաքեալներուն՝ ոտքերուն լուացման ջուրին եւ օժման իւղին հետ բացի սիրտս, արտաբերելով «Յարգանքի եւ Խոնարհութեան խօսքս Յեղասպանութենէն վերապրողներուն»:

Ապրիլ 23-ի գիշերը, Պիքֆայայի մէջ, Դպրեկանքի ժառանգաւոր սաներուն՝ «Ուխտի մանկաց» հետ հսկում կատարելէ եւ Անթիլիասի մայրավանքի մէջ հայ նոր սերունդի բազմեքամ եւ միակամ հսկումին հոգեկան անհուն բաւարարութեան, գոհութեան եւ հպարտութեան զգացումներով հետեւելէ ետք, յաջորդ առաւօտ Ապրիլ 24-ի օրը կանգնեցայ նահատակաց Յուշարձան-Մատուռին առջեւ եւ հոգեհանգիստի աղօթքի աւարտին, ուխտի հրաւիրեցի մեր ժողովուրդը, «Զուխտս Քո Կատարեցից» խոստովմով:

Նոյն օրը եւ նոյն ժամուն, դեռ խօսքիս արձագանգը հոգիիս մէջ, փութացի ի Պուրճ Համուտ, ուր Քաղաքապետարանի Մարզադաշտին մէջ աչքերս յորդեցան ամենալից եւ համամբողջ, միասիրտ եւ միակամ ներկայութեամբ մեր ժողովուրդի բոլո՛ր զաւակներուն, որոնք յարանուանական եւ զաղափարական տարբեր գոյներու սքանչատեսիլ ներդաշնակութեամբ մը համատեղուած էին հայութեան մայրագոյն հոգեկամարին ներքեւ: Այնտեղ արտասանեցի «Եօթը Ողջոյններ»:

Յաջորդ ամիս, Մայիսի գարունաբեր օրերուն, Անթիլիասէն ճամբայ ելայ հասնելու համար բռնի գաղթականութեան, տարագրութեան, աքսորի ճամբաներու հանգոյց՝ Հայէպ քաղաքը, ի պատրաստութիւն այն մեծ ու եզակի ճամբորդութեան, որ զիս պիտի տանէր ուխտաւորի քայլերով դէպի... Տէր Զօր, եւ այսպէս պիտի դառնար բարձրակէտը 1985-ի կեանքի օրերուս:

Այնտեղ, Հայէպի մէջ, հեռու մնալով պաշտօնական որեւէ հանդիսաւորութենէ, ներամիտքի, ուխտի զգացումով եւ գաղափարով համագրաւուած, ջանացի ժողովուրդին հետ բաժնել մտածումներս չորս գլխաւոր եկեղեցիներուն մէջ խօսածս քարոզներով, որոնք յետոյ զրի առնուեցան եւ այժմ այստեղ կը դրուին հետեւեալ մակագրութեանց ներքեւ.-

- «Ուխտաւորի Հայեացքով».
- «Նահատակութեան Գաղափարով».
- «Հաւատքի, Յոյսի եւ Միրոյ Ճամբով».
- «Վերանորոգութեան Կամքով».
- «Ապագայի Տեսիլքով».

Բնականօրէն ինծի համար ապրումի եւ վկայութեան խորագոյն եւ գերագոյն պահն եղաւ ուխտագնացութիւնս ի Տէր Զօր, այնտեղ, մանաւանդ անապատի ակազներուն վրայ կատարուած հոգեհանգստեան արարողութիւնը եւ ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ հիմնաքարին օծումը, եւ այդ առիթով արտասանածս խօսքը՝

«Ոսկեկամար Խօսք՝ Յարգանքի եւ Ուխտի»

անուան ներքեւ:

Վերադարձի ճամբուս վրայ, դարձեալ Լիբանանեան հողի վրայ, նախ Պէքաայի շրջանին մէջ, այցելելով Զահլէ եւ Այնճար, սրտի պարտք համարեցի այնտեղ ապրող մեր ժողովուրդի գաւակները հաղորդակից դարձնել իմ զգացումներուն եւ մտածումներուն, եւ միանգամայն սիրոյ եւ յարգանքի խօսք ուղղել Մուսա Տաղի գոյապայքարին հերոսական մահով նահատակուած քաջորդիներուն, անոնց արժանի եւ հաւատարիմ ժառանգորդներուն ներկայութեան, Այնճարի մէջ: Այս հանդիպումներէն կեանք առին խօսքերս՝

- «Հաւատարիմ Հիմնական Սկզբունքներու», եւ
- «Հերոսներու Ոգիով»

վերնագիրներուն տակ, դարձեալ հետագային գիրի անցած:

Ուխտագնացութեանս վերջին խօսքը, ուխտաւորութեան գաղափարէն ծնունդ առած, արտասանեցի այստեղ, Անթիլիասի Մայր Տաճարին մէջ, ժամանումս յաջորդող Կիրակին, յընթացս սուրբ պատարագին, «Ուխտի ժողովուրդ — Ուխտագնաց ճանապարհ» բառերով

բնորոշելով մեր ժողովուրդը եւ անոր կեանքը մասնաւորաբար Մփիւռքի մէջ:

Ուխտաւորի կենսագրութեանս այս հանգրուանները այս հատորին մէջ կը յանգին խորհրդածութեանց շարքի մը, զոր զրի առի Անթիլիասի մենութեանս մէջ տարուան վերջին ամսուան՝ Դեկտեմբերի առաջին օրը, «Բան՝ Վասն Ինքնութեան, Արթնութեան եւ Միութեան» խորագրին տակ, ներքին անձնական հաշուետուութեան մը հրաւիրելով մեր ժողովուրդի գաւակները:

Ուրուագծային վրձինումով տրուած այս պատկերը բնականօրէն չի կրնար պարագրել այդ օրերուն «կենսագրութեանս» ներանձնական բոլոր տարածքները, որոնք մասամբ բացուած են այժմ վերեւ մէջբերուած վերնագիրներու տակ դրուած տողերուն մէջ: Ապրումներ, ներշնչումներ կեանք առին ինծի համար, որոնք երկա՛ր օրերով ու ամիսներով յամեցան իմ մէջս, խորասուզուեցան, «արեանս» մէջ լուծուեցան եւ թերեւս ոչ մէկ ատեն կարենան առանձնակի արտայայտութիւն գտնել խօսքի հնչումով եւ կամ գիրի կաղապարով:

Տէր Զօր երթալ եւ Տէր Զօրէն վերագառնալ ու մնալ նոյն անձը՝ ո՛չ մարդկային է եւ ո՛չ մանաւանդ հայկական:

Ըլլալ Տէր Զօրի մէջ եւ նահատակներուն պատարագումին նախատիպար՝ պատարագեալ Քրիստոսի կենարար մարմնոյն հաղորդութիւնը ստանալ,

Երկինքին նայլլ եւ երկնաճեմ նահատակներուն յարգանքի եւ ուխտի խօսքեր վերառաքել,

Հայոց հաւատքին ոյժը մարմնաւորող եւ Ս. Հոգւոյն ներկայութիւնը խորհրդանշող սուրբ միւռոնով օծել հիմնաքարը նոր եկեղեցիին եւ գայն կանխակոչել Նահատակաց Եկեղեցի,

Հայաստանէն բերուած հող ու քար խառնել նոր կառուցուելիք եկեղեցւոյ հիմքին եւ Անթիլիասի նահատակաց Յուշարձան-Մատուռի հողը շաղախել Տէր Զօրաբնակ նահատակներու հողին,

Երթալ անապատին խորերը, քալել աւազներուն վրայէն, առնել կիզիչ արեւատաքին նախաճաշակը, ծունկի դալ փխրուն հողին վրայ, զգալ ծունկերուդ մէջէն բարձրացող յուշ-ներկայութիւնը հողին տակ մնացած կամ հողին հետ դրացնութեամբ ապրած աճիւններուն,

«Ի Վերին Երուսաղէմ» ուղղել նայուածքդ եւ զգալ նահատակներու երկնաճառագայթ հոգեկան շողումն ու կաթումը հոգիիդ մէջ,

Երգել անապատի աւագը չտեսած բայց իր հանճարային գոյութիւնը աւագի նման ան-խմաստութեան ան-զգայութեան մեռելային գոյութեան վերածուած «տեսած» Կոմիտասի «Տէր Ողորմեա»ն,

Վերապրողներու եւ անոնց զաւակներուն աչքերուն արցունքը դիտել եւ անոնց թոռներուն նայուածքին պայծառութեամբը լուսալլցուիլ,

Սարտարապատեան յաղթերքը չեփորանման երգեցողութեամբ անապատի չորս հովերուն անծայրածիր թեւերուն վրայ տարածել,

Անապատին մէջ հագարաւոր հաւատացեալներով չըջապատուած եւ բոլորով միասին եւ միահամուռ փակել շրթուքները եւ բանալ ականջները ու լսել անբարբառ ձայնը նահատակներուն, անապատի ծանօթ հծծիւնին հետ միախառնուած,

Ահա այս բոլոր, եւ դեռ առնչակից այլ, ապրումներու հեղեղանքման ծաւալումը ընդունիլ հոգիիդ մէջ եւ խորհիլ թէ՛ ԱՆՅԵԱԼԼ ԱՆՅԱՄ Է... անբնական երեւոյթ է: Պէտք է քար ըլլալ — ո՛չ մարդ եւ ո՛չ մանաւանդ հայ — այս բոլորէն ետք ըսելու համար թէ ցեղասպանութիւնը պատմութիւն է...:

* * *

Այս բոլորը իմ ժողովուրդի այսօրուան եւ գալիք տարիներու զաւակներուն գիրով փոխանցելը խղճի պարտք մըն է նախ քան Հայրապետական պարտաւորութիւն մը ըլլալը: Բնականօրէն, ընթերցողները այս հատորին մէջ պիտի տեսնեն ինքնաբուխ խօսքի տիրական, լայնածիր ներկայութիւն մը: Հրատարակութեան պարագային, շատ քիչ բան գեղչուեցաւ բխման թարմութեանէն: Կրնայ ըլլալ որ մշակուած գրութեանց յատուկ նկարագիրը սուսօք այս բոլորին մէջ: Բայց իմ մտադրութիւնը եւ նպատակը անոնց հրատարակման այս արարքին մէջ հեռու է «գրականութիւն ընելու» գաղափարէն: Զեղչուեցան որոշ կրկնութիւններ, թէ՛ եւ անխուսափելի եղաւ բացարձակ անկրկնութիւն պահել: Ներողամիտ եղիք այդ կրկնութեանց համար, ընթերցող՝ հայրդի: Չեմ սպասեր որ հատորը կարգաս ծայրէ ծայր մէկ շունչով: Կարգա՛ հատուած առ հատուած, մտաբերէ՛ տեղն ու պահը այնտեղ ըսուածներուն, ընդունէ՛ կամ մերժէ՛: Այդ քու ազատութիւնդ է: Բայց մի՛ մնար անտարբեր:

Եօթանասունամեակէն ետք, մինչեւ չգիտեմ գալիք որ ամեակը, պիտի շարունակենք մեր հաղորդութիւնը նահատակներուն հետ. մեր ուսերուն վրայ ամուր եւ բարձր պիտի պահենք անոնց թողած սուրբ շալակը՝ հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներու ճանաչումն ու յարգումը որպէս ազատ եւ անկախ ազգութիւն: Պիտի քալենք Տէր Զօրին ետք, բայց Տէր Զօրի մէջ նահատակներու զոհուած մարմիններուն

հետ չզոհուած զոհողութեան յանձնառու կամքը մեր անձերուն, կեանքերուն եւ գործերուն մէջ պիրկ լարած:

* * *

1985-ի իմ այս վկայախօսական «կենսագրութիւնը» որպէս հոգեմտաւոր աշխարհին վրայ բացուած տեսակ մը լուսամուտ քու ընթերցման եւ հայեցողութեան յանձնելէ առաջ, կ'ուզեմ հին օրերու նմանօրինակ «կենսագրական» էջ մըն ալ բանալ քու առջեւ որպէս ուրիշ տեսակ լուսամուտ մը բացուած ուրիշ անապատի մը եւ այդ անապատէն ծաղկած կեանքի մը վրայ.

Ու ետ կ'երթամ տասնըհինգ տարի...

Ուրիշ երկիր մը՝ Պարսկաստան:

Ուրիշ անապատ մը՝ Խուստտան:

Այրող անապատ մը, որուն ընդերքներուն տակ քարիւղի հանքեր կան ամբարուած եւ ուր ուրիշ հայ նահատակներ տասնըհինգ դարերէ ի վեր կան անթեղուած...

Կը քալէի անհորիզոն, լերկ եւ հրաբուխ աւազներուն վրայէն:

Եղիչէի դիւցազնաշունչ վարքագրութիւնը՝ «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին» ձեռքերուս մէջ...:

Սրբախօսական — դիւցազնեղական այդ խորախորհուրդ եւ ակեղաշունչ գիրքին վերջին բաժինը (Ութերորդ Յեղանակը) բացի: Տեսարանն էր հայ աքսորեալ նախարարներու եւ Ղեկունդեանց քահանաներու տարագրութեան եւ նահատակութեան: Քահանայից դասի կրտսերագոյններէն միակ վերապրողը Աբրահամն էր, որ տասներկու տարիներ Խուստտանի, Բաբելոնի աւազներուն մէջ ապրեցաւ: Միջագետքի քրիստոնեաներուն մօտ ան շարունակ կը չըջագայէր եւ անոնցմէ նուէրներ հաւաքելով կը տանէր «ի մեծ հեռաստանն», անապատի խորերը, եւ ինքը անձամբ կը մատակարարէր ապրուստի կարիքները իր «տանուտէր» հայ նախարարներուն:

Իրենց աքսորութեան տասներկրորդ տարին, այս վերջինները ի մի հաւաքուելով՝ կանչեցին Աբրահամը եւ ըսին անոր.-

«Թո՛ղ մեզ, եւ գնա Հայոց մեր աշխարհը. Մտի՛ր մեր ժողովուրդին մէջ, թող քու անձիդ մէջ տեսնեն սուրով մահացողներու նահատակութիւնը եւ մեր չարչարանքի այս սուրբ կապանքները»:

Որովհետեւ, աւելցուցին անոնք.

«Երբ անոր (Աբրահամի) անձին մէջ տեսնուին բոլոր մարտիրոսները, խոստովանողները եւ շղթայուածները,

«Անո՛վ կ'օրհնուի հայոց ամբողջ աշխարհը,

«Անո՛վ կ'օրհնուին հասակ առնող մանուկները,

«Անո՛վ զգաստութեան եւ սրբութեան մէջ կ'աճին երիտասարդները,
 «Անո՛վ կը համեստանան խմաստութեամբ ծերացեալները,
 «Անո՛վ իշխանները մարդասիրութիւն կը սորվին,
 «Անո՛վ թագաւորին սիրտին մէջ Աստուծոյ գուլթը կ'իջնէ, որպէս-
 զի խաղաղութիւն եւ շէնութիւն ընծայուի ամբողջ երկրին,
 «Անո՛վ եկեղեցիները կը պարծենան անոր մէջ տեսնելով քաջ եւ
 կատարեալ զինուորն Աստուծոյ,

«Անո՛վ կը զարդարուին սրբոց վկայարանները,
 «Անո՛վ կը ցնծան ու կը բերկրին ապրող վկաները,
 «Անո՛վ Աւարայրի դաշտը կը պայծառանայ ու ծաղկալից կը դառ-
 նայ, ոչ անձրեւաբեր ամպերէն, այլ սուրբ, արիւնաբուխ վկաներուն
 ցանուած եւ ցրուած սուրբ ոսկորներու սպիտակութենէն:

«Երբ այս բազմատանջ ու բազմաշարչար խոստովանողին ոտքերը
 կոխեն պատերազմի լայնատարած տեղին վրայ, թէեւ սա հող է ըստ
 բնութեան, եւ սակայն երբ մարտիրոս մը անոր վրայ շրջի, երբ ողջը
 ողջերուն երթայ՝ մեր ամբողջ երկրին կենդանութիւնը կը կրկնա-
 պատկուի»:

Նախարարներու յստակատես սպասումը ճշմարտուեցաւ: Եւ երբ
 Աբրահամ Խոստովանող «եկն եմուտ յաշխարհն Հայոց Մեծաց»,

«Անոր ընդառաջ փութացին մարդիկ, այր թէ կին, մեծ թէ փոքր,
 ազատներու եւ շինականներու բազմութիւններ: Սուրբին ոտքերուն
 եւ ձեռքերուն վրայ կ'իջնային եւ կը փարէին ու կ'ըսէին. Օրհնեա՛լ է
 բարձունքներու մէջ բնակող Աստուածը, որ երկինքէն մեզ այս հրեշ-
 տակը զրկեց յարութեան աւետիսը բերելու համար մեզի, որպէսզի ըլ-
 լանք արքայութեան ժառանգորդները: Որովհետեւ ահա քո՛ւ մէջդ
 կերպաւորեալ կը տեսնենք յարութեան յոյսով աշխարհէն հեռացողնե-
 րը եւ ազատագրման ակնկալութեամբ շղթայուածները: Քու մէջդ կը
 տեսնենք մեր աշխարհին խաղաղութիւնն ու շէնութիւնը: Քեզմո՛վ մեր
 եկեղեցիները կը ցնծան ու կը բերկրին: Քեզմո՛վ մեր սուրբ վկաները
 անդադար բարեխօս պիտի ըլլան մեզի համար Աստուծոյ մօտ: Օրհնէ՛
 մեզ, սուրբ հայր: Դո՛ւն ես բերանը մեր հանգուցեալներուն: Խօսէ՛ մե-
 զի հետ եւ բաշխէ օրհնութիւնդ, որպէսզի մեր հոգիներուն մէջ լուռ
 լսենք սուրբերուն օրհնութիւնը»:

Վերապրած ու Հայաստան վերադարձած խոստովանողը այնպէս
 ապրեցաւ Հայաստանի մէջ, կ'եզրակացնէ մատենագիր Եղիշէն, որ
 «ան առողջութիւն եղաւ Հայոց աշխարհին եւ շատ հիւանդներ, հոգ-
 ւով վիրաւորներ անո՛վ գտան իրենց առողջութիւնը»:

Տասնըհինգ դարեր առաջ դիրին անցած այս խօսքերը այնպէս
 թարմօրէն հնչեցին ականջներու մէջ Տէր Զօրի անապատին մէջ, ինչ-
 պէս թարմօրէն հոսեր էին Եղիշէի գրչէն հինգերորդ դարուն, եւ ինչ-
 պէս թարմօրէն արձագանգեր էին տասնըհինգ տարիներ առաջ, երբ
 գանոնք հեղ մը եւս կարդացեր էի Խուզիստանի անապատներուն մէջ:
 Եւ տակաւին թարմ կը մնան այս պահուն, դեռ տարի մը չանցած Տէր
 Զօրէն վերադարձէս, երբ անոնց աշխարհաբար տարագ հանդերձելով
 կը յանձնեմ գանոնք ձեզի:

Տէր Զօր գացի ներքին յայտնատեսական բնածիլ մղումով մը,
 կարծես արձագանգելու համար դեռ Տէր Զօր չհասած, աքսորի ճամ-
 բուն վրայ նահատակուած ամենամեծ բանաստեղծին, հայ գիրի նոր
 Եղիշէին՝ Դանիէլ Վարուժանի անձկալի փափաքին.

«Կ'ուզեմ համբուրել այն տեղերը, ուր նահատակ մը ինկաւ կամ
 հերոս մը կոխեց»:

Գացի, ծունկի եկայ եւ համբուրեցի հողը, որուն մէջ կար բոյրը
 նահատակի մը աճիւնին, հերոսի մը արեան:

Եկայ, Վարուժանի հոգեկից ու գրչակից եղբօր՝ Յ.Օշականի բա-
 ուերով ըսելու համար իմ ժողովուրդին եւ հայրենիքին.

«Մենք ըրինք ուխտ
 Քեզ գովելու, քեզ սիրելու
 Ու տարփանքին մէջէն այդ սուրբ
 Ընդոտնելու
 Լեռ, առապար ու անապատ,
 Քեզ ծնելու
 Ու առքիդ մէջ, աշխա՛րհ Հայոց,
 Մահն ընելու
 Պահ անպատում ըստեղծումի»:

Նոր Աւարայրի մէջ գոյամարտող հայորդի՛,
 Ահա կը բերեմ քեզի վկայութիւնն այս խոնարհ ու անկատար, որ-
 պէս ընծայ Տէր Զօրի ուխտագնացութենէս:

Աւարայր է շուրջդ ամբողջ Սփիւռքի մէջ այս անծայրածիր: Մէ-
 կուկէս միլիոն նահատակներդ այցի կու գան քեզի անգամ մը եւս: Պի-
 տի իրենցմով «պայծառանա՛յ դաշտն Աւարայրի», պիտի «դառնա՛յ
 ծաղկալից» սուրբ ոսկորներու սպիտակութենէն, ուրկէ ճերմակու-
 թեան որպէս դոյզն ծուէն՝ ընդունէ գիրն այս համեստ գոր կը ձենձե-

ընձ կեանքիդ բուրվառին վրայ, ուր կը վառի կրակն անշէջ, կտակը սուրբ Տէր Զօրեան նահատակներուդ....:

ԿՈՆԴԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ԶՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵ-
ԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ ԱԶԳԻՍ Ե-
ՊԻՄԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ ՍԵԾԻ ՏԱՆՆ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ:

ԹԵՍԱԿԱԼ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԳԱՅ, ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈ-
ՍԱՅ ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ, ՎԱՐԳԱՊԵՏԱՅ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ,
ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՈՅ ԵՒ ԿԵԳՐՈՆԱԿԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ, ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ, ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱ-
ԿԱՆ, ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ԹԵՍԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ, ԹԱՂԱԿԱ-
ՆՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՉՈՒԹԵԱՆՑ, ԲԱՐԵՍԻՐԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ԾԱՌԱՅԻՑ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ, ԴԱՍՏԻ-
ԱՐԱԿ ՈՒՍՈՒՑՉԱՅ ԵՒ ՄԱՍԼՈՅ ՍՊԱՍԱՒՈՐԱՅ ԵՒ ՀԱՄՕ-
ՐԷՆ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐԱԶԱՑԻՑ ՄԵՐՈՅ ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆ
ԱԶԳԻ ՈՐ Ի ՍՓԻՒՈՍ ԱՇԽԱՐՀԻ.

ԶՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԴ ՄԻՐՈՅ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՂՁՈՅՆ Ի
ՄԷՆՁ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՅԱԶՈՅ ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ
ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ.

ԽԱՂԱԳՈՒԹԻՒՆ ՀՕՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՄԷՐ ՈՐԴԻՈՅՆ ՄԻԱԾ-
ՆԻ ԵՒ ՇՆՈՐՀՔ ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ԵՂԻՑԻՆ ԸՆԴ ՁԵԶ ԸՆԴ
ԱՄԵՆԵՍԵԱՆԴ. ԱՄԷՆ:

Ահա, երկու տասնամեակներ անցան այն թուականէն ասդին, երբ
հայ ժողովուրդը թէ՛ ի Մայր Հայաստան եւ թէ՛ ի սփիւռոս աշխարհի,

նոր արթնութեամբ մը գիտակցական առողջ ինքնապրկումով մը, անցեալի դէպքերու լուսաւոր վերարժեւորումով մը եւ ազգային հեռանկարներու բացուելու եւ ձգտելու ուժեղ, ջլապինդ կամքով մը իր հաւաքական կեանքի բոլոր մակարդակներուն վրայ — եկեղեցական, կրթական, մշակութային, քաղաքական արտաքին-յարաբերական — յարաճուն անդրադարձումով վերակոչեց հայոց պատմութեան սեւագոյն թուականին՝ 1915-ի Հայկական Եղեռնի Յիսնամեակին ու վաթսունամեակը: Այժմ, այս տարուան՝ 1985-ի առաջին իսկ օրերէն ան սկսած է զօրացող ու թարմացող հաւատարմութեամբ մը ոգեկոչել Ապրիլեան Նահատակներու մարտիրոսացման Եօթանասունամեակը:

Այս տարուան Ս. Մննդեան տօնի առիթով մեր սիրեցեալ ժողովուրդին ուղղած մեր Հայրապետական Պատգամին մէջ, յատուկ նշումով շեշտեցինք կենսական նշանակութիւնը Ապրիլեան Նահատակներու Եօթանասունամեակի հանգրուանին, «Արբազան ինքնանուիրում»ի նշանաբանին ներքեւ:

Այսու Հայրապետական կոնդակաւ, պարտք կը զգանք մեր հաւատացեալ եւ հաւատարիմ ժողովուրդի բոլոր զաւակներուն ուղղել մեր խօսքը, եւ հրաւիրել զանոնք, գիտակցական պարտաւորութեան բարձրագոյն եւ լայնագոյն տարողութեամբ կենսագործելու մեր անմահ նահատակներուն ինքնանուիրման գոհողական արարքին իմաստը եւ արժէքը ներկա՛յ ժամանակներուն մէջ, թէ՛ հայ կեանքի եւ թէ՛ միջազգային մակարդակի վրայ հաւասարապէս:

Առաջին հերթին կ'ուզենք որ Եօթանասունամեակի առիթով ձեր համայնական կեանքի եւ գործի որպէս հիմնական ուղեգիծ ունենաք հետեւեալ սկզբունքները:

Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչումը Ապրիլ 24-ի օրուան կամ Ապրիլ ամսուան ընթացքին, միօրեայ, միաշաբաթեայ կամ միամսեայ տեւողութեան վրայ տարածուելիք արարք մը չէ, այլ՝ ամբողջ 1985 տարուան վրայ — եւ նոյնիսկ այս տարիէն արտաբխող շունչին ջերմութեան ներգործութեամբը խմորուած գալիք տարիներուն վրայ — տարածուելիք շարունակական, հետեւողական, ամենօրեայ կեանքին հետ ընդելուզուած արարքներու շղթայ մը: Այն ինչ որ պիտի կատարուի Եօթանասունամեակի այս տարուան ընթացքին, պէտք է ըլլայ երեքհարիւր վաթսուներհինգ օրերու վրայ իրականացուող համայնական արտայայտութիւններու շարք մը, մնայուն ազդեցութիւններու եւ ներդրումներու բարիքով յատկանշուած եւ արժեւորուած: Ապրիլեան Եղեռնին մեր մէջ յառաջացուած հաւատարմութեան գիտակցութիւնը պէտք է որ նմանի Աւետարանի բացատրութեամբ «աղ»ի, որ մասնաւոր համ կու տայ կեանքին, «թթխմոր»ի, որ կը խմորէ ամբողջ

զանգուածը մեր կեանքին, «մանանելի հատիկին», որ հաւատքի ներգործութեամբ կ'աճի եւ ծառի մը նման իր կանաչ զովութիւնը կը տարածէ մեր «փոքր ածու»ին մէջ...:

Ապրիլ 24-ը, այսինքն՝ մէկուկէս միլիոն հայերու կամաւոր յանձնառումը մահուան՝ քրիստոնէական հաւատքի եւ ազգային գիտակցութեան որպէս գերագոյն արտայայտութիւն, հարկ է որ ներթափանցէ մեր հաւաքական ու միասնական գոյութեան մարմնի բոլոր բջիջներուն մէջ, մեր ժողովուրդի բոլոր խաւերուն, բոլոր մասերուն, աւօրեայ կենսընթացքին շաւիղներուն մէջ, որպէսզի մեր օրերը սիրոյ եւ գոհողութեան կենսալից սկզբունքներով ուղեւորին, լուսաւորուին եւ դէպի յաղթանակի առաջնորդեն մեր համազգական, միասիրտ, միակամ, համայնաքայլ գնացքը աշխարհի մէջ:

Հետեւաբար, կոչ կ'ուղղենք որ այլեւս հոգեփոխութիւն մը յառաջ գայ մեր ժողովուրդին եւ յատկապէս երիտասարդ սերունդին մօտեցումին մէջ հանդէպ Ապրիլեան Եղեռնին: Այդ հոգեփոխութիւնը հիմնականօրէն կ'ենթադրէ իւրացումը այն գիտակցութեան, թէ՛ Ապրիլ 24-ը սոսկ յիշատակ չէ դէպքի մը, մէկ օրուան կամ մէկ ամսուան մէջ եւ կամ մէկ տարուան մէջ սեղմուելիք: Քրիստոնէական հաւատքի, ազգային արժանապատուութեան գաղափարի, ազատօրէն եւ անկախաբար ապրելու իրաւունքի կեցուածքն է, որ Ապրիլ 24-ի ոգեկոչման առիթով նոր լոյս կը զգենու եւ իր պայծառութիւնը կը տարածէ մեր կեանքի բոլոր տարիներուն եւ բոլոր երեսներուն վրայ հաւասարապէս: Եթէ այդ կեցուածքը թուլնայ, տկարանայ կամ նօսրանայ՝ ոգեկոչումը կը կորսնցնէ իր ճշմարտական եւ գոյութեանականօրէն ազդեալական ոյժը եւ կը դառնայ ցուցական, պարագայական, ձեւական, ժամանակաւոր երեւոյթ մը՝ ամէն տարի ասուպի պէս եկող ու անցնող: Ուրեմն, Հայկական Եղեռնի նշումը, վերակոչումը, եւ յարգանքի ու հաւատարմութեան բոլոր այլ արտայայտութիւնները — եկեղեցական արարողութիւններ, աշխարհիկ հանդիսութիւններ եւ այլ կարգի եղանակներ — պէտք է լեցնեն ամբողջ տարին եւ դառնան Ապրիլ 24-ի սիրտէն բխող եւ ազգի մարմնին մէջ տարածուող արեան շրջազայտութիւն...:

Երկրորդ, Եօթանասունամեակը, յետ-եղեռնեան Եօթանասուն տարիներու փորձառութեան շահուած իմաստութիւնը, յստակօրէն եւ շեշտակիօրէն մեզի կը պատգամէ, որ Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչումը պէտք է դառնայ սոսկ հայկական շրջանակներու մէջ սեղմուած արարքներու գումար մը: Արդէն իսկ Յիսնամեակէն սկսած եւ վաթսունամեակով զօրացած մտածողութիւնն ու գործընթացը Ապրիլեան Եղեռնի, հայկական ցեղասպանութեան իրողութիւնը միջազգային տարողութեամբ ճանաչումի ուղղութեան մէջ դրին: Բայց դեռ երկար

ճամբայ կայ կտրելիք այս ուղղութեամբ... Պէտք է նոր թափով, նոր շեշտով, նոր սեւեռումով, կեդրոնական գործօնութեան վերածուի միջազգային ճանաչման տանող ճգնաժամը: Հայկական դատի դրակահօրէն ծանօթացման եւ հետապնդման ուղեգիծը մեր համահայկական ճիգերուն առանցքը պէտք է կազմէ մասնաւորաբար Եօթանասունամեակի այս հանգրուանին:

Ձեր շուրջը նայեցէք աչալընութեամբ եւ զննողական հայեացքով: Ներկայիս աշխարհը խճողուած է բազմատեսակ այժմէական, անմիջական հարցերով ու տագնապներով: Միջազգային կացութիւնը բազմախճողեալ պատկեր մը կը հանդիսադրէ մեր նայուածքին առջեւ: Զինական միջոցներու հիւլէական, անջրպետային տարողութեանց հասնիլը ահաւոր եւ անդարմանելի կորստեան վտանգին անձկութեամբ կը տագնապեցնէ մարդկութեան կարեւոր մէկ տոկոսը: Ուրիշ տեղեր, ուրիշ ազգեր անարդարութեան դէմ կը պայքարին՝ ազատութեան կաշկանդումի, ճնշուածութեան, իրաւունքներու բռնաբարման, ցեղային խտրականութեան, տնտեսական եւ մշակութային շահագործումի, աղքատութեան, սովի եւ այլ տեսակի չարիքներէն հարուածուած: Գերզօր պետութիւններու մրցակցական քաղաքականութիւնը տիրապետելու ձգտումի որպէս արդիւնք, կը շարունակէ տագնապի մատնել միջին եւ փոքր ազգերը ամենուրեք: Այսպիսի եւ դեռ ասոնց նման այլազան հարցերու յաճախանքէն տարուած՝ շատեր հայկական հարցին բոլորովին անտեղեակ են, կամ ոմանք տարտամ գաղափար մ'ունին, իսկ ուրիշներ տակաւին անոր մէջ պատմական անցեալի իրողութիւն մը տեսնելու դիւրին եւ աժան փորձութեան եւ տրամադրութեան մէջ կը գտնուին:

Մեր դարաւոր թշնամին՝ Թուրքիան իր միջազգային, դիւանագիտական յարաբերութիւններով եւ այլ միջոցներով ոչինչ կը խնայէ աննշան դէպքի, կամ առհասարակ պատերազմներու ընթացքին պատահող սովորական, բնական երեւոյթներու շրջագրեստը հազցնել փորձելով Հայկական Եղեռնին եւ անմարդկային ջարդերուն, այդպիսով պարտկելու համար ազգի մը, հայ ժողովուրդին ոչնչացման, իրական ցեղասպանութեան իր ոճրային արարքը, որ ծրագրեալ քաղաքականութեան մը ծնունդն էր:

Այս բոլորին մէջ դժուար է միջազգային կազմակերպութիւններու ատեաններու եւ համաշխարհային հանրային կարծիքին առջեւ այժմէականութեան եւ մարդկային ու ազգային արդար իրաւունքներու պահանջի ազդու հանգամանքին մէջ դնել մեր ժողովուրդի իրաւունքներու հարցը:

Բայց, միւս կողմէ, նոյնքան եւ ճիշդ է, որ մեր ազգն ալ այսօր, ըլլալից Մայր Հայրենիքին մէջ, ըլլալից սփիւռքին մէջ, չէ՛ այն ազգը, որ 1915-ին անմիջապէս հետեւող շրջանին վերածուեցաւ գաղթականներու, տարագիրներու, որբերու հաւաքականութեան մը: Շնորհիւ մեր ազգի քրիստոնէական անխախտելի հաւատքին, ձեռնբեցցութեան անուրանալի ոգիին, չարքաշուութեան, տոկոսնութեան, վերապրումի դարերով կռանուած արժանիքներուն, այսօր ազգային ինքնութեան եւ ամբողջականութեան գիտակցութեամբ վերանորոգուած ժողովուրդ մըն ենք՝ հոգեւոր, ուսումնական, մշակութային, տնտեսական, բնկերային եւ քաղաքական լայն կարելիութիւններով օժտուած եւ աշխարհի չորս ծագերուն վրայ ներկայ: Հարկ է, որ մեր այս բազմակողմանի ոյժերով կենսաւորուած եւ պայծառացած ժողովուրդի կարողականութիւնները լարենք դէպի կեանք եւ դործ, դէպի լայնահորիզոն յառաջդիմութիւն, եւ զանոնք սեւեռենք դէպի հայ ժողովուրդի իրաւունքներուն տիրացման հայեցակէտը, եւ առ այդ որդեգրենք յանձնառուական առողջ եւ անահանջ ճիգի կենսագործ սկզբունքը: Երկար է ճամբան, դժուար է զնացքը՝ բայց առողջ են քալողները, տոկոսն են ոտքերը, պէտք է պիտի ըլլան ձեռքերը, լուսավառեալ պէտք է ըլլան միտքերը, առատահոս՝ նիւթական միջոցները: Ահա այս է Եօթանասունամեակի երկրորդ թելադրական դասը իւրաքանչիւր հայու համար:

Երրորդ, ներկայի աշխարհը հետզհետէ բարդացող աշխարհ մըն է, եւ հարցերը առհասարակ մասնակի բնոյթ ունին եւ նեղ տարողութիւն ունենալէ աւելի՝ կը դառնան միջազգայնօրէն խճրճուած ընդհանրական ծանր հարցեր: Այսօր, փոքր երկրի մը մէջ փոքրիկ դէպք մը չի պատկանիր այդ երկրին, այլ առնչուած է միջազգային տարողութեամբ հարցերու եւ թնճուկներու:

Այսպիսի կացութեան մը մէջ, անհրաժեշտ է որ մեր ժողովուրդի իրաւական պահանջատիրութիւնը գգնու համազգային եւ համաշխարհային լայն տարածք եւ ուժականութիւն, որովհետեւ միայն այդպիսի եղանակով է որ մեր ձայնը կրնայ լսելի դառնալ: Մինչեւ այսօր, տեղայնական, մասնակի, հատուածային աշխատանքներ շատ տարւեցան, բայց հարկ եղած ազդեցութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը չունեցան: Վերջին երկու տասնամեակներուն, այս ուղղութեամբ տարւած աշխատանքներուն համահայկական տարողութիւնը աւելի զարգացաւ, աճեցաւ միասնականութեան, համագործակցութեան առողջ սկզբունքներու եւ տուեալներու վրայ:

Մենք սրտանց կ'ողջունենք այս նոր ոգին եւ ուղղութիւնը, որոնց ջատագովը հանդիսացած ենք միշտ ի լուր մեր ժողովրդեան եւ միջկեղեցական ու միջազգային շրջանակներու մէջ:

Եօթանասունամեակը նոր ու բացառիկ առիթ մը պէտք է ըլլայ սերտացնելու մեր կամքերը, ներդաշնակելու մեր աշխատանքները, եւ միասնական, ամբողջական տեսիլքով յառաջ տանելու մեր բոլոր ջանքերը: Հայ ժողովուրդի միութեան ու ամբողջականութեան գիտակցութեան այս հասունացման շրջանին, թոյլատրելի չէ այլեւս, որ օտար պետութիւններ, միջազգային կազմակերպութիւններ, կարենան տեսնել հայութեան մէջ իրարու հակադրուող կողմեր, լսել աններդաշնակ, նոյնիսկ հակադիր, ձայներ հայ դատի հետապնդման շրջագծին մէջ, եւ պատրուակ ծառայեցնեն զանոնք մեր դատի արդարութեան ոյժը եւ իրաւութիւնը շուքի տակ ձգելու աստիճան: Բնակահնօրէն, միայն մէկ ուղղութեամբ կամ միագիծ աշխատանքով չէ որ պիտի տարուի հայ ժողովուրդի իրաւունքներու հետապնդման անյետաձգելի եւ յարատեւօրէն հետապնդելի գործը, որ ինքնին բազմակողմեան նկարագիր եւ տարողութիւն ունի: Բայց բոլոր աշխատանքներն ալ պէտք է ըլլան սերտօրէն ներդաշնակուած, իրարու լրացուցիչ, իրարու զօրացուցիչ, մէկ դատի ամբողջական հասկացողութեան լոյսին տակ:

Հետեւաբար, ջերմօրէն կը յանձնարարենք մեր ժողովուրդի բոլոր կազմակերպութիւններուն, որ քաջութիւնը եւ իմաստութիւնը ունենան նեղհայեաց, անձնակեդրոն եւ ինքնացուցադրական փորձութիւններէ հեռու եւ վեր մնալ եւ փոխադարձ խորհրդակցութեամբ ու ամբողջական գործակցութեամբ յառաջ տանիլ իրենց գործունէութիւնը ի սէր մեր նահատակներու միատեսակ արեան եւ միահռոգի կեցուածքին, եւ յանուն մէկ ժողովուրդի ու հայրենիքի տեսիլքին :

Եօթանասունամեակը սքանչելի առիթ մըն է, որ անգամ մը եւս անդրադառնանք որ մեր մէկուկէս միլիոն նահատակները մեզի հետ են, որովհետեւ մեր մէջ կ'ապրին իրենց գոհողութեան ոգին եւ անոր գերագոյն արտայայտութիւնը՝ ազգին մահը խափանելու համար մահուան ընդառաջումի իրենց արի կեցուածքը: Քրիստոնէական իրենց հաւատքին մէջ անխախտելի մնալու եւ հայրենի հողին վրայ հայօրէն եւ ազատօրէն ապրելու իրենց կամքն էր, որուն իբրեւ գին վճարեցին իրենց կեանքը: Աստուածաշունչի Նոր Կտակարանին մէջ կը կարդանք այնքան պերճախօս սա բառերը, որոնք անմիջական հաղորդութեան ոյժ մ'ունին մեր ժողովուրդին համար, մանաւանդ այս օրերուն.

«Այսուհետեւ մենք, որ մեր շուրջը համախմբուած ունինք այսքան մեծ բազմութիւն մը վկաներու, մէկ կողմ բողոքն ամէն տեսակ հպարտութիւն եւ բոլոր այն մեղքերը, որոնք կը տիրեն մեր

վրայ, եւ՝ տոկոն յարատեւութեամբ յառաջ երթանք դէպի այն պատերազմը որ մեր առջեւ կայ: Մեր հայեացքը սեւեռնք Յիսուսին, որ հաւատքին գորագույնն ու կատարելագործողն է, որ փոխանակ իրեն մատուցուած ուրախութեան՝ խաչը յանձն առաւ, ամօքը արիամարիեց եւ նստաւ Աստուծոյ աջ կողմը»¹:

Վկաները քրիստոնէական հասկացողութեան մէջ անոնք են, որոնք կեանքով թէ մահով կը յաջողին իրենց անձերը անդրանցնիլ, առանց իրենց ինքնութիւնը ժխտելու կամ նեմացնելու, եւ յանուն իրենց անհատներէն վեր եղող հաւատքին, իրենց մէջ ապրող աստուածային պատկերին անխախտ պահպանումին, իրենց գերագոյնը կ'ընծայեն, ըլլա՛յ որպէս սրբական ու սրբացնող ծառայութիւն կամ ըլլա՛յ արեամբ մկրտութիւն: Եօթանասունամեակի այս նշանակալից հանդրուանին, որքա՛ն առողջարար, կենսաւորիչ եւ աշխուժացնող գիտակցութիւն է մեզի համար զգալ մենք զմեզ չըջապատուած այն մէկուկէս միլիոն վկաներով, որոնք իրենց արեամբը վկայեցին իրենց հաւատքին մասին: Կը հաւատանք, որ մեր Ապրիլեան Նահատակները քրիստոնէական մարտիրոսութեան հոգին իրենց մէջ ապրած, մարդկային եւ ազգային արժանապատուութեան եւ ազատութեան աստուածատուր հատարերը իւրացուցած՝ իրենց կեանքը տուին Աստուծոյ եւ ազգին համար:

Այսօր, մէկուկէս միլիոն մեր նահատակները երկինքէն կը նային մեզի եւ այժմ կը վկայեն մեր մասին: Արժանի՞ ենք իրենց նայուածքին մէջ ծաղկելիք ժպիտին, որ երկնային դատաստանին նախանշոյլը ունի իր մէջ: Դարձեալ նայինք մեր շուրջը. նիւթական, ընկերային, կենցաղային պայմաններու բարելաւումը զուգընթաց կը քալէ՞ մեր հոգեկան ապրումներուն՝ քրիստոնէական հաւատքին, մարդկային եւ ազգային արժանիքներու եւ արժէքներու նուիրումին, սիրոյ եւ զոհողութեան կամքին, պատրաստակամ յանձնառութեան կեցուածքին: Տառապանքի, թշուառութեան, անօգնականութեան, անձկութեան, անընկարգրելիօրէն դժխեմ պայմաններու տակ անոնք տուին իրենց վկայութիւնը: Չմոռնանք Տէր Զօրն ու Տէր Զօրանման բոլոր դժոխակեաց պայմանները...: Մենք այսօր, աշխարհի չորս ծագերուն վրայ, համեմատականօրէն այնքան դիւրակեաց պայմաններու շրջագծին մէջ երբ կ'ապրինք փաստօրէն, ի՞նչ ձեւով կը վկայենք մեր քրիստոնէական հաւատքին ու ազգային պատկանելիութեան մասին: Աւետարանի սկզբունքները եւ հայոց պատմութեան յաղթակերտ գաղափարները եւ զանոնք կեանքի վերածող անձնամատոյց ինքնատուչութեան ոգին ի՞նչ տարողութեամբ ներկայ են մեր այսօրուան կեանքին մէջ:

¹ Երբայեցիս, ԺԲ. 1-2:

Քանի այսպես «վիճակներու մեծ բազմութիւն մը ունինք մեր շուրջը», պէտք է մէկ կողմ թողուլ, մեր կեանքէն դուրս վանել ինքնագոհ, ինքնաբաւ «Նպարտութեան» ոգին եւ բոլոր այն սայթաքումները, մեղքեր, որոնք մեզ կը հեռացնեն վկայութեան ստեղծագործ սկզբունքներէն, կենդանի նահատակութեան լուսահայեաց ճամբաներէն, որոնց հորիզոններուն վրայ միայն կը պայծառագծուի յարութեան տեսիլքը: Հաւատքի «գորագլուխ»ին նայելով՝ մենք պատրաստ պէտք է ըլլանք խա՛չը շալկելու, որովհետեւ խաչը շալկել չզիտցող մարդուն ուսերուն վրայ մեղքին ընկճող բեռն է որ կապարի նման կը ծանրանայ: Խաչակրութեան՝ գոհողութեան յանձնառումին մէջ պատիւ կայ. այսինքն՝ «արհամարհանքը ամօթ»ին: Խաչը իր ուսին վրայ կամաւորապէս վերցնող անձը սիրոյ ուղիք մըն է մարդկային կեանքին մէջ: Խաչին մէջ չարչարանք, ամօթ տեսնող անձը կեանքի գնացքին իսկ անչարժ գերեզման մըն է...:

Ո՛վ հաւատացեալ եւ հաւատարիմ հայրդիք,

Եօթանասունամեակը ահա բացուած է ձեր կեանքին մէջ: Մենք կը սպասենք, որ ան դառնայ մաքրողական, գտողական այն ոյժը, որով կարենաք ձեր կեանքը մեղքի, անհաւատարմութեան, շեղումի եւ խարխափումի տարրերէն ձերբազատել եւ գայն վերածել կենդանի ջուրին, որ այնպէս հոսի ձեր ժողովուրդի եւ աշխարհի անդաստաններուն մէջ, որ կանաչութեամբ եւ պտղաբերութեամբ վերածաղկեցնէ հայոց «փոքր ածու»ն եւ անոր մէջ վերստին բուսցնէ բարիին ծառը եւ չորցնէ չարին ծառը, որպէսզի երբ ձեր գաւակները ուզեն ճաշակել, բարի ծառին պտուղը միայն ըլլայ իրենց բաժինը...: Հոգեւորապէս, բարոյապէս, ազգայնօրէն առողջ, արթուն, տոկուն ազգ պէտք է ըլլանք քանի արդար դատ մը ունինք Ապրիլեան Նահատակներէն, եւ իրենց արեան կնիքովը մեզի փոխանցուած որպէս սրբազան կտակ:

Այս մտածումներով եւ Հայրապետական յորդորներով կոչ կ'ուզդենք մեր բոլոր թեմերու Առաջնորդ Հայրերուն, Ազգային Իշխանութեանց, եւ բոլոր համայնքային կազմակերպութիւններուն, միութիւններուն եւ հաստատութիւններուն, որպէսզի ա՛յս հայեցողութեամբ եւ ա՛յս ուղեգիծով կազմակերպեն իրենց ազգային եկեղեցական կեանքը 1985-ի ամբողջ շրջանին, գայն դնելով լուսարձակին տակ Եօթանասունամեակի մայր գաղափարին՝ հայց. եկեղեցւոյ վերածաղկումին, հայ ժողովուրդի վերականգնումին, եւ անչեղ ու աննահանջ հետապնդումին հայ ազգային անկողոպտելի իրաւունքներուն, արդարութեան եւ ազատութեան մարմնառութեան անստուեր տեսիլքովը մեր պատմական հայրենիքի ամբողջ տարածքին վրայ:

Այս արդար եւ աստուածահաճոյ տեսիլքին մարմնացման համար ամենէն մեծ ոյժը հաւատքի՛ ոյժն է: Լա՛յն բացէք ձեր ականջները Քրիստոսի ձայնին, որ նոյնիսկ իր զաւկին մահուան սառն իրականութեան դիմաց կանգնած մարդուն ըսաւ. «Մի՛ երկնչիր բայց միայն հաւատա՛»¹: Այդ հաւատքով յարութիւն առաւ մեռեալը: Նոյն երկնային Վարդապետը մեզի ալ այսօր կ'ըսէ. «Մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ»²:

Օրը պիտի գայ մեր ալ յարութեան: Այդ հաւատքին ամբօրէն կառչած ժողովուրդն է, որ արժանի կրնայ ըլլալ յիսուսանման յարութեանը յիսուսանուէր եւ հայապաշտ մեր ժողովուրդին:

Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ ընդ ամենեսեանդ. Ամէն:

Տուաւ Կոնդակս ի Կաթողիկոսարանիս
 Ի Դուռն Մայր Տաճարիս Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին
 Որ յԱնթիլիաս — Լիբանան
 Ի յերեսունն Յունուարի, 1985 թուին Քրիստոսի, եւ
 Ի թուին Հայոց ՌՆԼԴ.
 Ընդ համարաւ ՎԾԲ.

¹ Մարկոս, Ե. 36:
² Դուկաս, ԺԲ. 32:

ՅԱՐԳԱՆՔ ԵՒ ԽՈՆԱՐՀՈՒԹԻՒՆ՝ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒՆ

Փա՛ռք եւ գոհութի՛ւն քեզ, Աստուած, որ շնորհ ըրիր ինձի ապրելու պահն այս գերազուարճ, եւ պարգեւեցիր մեր բոլորին առիթն այս հազուադիւտ՝ ականատես ըլլալու այնքան թելադրական եւ ներշնչողական այս տեսարանին: Ո՛րքա՛ն կը ցանկայի անձամբ, կաթողիկոսական հանգամանքով, այսօր ծունկի գալ եւ ձեռքերովս լուալ ոտքերը ներկայացուցիչներուն այն սերունդին, որ իմ հօր եւ մօր սերունդն է. ա՛յն սերունդին, որ հայութեան համար պատրաստուած ցեղասպանական մահէն ազատուած վերապրողներու սերունդն է, որ հայութեան տառապանքին դառնութիւնը ապրեցաւ ի խորութեան եւ ի լայնութեան, «գոյիւ չափ զկեանս իւրեանց»: Այսօր մենք գիրենք կ'ողջունենք ամենախոր, անչափելի, անհուն սիրով եւ յարգանքով:

Առողջական պատճառներով չկրցայ այսօր ծուխ ձեր ոտքերուն, բայց Աստուած թող իմ այս խօսքը ընդունի որպէս լուացում ձեր ոտքերուն, որպէս ջուր եւ իւղ՝ ձեր ոտքերուն, սիրելի՛ հայրեր եւ մայրեր:

* * *

Այս ոտնալուան տարբեր ոտնալուայ է այս տարի, որովհետեւ այս տարին տարբեր տարի է հայութեան համար: Հայկական Եղեռնի Եօթանասունամեակն է որ կը նշենք այս տարի, 1985-ին: Փափաքեցանք որ Հայկական Եղեռնէն վերապրողներու սերունդը ըլլայ այսօր խորանին վրայ, որպէսզի մենք կարենանք փառք տալ Աստուծոյ, որ շնորհիւ իրենց՝ վերապրողներուն աշխարհի չորս ծագերուն, այսօր մենք կ'ապրինք, կը շնչենք, կը յուսանք եւ ապագային կը նայինք: Եթէ այս սերունդը չըլլար՝ մենք այսօր գոյութիւն պիտի չունենայինք:

Հետեւաբար, Եօթանասուներեան ամեակի առիթով, յարգանքի եւ սիրոյ մեր խօսքը կ'ուղղենք այսօր առաջին հերթին վերապրողներուն՝ իրենց, եւ, երկրորդ հերթին երիտասարդ, պատանի մեր սերունդին, որովհետեւ անոնք իրենց այլհեր, իրենց տարիներու բեռան տակ կ'ըթած այս վիճակին մէջ ըլլալէն առաջ, մանուկ էին ձեզի պէս երբ մեր ժողովուրդին ջարդը տակաւին տեղի չէր ունեցած...:

* * *

Սիրելի հայրեր եւ մայրեր,

Դուք մեզի կը բերէք մեր հայրենի աշխարհին շունչը, մեր հայրենի հողին հիւթը, դուք կը բերէք մեզի մեր հայրենական քրիստոնէական հաւատքի տոկոսներուն, դուք կը բերէք մեզի մեր հայ աշխարհի մաքրամաքուր աւանդութիւններուն կենդանի եւ կենդանարար վիպութիւնը, դուք կը բերէք մեզի այն ինչ որ մենք կորսնցուցինք հայրենի աշխարհով: Սփիւռքի մէջ դուք այսօր կ'ապրիք, կը շնչէք եւ ձեր ապրումէն եւ շունչէն մենք կը քաղենք մեր պապերու հոգին՝ Քրիստոսի հոգիով թրծուած, մեր հայրերու շունչը՝ Քրիստոսի շունչով կենդանացած:

Աստուածաշունչը կ'ըսէ Տասը Պատուիրաններուն մէջ.- «Յարգէ հայրդ եւ մայրդ, որպէսզի կեանքիդ օրերը երկար ըլլան»: Այսօր, սիրելի հայրեր ու մայրեր, եկած ենք ձեզի յարգանք ընծայելու ձեր այն տոկոսներէն համար, ձեր այն հաւատքի ամրութեանը համար, որով դուք կրցաք դիմանալ, յարատեւել եւ ջահը վառ պահել: Եկաք գաղթական, ցնցոտիներով, ոմանք՝ ցուպով, անհող, անտուն, անտէր, անլեզու, օտար ամայի այս աշխարհներուն մէջ, Լիբանան, Սուրիա, Միջին Արեւելքի միւս երկիրները: Եւրոպա, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաները գացիք եւ ուր որ գացիք՝ Հայաստանի քարտէսը տարիք ձեր դէմքերուն վրայ, ձեր շունչով մեր հայութեան հոգին ապրեցուցիք մեր նորածին սերունդին մէջ:

Այսօր, որպէս Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, որպէս կամուրջ-սերունդի մէկ անդամը, ես կը միացնեմ ձեզ եւ այս մատղաշ ու երիտասարդ սերունդը: Երբ Համաշխարհային Ա. Պատերազմը վերջացաւ 1918-ին, վերապրողներէն մէկը՝ գրագէտ Վահան Թէքէեան, երբ իր առաջին գրութիւններէն մէկը ուղղեց հայ ժողովուրդին, ձեր՝ վերապրողներու անունով ըսաւ.-

«Մենք որ ազատեցանք, մենք, անոնց ընկերները որ կ'ապրինք անոնցմէ ետք, անտարակոյս կ'ապրինք՝ ամէն բանէ առաջ զանոնք փրկելու համար, անոնց մտածումն ու հոգին փրկելու համար կորուս-

տէ, անոնց մտածումն ու հոգին ապրեցնող միակ հողը՝ հայ ազգութիւնը փրկելու, ապրեցնելու համար...:

«Կ'ապրինք, յետոյ, զանոնք մեծցնելու համար, անոնց իղձը իրագործելու, անոնց երազը մարմնացնելու համար, հայ ազգութիւնը ազատ ու անկախ կեանքով զարգացնելու եւ մեծցնելու եւ հետեւաբար իր մեծութեամբը մեծցնելու համար՝ իրեն համար զոհուած իր առաջնորդները...:

«Մենք կ'ապրինք ոչ թէ վայելելու համար այսուհետեւ, ո՛չ: Ղազարոսին պէս՝ որ գերեզմանէն դարձաւ, մենք ժպիտ չունինք այլեւս, բայց Ղազարոսին նման մենք կը ծառայենք մեռելներու յարութեան հաւատքը ներշնչելու անոնց որ եկած են ու պիտի գան մենէ հաքը...:

«Ժպիտ չունինք,- բսաւ ան ձեր անունով,- բայց քրտինք, բայց արիւն ունինք դեռ եւ պիտի աշխատինք, պիտի աշխատինք»:

Վահան Թէքէեան հիմա երկինքն է. ժպիտ չունեցաւ թերեւս երկրի վրայ, բայց կը հաւատամ որ Աստուած ժպիտ տուաւ իրեն երկինքին մէջ ու ժպիտը արեւու պէս այսօր կը ճառագայթէ մեր վրայ: Ու սիրելի Վահան Թէքէեաններ, եւ բոլոր նահատակութենէ վերադարձած հայրեր ու մայրեր, ես կը համարձակիմ այսօր ըսելու որ դուք ժպիտ պէ՛տք է ունենաք. մեր մանուկներուն ժպիտը թող ցոլայ ձեր երկնայնացեալ դէմքերուն, որովհետեւ դուք ամենէն աւելի իրաւունքը ունիք ժպտելու, իրաւունքը ունիք ցնծալու ձեր ազգին յարութեան գեղեցիկ պատկերով, վերածննդեան պայծառ տեսիլքով, որ այսօր շառագոյն կը տարածուի Մայր Հայաստանէն, Երեւանէն մինչեւ Սփիւռքի չորս կողմերը, որովհետեւ հայութիւնը, որուն համար տառապեցաք, այսօր այդ հայութիւնը պիտի կամքով, ներկայի լեցունութեամբ, վառ յոյսերով կը նայի իր գալիք պայծառ օրերուն: Կը գգա՞ք, կը լսէ՞ք նահատակ վարուժանին խօսքը՝ «Վարդահեղեղ արշալոյս»ն է որ պիտի գայ հայութեան կեանքին մէջ. դուք այդ արշալոյսին համար ձէթ եղաք կանթեղին, որպէսզի չմարի լոյսը մեր արշալոյսին:

* * *

Իմ երկրորդ խօսքը կ'ուղղեմ երիտասարդ, պատանի եւ մանուկ սերունդին: Դուք պարտակա՛ն էք այս սերունդին: Այսօր դուք կ'ապրիք շատ աւելի լաւ, անբաղդատելիօրէն տարբեր պայմաններու ներքեւ: Այսօր անտեսականօրէն լաւ դրութեան մէջ ենք. տուն տեղ ունինք, երբ իրենք տուն տեղ չունէին. այսօր, հաց ունինք, երբ իրենք անապատներուն մէջ կաշին հացի տեղ կը փնտռէին. այսօր, մենք ուսում ունինք ու գիտութիւն, ճարտարագիտական զարգացում, երբ իրենք դպրոցէն դուրս նետուեցան, եւ շատերը դպրոց չտեսան, ուս-

ման ինչ ըլլալը չիմացան եւ տնտեսութիւնը միայն կրպակներու հոգեբանութեամբ ապրեցան...:

Ո՛վ իմ երիտասարդ ու պատանի եղբայրներ եւ քոյրեր, այս տարին պէտք է վերածենք ուխտի՝ ուխտի՝ տարուան մը — հաւատարմութեան ուխտի: Այսօր Ռտնալուան կատարեցինք: Ռտնալուայի արարողութիւնը ինքնին, առանց խօսքի, իբրեւ սոսկ տեսարան, իբրեւ արարք խորհրդանշօրէն Աստուծոյ խոնարհումն է դէպի մարդը: Աստուած իր բարձրութենէն, երկնային իր փառքէն պզտիկութիւն չզգաց խոնարհելու դէպի մեղաւոր մարդը ու անոր մեղքը ոտքի փոշիին պէս վերցնելու եւ սրբելու:

Խոնարհութիւնը մեր մարդկային կեանքին մէջ ամենէն բարձր առաքինութիւններէն մէկն է: Յաճախ սխալ հասկացուած է ան: Շատեր խոնարհութիւնը կը նկատեն պզտիկութիւն, փոքրութիւն, նուաստութիւն. ո՛չ. խոնարհութիւնը մեծութիւնն է, որովհետեւ Աստուծոյ հանդէպ հաւատարմութիւնն է: Աստուած ինքը երբ խոնարհեցաւ հապա մենք ո՞վ ենք որ ամբարտաւանանանք. ո՞վ է մարդը որ ինքզինքը Աստուծոյ տեղ դնէ: Շունչ մըն է, որ այսօր կայ վաղը չկայ: Բայց խոնարհութեամբ, ծառայութեամբ, նուիրումով, խաչով, յոյսով, հաւատքով, մշակոյթով, գիրով, ազգով ապրող մարդն է, Աստուծոյ եւ ազգին համար խոնարհիլ գիտցող մարդն է որ կը բարձրանայ:

Հետեւաբար, եկէք այսօր մենք այս տարուան Ռտնալուայէն առնենք գերագոյն դասը: Սրբուեցան ոտքերը մեր հայրերուն. թող իրենց ոտքերուն սրբութիւնը անցնի մեր ոտքերուն ու այս աշխարհիս մէջ քայլենք մաքուր ոտքերով, որովհետեւ աշխարհը ընդհանրապէս այնպիսի աշխարհ մըն է, ուր մաքրութիւնը այսօր կարծէք թէ հազուագիւտ է սկսած դառնալ...:

Ան որ գիտէ խոնարհիլ, սէր, յարգանք ու ծառայութիւն ցոյց տալ՝ կը մեծնայ: Ան որ ինքզինքը վեր կը բարձրացնէ՝ Աստուած գինքը վար կը գարնէ. իսկ ան որ ինքզինքը խոնարհ կ'ընէ՝ Աստուած գինք վեր կը բարձրացնէ. «Որ խոնարհեցուցանէ զանձն՝ բարձրացի, եւ որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի» կ'ըսէ մեր սուրբ Աւետարանը:

Եկէք այդ ներշնչումով հիմա յարգանք ընծայենք մեր սիրելի հայրերուն եւ մայրերուն, Ապրիլեան Եղեռնի Եօթանասունամեակին առիթով: Անդրադառնանք, որ իրենք Հայ Մերանոցի եւ Կուրանոցի, Ճինիչեան Ֆոնտի, «Կարմիր Սաչ»-ի եւ կամ այլ բարեսիրական հաստատութիւններու գուրգուրանքը կը վայելեն: Բայց մասնաւոր եւ մասնագիտական (ընկերային ծառայութեան) հոգածութիւն տեսնելէ վեր՝ ամէն մէկուս սէրը պէտք է վայելեն եթէ մենք զմեզ արժեւորել

գիտնանք: Եկէք, հետեւաբար, այս խոստումով, այս ուխտով բոլորս ոտքի կանգնինք եւ միասին երգենք «Հայր Մեր»ը:

4 Ապրիլ, 1985

Անթիլիաս — Լիբանան.

«ԶՈՒԽՏՍ ՔՈ ԿԱՏԱՐԵՑԻՑ»

Հաւատացեալ զաւակունք Հայց. Եկեղեցւոյ, եւ

Հաւատարիմ հայրդիք Հայկազնեան ցեղի,

Նահատակաց օրուան այս նուիրական պահուն, մասնաւորաբար անոնց յիշատակի եօթանասունամեացեալ այս հանգրուանին, Մեր Հայրապետական պաշտօնական խօսքը ուղղեցինք մեր ամբողջ ժողովուրդին, մեր բոլոր թեմերուն մէջ: Մեր այդ խօսքը՝ յատուկ Կոնդակով գրի առնուած՝ մամուլի միջոցաւ տարածուեցաւ մեր ժողովուրդին մէջ: Անցեալ Կիրակի օր արժանավայել շուքով Կոնդակը կարգացուեցաւ Անթիլիասի Մայր Տաճարին մէջ: Այնտեղ ամփոփած եւ սեւեռումի տակ բերած ենք քանի մը մտածումներ, որոնք վստահաբար մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ պիտի արժեւորուին կեանքով, հաւատքով եւ նուիրումով:

Այստեղ, Անթիլիասի մայրավանքիս շրջափակին մէջ, սուրբ պատարագով եւ հոգեհանգստեան արարողութեամբ համազգային միացեալ ջանքերով սիրոյ տուրք մըն է որ կ'ընծայենք մեր նահատակներուն, երախտագիտութեան ապրում մըն է որ կը վերառաքենք Աստուծոյ, եւ կոչ մըն է ուղղուած վերապրողներուն: Քիչ ետքը, մեր ժողովուրդի զաւակները, բոլոր յարանուանութիւններուն, բոլոր ազգային-քաղաքական կուսակցութեանց, բոլոր , դասակարգերուն եւ խաւերուն պատկանող, պիտի միատեղուին Պուրճ Համուտի դաշտին վրայ, ուր Մենք անձամբ ներկայ պիտի գտնուինք եւ Մեր խօսքը պիտի ուղղենք իրենց:

Բայց այստեղ, Անթիլիասի մէջ, նահատակներու աճիւնները ամփոփոխ այս սրբազան Յուշարձան-Մատուռին առջեւ, այս «փոքր Տէր Զօրին մէջ», այս «մանրանկար Տէր Զօրին մէջ», ես կ'ուզեմ քանի մը

բառերով ձեզ հրաւիրել աւելի ինքնամփոփ մտածման, խորահայեաց ինքնաքննութեան եւ կ'ուզեմ որ այս պահը հանդարտ, այս պահը մեղմիկ իջնէ, խորանայ, տարրանայ, սուզուի մեր հոգիներուն մէջ եւ հոսք դառնայ, առուակ ու ուռուցում դառնայ մեր կեանքի անդաստաններուն մէջ:

Առաջին խօսքս կ'ուղղեմ հոգեւորական դասուն, իմ սիրելի հոգեւոր միաբանակից եղբայրներուն, մեր հոգեւորական դասին պատկանող բոլոր անձերուն եւ հոգեւորականութեան պատրաստուող մեր Դպրեվանքի սաներուն:-

Հարագատներ,

Այս մատուռին մէջ ամփոփուած աճիւններուն մէջ ես չեմ գիտեր կա՛յ արդեօք հիւլէ մը նշխարներէն Սահակ Օտապաշեաններու, Սմբատ Սաստիթեաններու, Արմաշական սերունդի ա՛յլ, ա՛յլ հոգեւորականներու, Ս. Էջմիածնի սրտին ծաղիկ նետող Կոմիտասին, Սոյ Աթոռին Սսական Վարդապետ կոչուած Ներսէս Դանիէլեան Եպիսկոպոսին, կամ հարիւրաւո՛ր ու թերեւս հազարաւո՛ր այն պարզ հոգեւորականներուն, որոնք իրենց ժողովուրդին հետ, եւ իրենց ժողովուրդին համար իրենց կեանքը ընծայեցին տարագրութեան, աքսորի եւ ցեղասպանութեան այդ դժխեմ, դժոխքաբեր օրերուն:

Մենք՝ հոգեւորականներս այսօր, անոնց ժառանգորդներս, անոնց առաքելութեան շառաւիղներս, մենք պէտքն ունինք, կարիքն ու պարտքը ունինք աւելի՛ն ըլլալու քան ինչ որ էինք երէկ. որովհետեւ հոգեւորականութիւն կը նշանակէ խաչելութիւն. ան որ խաչը շարկելու քաջութիւնը չունի չի՛ կրնար Քրիստոսի աշակերտ եւ նահատակներու շառաւիղ ըլլալ:

Սիրելի Դպրեվանքի աշակերտներ,

Երէկ, Պիքֆայայի հայ ժողովուրդի վերականգման Յուշարձանին առջեւ, հսկումի, հոգեկանօրէն այնքան խորասոյգ պահուն, ձեռք սուշը խօսք մը ուղղեց ձեզի. կ'ուզեմ որ այդ խօսքը արձանագրուած մնայ ձեր մտքերուն մէջ. Հայ ժողովուրդին անունով խօսելու իրաւունք ունի այն մարդը, որ կրնայ իր կեանքը այդ ժողովուրդին համար մատաղ ընել: Ձեզուիլ չգիտցող մարդը խօսելու իրաւունք չունի: Մեր կեանքը պէտք է դառնայ ինքնագոհողութիւն մը ի սպաս Աստուծոյ սեղանին, ի վայելումն մեր ժողովրդեան, հոգեւոր, կրթական, մշակութային, բարեսիրական եւ ազգային մակարդակներու վրայ հաւասարապէս:

Իմ երկրորդ խօսքը կ'երթայ մեր նոր սերունդին՝ վերապրողներու թոռներուն, ձեզի՛, պատանի, երիտասարդ զաւակունք, սիրելի մանկտիք հայոց ազգին:

Մեր ալ օրը կամաց-կամաց կ'իրիկնանայ. մեր ալ օրը դէպի իր վերջալոյսը կ'երթայ. բայց դո՛ւք էք որ կը բացուիք արշալոյսին եւ ձեզմո՛վ կը բացուի արշալոյսը մեր հայութեան ապագային:

Ի՛նչ, ի՛նչ գեղեցիկ պատկեր էր երէկ գիշեր այստեղ, ի՛նչ ներշնչող տեսարան էր այստեղ, Նահատակաց այս մատուռին, այս աստիճաններուն վրայ պարզուող պատկերը հայութեան որ անոր վերականգնումը կը խորհրդանշէր այնքան թելադրական զօրութեամբ եւ վառ կենդանութեամբ: Նախկին որբանոց եւ այժմ դարբնոց Անթիլիասի Մայրավանքին մէջ տեսնել խիտ-խիտ շարքերը մեր պատանիներուն եւ երիտասարդներուն՝ լոյսի եւ յոյսի աղբիւրը եղաւ բոլորիս: Կողք կողքի, առանց յարանուանական, գաղափարական տարբերութեան, դուք ձեր ներկայութեամբը, ձեր խօսքերովը, ձեր արտասանութիւններովը, ձեր միասնութեան անբարբառ լեզուովը կրցաք վերանորոգել ձեր ուխտը եւ յոյսի ծուէն բանալ երկնքին մէջ հայութեան համար:

Սիրելիներ,

Իմ խօսքս այս մատուռէն, ու այստեղ հաւաքուած ձեր անձերէն եւ Լիբանանէն անդին՝ կը տարածուի այժմ ու կ'երթայ դէպի մեր ուստանը հայրենական՝ մեր Հայաստան աշխարհը, ուր մենք կ'ողջունենք մեր ժողովուրդը երբ կը տեսնենք Հայաստանի հողին վրայ վերածընուցող մեր ժողովուրդին, Քրիստոնէական հաւատքին օճախ, Լուսաւորչի կանթեղին ջահ՝ Սրբութիւն Սրբոց Էջմիածնով, քաղաքամայր, կենսախայտ Երեւանով, հայութեան հերոսութեան ու յաղթանակի խորհրդանիշ Սարտրապատեան յուշարձանով ու հայութեան յարութեան շունչը բերող Ծիծեռնակաբերդով:

Խօսքս հայրենի մեր հողերէն անդին կ'երթայ Սփիւռքի չորս տարածքին վրայ այժմ ցրուած մեր հայութեան:

Եթէ մեր աչքերը թոյլ տան — ո՛վ Աստուած, զօրացո՛ւր այս աչքերը, հրաշակերպէ՛ գանոնք —, մենք անպայման կը տեսնենք ծիածանը դէպի աշխարհի չորս ծագերը տարտղնուած մեր հայութեան բեկորներուն վրայ կամարանման տարածուող: Մէկ հայութիւն ենք, այլապէս հայութիւն չենք: Մէկ նահատակութիւն ունեցանք, մէկ ապագայ ունինք եւ ինչպէս ջարդը տեսած, աքսորին դառնութիւնը ճաշակած աննման Թէոդիկը կ'ըսէ, «միութիւնը միակ զրահն է որ մեզ կրնայ պաշտպանել բոլոր տեսակի թշնամիներուն դիմաց»:

Այստեղ մենք պէտք է որ պահ մը անդրադառնանք թէ միայն անցեալին յարգանք ընծայելը, նահատակներուն պատկառանք, մեծարանք մատուցանելը բաւարար չէ: Ինքնահպարտութիւնը աւուղջարար չէ: Ինքնատեսութիւնն է լաւագոյն, իմաստնագոյն ճամբան մեր յաղթանակին: Այդ իմաստութիւնը այսօր պէտք է որ իւրաքանչիւրիս մէջ

վերամրանայ: Այդ իմաստութիւնը մեզի կ'ըսէ, որ Սփիւռքը, աշխարհը, փորձանաւոր այս աշխարհը մեզ կը փորձէ ամէն օր, կը փորձէ մեր տուններուն մէջ, կը փորձէ փողոցներուն մէջ, կը փորձէ մեզ կամաց-կամաց մաշեցնելով մեր հայութեանէն, մաշեցնելով մանաւանդ իսկական մարդկային արժէքներէ, եւ փուճ, անիմաստ ապրումներու ճամբորդ ու հետեւորդ դարձնելով մեզ:

Վերջին խօսքս՝ գգուչութեան, գգաստութեան, գգօնութեան կոչ մըն է. արիութեան կոչ մըն է: Մեր թշնամին չէ կեցած. կը գործէ. կը տեսնէք թէ ինչպէ՛ս կը գործէ. լուռ կը գործէ. մենք պէտք է արթուն ըլլանք, տոկուն մնանք ու մանաւանդ քաջ ըլլանք այսինքն՝ անարիւն մահէն վախնանք. արեամբ մահէն չվախնանք: Առանց արեան մահը սարսափելի մահ է. աշխարհին բերած մահը մեզ թաղող մահ է: Նահատակային մահը, սակայն, մեզ յարուցող մահ է: Ով որ այստեղ ներկայ է հիմա, օր մը պիտի չըլլայ այստեղ, ինչպէս եօթանասուն տարիներ առաջ մեզի նման աչքեր կային, մեզի նման դէմքեր կային, մեզի նման ձեռքեր կային ու չեղան յանկարծ՝ անապատին աւազին մէջ խառնուեցան:

Մահը կայ. մեր մարդկային պայմաններուն մէջ կայ. «ամենայն տեղ մահը մի է, մարդ մի անգամ կը մեռնի» բայց երանի անոր որ ազատութեան համար կը մեռնի, որովհետեւ անոր մահը թաղում չունի. անոր մահէն յարութիւնը կը ծնի եւ այդ յարութիւնն է որ կ'ողջունեմ մահացող մահէն յարութիւն առնող մեր նահատակներու այս յիշատակին դիմաց:

Հիմա թող իւրաքանչիւրը մեզմէ լռութեան խորահայեաց պահ մը ապրի: Ես կը դադրիմ խօսելէ. ամէն մէկը թող խօսի հիմա ինքնիրեն հետ: Երկու վայրկեան կատարեալ լռութիւն կը պահանջեմ. խօսեցէք լուռ, անձայն, հայեացքը սեւեռած ձեր հոգիներուն եւ խիղճերուն մէջ.-

[Կատարեալ, անապատային լռութիւն]

Ինքնախօսութեան այս վայրկեանէն ետքը, կը հրաւիրեմ ձեզ բոլորդ ուխտի: Ձեր աջ ձեռքերը բարձրացուցէք դէպի երկինք եւ կատարեցէք սա ուխտը.-

«Ով Տէր երկնի եւ երկրի, Արարիչ մարդկան, Հայր գթութեան, Թագաւոր արդար, Հայր ամենակալ, մեր նահատակներու աճիւններուն դիմաց կանգնած, կ'ուխտենք որ իրենց ոսկորները պիտի վերածենք Սուրբ Հոգիիդ շունչով նոր մարմիններու»:

«Կ'ուխտենք հաւատարիմ մնալ զոհողութեան Քրիստոսաւանդ ու խաչէն ճառագայթած սուրբ սկզբունքին: Մեր կեանքը կ'ընծայենք քեզի ու կը հայցենք քեզմէ. տո՛ւր ազգիս հայոց սէր, միութիւն, ազա-

տութիւն, արդարութիւն, վասն մարդկութեան եւ վասն փառացն քոյ յաւիտենականաց. Ամէն:

24 Ապրիլ, 1985

Անթրիպա — Լիբանան.

ԵՕԹԸ ՈՂՋՈՅՆ
ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ԵՕԹԱՆԱՍՆԱՄԵԱԿԻՆ

Այս կապոյտ երկինքին ներքեւ եւ մայրիներու խորատարած արմատներով ամրացեալ Լիբանանեան այս հողին վրայ,

Քրիստոնէական հաւատքի,

Հայ ազգային արժանապատուութեան,

Նահատակներու հանդէպ երկիւղած յարգանքի,

Անցեալի հազարամեայ ժառանգութեամբը վերարթնացեալ գիտակցութեան,

Ներկայի կենսունակութեան ու պայծառութեան,

Ապագայի լուսատեսիլ հորիզոններու տեսիլքին,

Անոր հասնելու անմարելի յոյսին եւ անքակտելի կամքին գոյներովը ծիածանուած ո՛վ Որդիք Հայկազանց, որ այսպէս համախմբբուած էք, Ապրիլեան Եղեռնի, Հայկական Յեղասպանութեան այժմ արդէն իսկ եօթանասնամեացեալ սա հանգրուանին, եւ միակամ, միահայեաց կը նայիք աշխարհին, կ'ըսեմ ձեզի-

Ապրի՛ք, «հալա՛ր» ապրի՛ք, հազա՛ր ապրի՛ք:

Ահա այսպէս կ'ապացուցէք որ տարիներու թիւը որքան երկարի, Հայկական Յեղասպանութեան պատկերը երբեք չի տժգունիր ձեր մէջ, նահատակներու արեան գինին արժէքը բարձր կը պահուի ձեր կեանքին մէջ եւ հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներուն գիտակցութիւնը կ'ամրանայ, կը պայծառանայ, կը լեռնանայ, կը համայնանայ հաւաքական ձեր ապրումներու բջիջներուն մէջ: Իմ եւ իմ հոգեւոր եղբայրներուն՝ Հայ Կաթողիկէ եւ Հայ Աւետարանական համայնքներու Հոգեւոր Պետերու անունով՝ միատրոփ սրտով եւ միաբերան բար-

բառով կը հայցեմ Բարձրեալն Աստուծմէ, որ իր օրհնութիւնը առատօրէն հեղու ձեւ բոլորին վրայ երբ այսպէս, այս տարի եւս, որպէս մէկ ազգ եւ մէկ անցեալի ժառանգորդ ու մէկ դատի իրաւատէր՝ կրցաք ներկայանալ աշխարհին, Լիբանանեան այս հողին վրայ եւ միացեալ ճիգերով, ներդաշնակեալ ջանքերով, յարանուանական ու ազգային քաղաքական-գաղափարական բոլոր շերտաւորումները ի մի գանգելով, մէկ կերդոնական Մարմին ստեղծելով արժեցուցիք եւ դեռ եւս, ամբողջ տարուան ընթացքին, պիտի շարունակէք արժեցնել Եօթանասունամեակը յաշտ աշխարհին, յաշտ Լիբանանին, յաշտ ողջ հայութեան՝ ի Մայր Հայաստան եւ ի սփիւռոս աշխարհի:

Ապրիլ

Յարգանք եւ օրհնութիւն ձեզի, գնահատանք՝ ձեր կատարած աշխատանքին եւ մաղթանք ու աղօթք՝ ձեր կատարելիք բոլոր գործերուն:

Լսեցէք, իմացէք բառերն այս եօթնաձայն ողջոյնի, խօսքերս այս բուխ եւ բուռ, որոնք կ'արտահոսին իմ միտքէն ու սիրտէն, ուր կը զգամ հայրերուս դարարմատ կեանքին տրոփին կշռոյթը, ձեր սրտերուն տրոփի զարկերուն հետ միասին:-

Ա.

ՈՂՁՈՅՆ քեզ, Լիբանան, որ մեզի համար դարձար հայրենիք երբ մարդիկ փորձեցին մեզ դարձնել անհայրենիք: Ահա եօթանասուն տարիներէ ի վեր օրհնեալ այս հողին վրայ մենք կը շնչենք, մեր վէրքերը սրբելով, մեր վրանները քանդելով, նոր շէնքեր կառուցելով, մեր կրպակները փակելով, նոր վաճառատուներ, գործատեղիներ, արհեստարաններ սարքելով, մեր ցաւահունչ երգերը նորաշէտ եւ կենսաձայն ու յաղթագնաց կշռոյթներու վերածելով, դարերու լեզուն հագած մեր մշակոյթի ոգին Հայաստանի քարերէն, Մեսրոպեան տառերէն Լիբանանի հողին եւ հողեւոր հողագործութեան՝ մշակոյթին խառնելով: Հպարտ ենք քեզմով, քու հազարամեայ դիմացկունութեան շքեղ ժառանգութեանդ, քու միութեան եւ ազատութեան անբեկանելի աւանդութեանդ արժանիքներով այնքան գեղեցիկ եւ ինքնազրրոյմ:

Վէրք ունիս այսօր, խոր ու յամեցող վէրք: Վէրքիդ մէջն ալ քեզ կը սիրենք որպէս հարազատ գաւազներդ, ինչպէս քեզ սիրեցինք երգիդ մէջ: Յաւը կը բաժնենք որպէս մեր ցաւը, ինչպէս բաժնեցինք ուրախութիւնդ որպէս մերը, այնքան ցաւ տեսնելէ ետք ցեղասպանութեան սարսուղ գեղեցիկ, դժոխային օրերուն, եօթանասուն տարիներ առաջ: Կանգնած կը մնանք քու կողքիդ, կառչած՝ քու հողիդ, որովհետեւ կը

հաւատանք, որ միութեանդ ոգիին փրկարար գորութեամբը պիտի վերականգնիս: Եղար մէկ, մնացի՛ր մէկ: Եղար ազատութեան երկիր, մի՛ գերուիր ոչ ոքէ: Ապաւինէ՛ քու սեփական ոյժերուդ, բայց սիրտդ եղբայրութեան դարատրոփ ապրումիդ եւ փակէ՛ հողիդ ներքին թշնամութեան նորահնար քանդիչ փորձութեանց դիմաց: Մեր նահատակներու Եօթանասունամեակի սա հանգրուանին, կը խնդրենք մեր բոլոր լիբանանցի եղբայրներէն, որ լռեն գէնքերը, բացուին սիրոյ աղբիւրները, դադրին ռումբերը, հնչեն խաղաղութեան, միութեան եւ ազատութեան երգերը: Եղար Լիբանան, մնացի՛ր Լիբանան, որովհետեւ Լիբանան պատմութեան նժարին մէջ հաւասար է միասնակամ ապրումին:

Բ.

ՈՂՁՈՅՆ ձեզ, արաբական երկիրներ, ուր մեր ջարդերու ամենէն տանջալից եւ մահաբեր օրերուն ողջունեցիք մեզ արաբական ասպնջականութեան եւ ազնուութեան ամենէն բարձր արտայայտութիւններով: Եթէ մեր հարիւր հազարաւոր հայրերը Տէր Զօրներուն մէջ իրենց մարմինները աւազին յանձնեցին, ջարդը կազմակերպող թուրքիոյ մահախորշակ եսթաղաններուն որպէս զոհ, ուրիշ հարիւր հազարներ տուն գտան ձե՛ր տուներուն մէջ, հաց ունեցան ձե՛ր սեղաններուն վրայ, ապաստան գտան ձե՛ր երդիքներուն տակ եւ այսպէս անցնող եօթանասուն տարիներու ընթացքին մեր հայրերն ապրեցան եւ մենք ու մեր գաւազները կ'ապրինք մեր նոր վերածնունդը արաբական երկիրներուն մէջ:

Յարգանք ձեզ՝ պետութիւնք եւ գաւազունք արաբական երկիրներու:

Գ.

ՈՂՁՈՅՆ ձեզ, հայ եղբայրներ եւ քոյրեր ի Մայր Հայաստան, հայոց քրիստոնէական հաւատքի օճախ եւ սրբութիւն սրբոց՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնով, քաղաքամայր, շքեղաշուք եւ կենսախայտ Երեւանով, հերոսական սխրանքներու վկայաբան եւ ներշնչարան Մարտարապատով եւ հայ վերածնութեան գարնանային շունչը բերող երկնասլաց Ծիծեռնակաբերդով:

ՈՂՁՈՅՆ ձեզ, հայ եղբայրներ եւ քոյրեր, որոնց սփիւռք անունը պարտադրուեցաւ մեր դարաւոր թշնամիէն եւ դարձաք արտասահմանեալք եւ տարածեալք ի չորիս կողմանս աշխարհիս այսորիկ, յարեւելս եւ յարեւմուտս, ի հիւսիս եւ ի հարաւ, եւ ի ծագս աշխարհի: Տարապայմանօրէն դժուարին ձեր կացութեան մէջ կրցաք դառնալ պատուաբեր քաղաքացիներ բոլոր այն երկիրներուն, ուր բնակութիւն հաստատեցիք, միանգամայն մաքառելով, գերագոյն զոհողութեան աստի-

ճանով, վասն պահպանութեան ականդութեանց հարցն մերոց եւ ինքնութեան եւ արժանապատուութեան Ազգիս Հայոց:

Այսօր, հայութեան հոգեկան կերպարանափոխութեան այս շրջանին, առաջին հերթին կ'ողջունեմ ձեզ, վերապրող հայրեր ու մայրեր, որոնց համար ցեղասպանութիւնը լսուած դէպք կամ դիտուած լուսապատկեր ու շարժանկար չէ, կամ՝ կարդացուած պատմութիւն, այլ ապրուած դառնութիւն, մահահամ փորձառութիւն: Մեր վերածննդեան ուրախութեան ամենէն արդար եւ արժանաւոր իրաւատէրը դո՛ւք էք, որովհետեւ այսօր կը դիտէք այն տեսարանը, որուն հակապատկերը կը տեսնէիք եօթնասուն տարիներ առաջ, եւ որուն մասին ձեր յոյսն անգամ մարելու վրայ էր ազգային շիջումի այդ դժխեմ օրերուն: Այսօր, դուք կը տեսնէք կեանքը մեր տենդոտ, խանդալից, հայ տասնեակ հազարներով մանուկներուն, մինչ այն սեւ օրերուն կը տեսնէիք կամաքի պատկերին մօտեցող պատկերը հարիւր հազարաւոր հայ որբերու, անտէր, լքեալ, յուսաբեկ: Երէկ կու լայիք մահը, այսօր կը հրճուիք կեանքով: Եօթնասուն տարիներ առաջ կը տեսնէիք վճռագիրը մեր ազգի բնաջնջման, ուժաքամումը տարագրեալ գաղթականներուն, մինչ այսօր կը լսէք ձայներն իրաւունքի պահանջման եւ արդարութեան հետապնդման:

Երկրորդ հերթին, կ'ողջունեմ սերունդը ձեր զաւակներուն, որ յուշն ու յոյսը իրար հետ շողկապող միջին սերունդն եղաւ, որ վերջակէտը դրաւ սուգին եւ արցունքին, ողբին ու կոծին եւ բացաւ նոր էջը ազգային արժանապատուութեան վերագտնումին, ջրդեղումին, պայծառացումին եւ զօրացումին: Անոնց մէկ ձեռքը սեղմուած եղաւ ձեռքերուն մէջ վերապրողներուդ եւ միւս ձեռքը պինդ բռնած՝ ձեռքերը նոր, մատղաշ, պատանի եւ երիտասարդ սերունդներուն: Հաւատարմութեան, ականդութեան ամրակուռ պահպանման եւ նոր հորիզոններու բացուելու կարեւորութեանց ստեղծման ճարտարապետ սերունդն եղաւ ձեզի հետեւող այդ սերունդը, որ այսօր արդարօրէն կրնայ հրճուիլ ստորակայութեան զգացումէն հայութիւնը ձերբազատուելու եւ զայն ինքնավստահութեան հանգրուանին առաջնորդելու իր առաքելութեան պտղաւորումը տեսնելով:

Երրորդ, կ'ողջունեմ սերունդը ձեր թոռներուն՝ երիտասարդ, պատանի եւ մատղաշ նորընծիւղեալ հայ զաւակներուն, որոնք ծնան ու սնան սփիւռքեան կեանքի պայմաններուն տակ եւ իրենց աչքերը բացին, իրենց միտքերը կազմաւորեցին օտարութեան ափերուն, առաւել եւս հաղորդակից ու մատնակից դառնալով սփիւռքեան երկիրներու մշակոյթին, մթնոլորտին եւ կենցաղային բարքերուն: Հայ վերազարթօնքի սերունդն է այս որ տողորուած է հայ ժողովուրդի արժանիքներուն գիտակցութեամբը եւ պրկուած է, զսպանակուած՝ իր ժո-

ղովուրդի իրաւունքներուն գաղափարովն ու զայն հետապնդելու կամքովը:

Ձեր վրայ կ'իյնայ, մանկու՛նք սիրելիք, հայութեան ապագային պարտքը: Դո՛ւք էք շարունակողը երէց եւ միջին սերունդներուն: Ձեր կեանքի պայմանները շատ աւելի նպաստաւոր են քան ձեր ծնողներունը, մեծ հայրերունն ու մայրերունը: Օժտուած էք բազմապիսի առաւելութիւններով բաղդատած ձեզ նախորդող երկու սերունդներուն: Յառա՛ջ գացէք: Քա՛ջ գիտցէք, որ ձեր առաքելութիւնը ծանր է, եւ երկարատեւ պիտի ըլլայ: Տոկալ պէտք է գիտնալ, եւ արդի աշխարհի ամենէն ազդեցիկ պայմաններուն եւ միջոցներուն համաձայն շարժիլ ու գործել:

Բայց բոլորս ալ, հին, առաւել եւս միջին, բայց մանաւանդ նոր սերունդի պատկանողներս, ունինք հիմնական մէկ դժուարութիւն: Աշխարհի զրաւիչ եւ ապագայնացնող պայմանները այնքան ուժեղ ներգործութեամբ ներկայ են մարդկային կեանքին մէջ այսօր, որ յաճախ մեզ կը մատնեն փորձութեան՝ շեղելու մեր ճամբայէն եւ թափառելու օտար բաւրիղներու մէջ, յաճախ այնքան մակերեսային, որոնք շատ բան կը քանդեն մեր մարդկային եւ ազգային ինքնուրոյն հարազատութեանը մէջ: ՈՂՋՈՒՅՆ ըսի ձեզի այս խօսքի սկիզբին: ԶԳՈՒՅՇ կ'ըսեմ փակուածի այս հանգրուանին: Արթուն եւ զգաստ եղէք, որպէսզի չտարուիք քնաբեր եւ թմրեցնող ու տժգունացնող հովերէն, որոնք աշխարհի չորս կողմերէն կը փչեն մեր վրայ, մանաւանդ այն մէկ հովէն որ անտարբերութիւն անունն ունի եւ որ կը տանի դէպի ամայութիւն եւ անէութիւն:

Դ.

«ՈՂՋՈՒՅՆ» քեզ — մեղա՛յ, հազա՛ր մեղայ քեզ Աստուած — ի՞նչ ողջոյն, ԱՄՕՒ քեզ, Թուրքիա, որ կը շարունակես այսպէս մեր ժողովուրդին դէմ գործածող մահափորձէն ետք, մահ տալ ճշմարտութեան, յամառօրէն եւ անպատկառօրէն կ'ուրանաս կատարածդ վատահամբաւ գործը, որուն ահաւոր անգթութեան, անմարդկայնութեան այնքան քաջ ես ծանօթ, որ կը վախնաս անոր բացայայտեալ եւ բացայայտիչ դրսեւորումէն: Հոն ուր ձեռքդ հասնի, պատմական մեր հողերու քարերուն վրայ գրոշմուած արձանագրութիւններէն սկսեալ մինչեւ պետութիւններու արխիւներուն խաւխաւ ծալքերը, մինչեւ դիւանագիտական շրջանակներու զրասենեակները, մինչեւ Միացեալ Ազգերու Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի տեղեկագիրները, կը ջանաս ի սպառ ջնջել հետքերը ոճիրիդ, որուն շուքն անգամ ամօթ կը պատճառէ քեզի:

Չո՛ւր է սակայն ջանքդ, ապարդիւն պիտի մնայ աշխատանքդ, որքան ալ նպաստաւոր ըլլան քեզի այս օրերու պայմանները աշխարհի դրուածքին եւ քաղաքական կեանքի պայմաններու դասաւորումին: Թշնամութեան եւ վրէժի համար չէ որ մենք պայծառ լոյսին կը բանանք մութ էջերը մթաստեղծ ու կենսակործան ցեղասպանական արարքիդ: Յանուն արդարութեան եւ իրաւունքի, մենք այսօր կը բանանք մեր արդար դատի թղթածրարը ողջ աշխարհին, այսքան տարիներու անոր վրայ դիպուած մոռացութեան փոշիներէն դուրս բերելով զայն: Կ'ուզենք ծառայել մարդկութեան եւ ըսել անոր, որ երբ ցեղասպանութիւն մը անտեսուի եւ թոյլատրուած մնայ, ուրիշ ցեղասպանութեանց դուռ կը բանայ...:

Ինչո՞ւ այսպէս կը տագնապիս՝ եթէ չես գործած զայն...: Բայց կը հաւատամ, կը զգամ, որ որքան հեռացնես զայն քեզմէ, այնքան աւելի պիտի մօտենայ քեզի, որովհետեւ քու մէջդ է ան, բոյն դրած պատմութեանդ եւ ենթագիտակցութեանդ խաւերուն մէջ եւ չես կրնար բաժնրուիլ անկէ մինչեւ որ հրապարակաւ չընդունիս զայն, խօսքի չնստիս անոր գոհերուն՝ մեր ժողովուրդի գաւակներուն հետ եւ չմտածես արդարութիւն հատուցանել անոնց, որոնց հայրերը իրենց կեանքը տուին այդ իրաւունքէն չհրաժարելուն համար: Արթնցի՛ր, զգօն դարձիր, որովհետեւ ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը կրնան պահ մը՝ լռեցելի, բայց երբեք՝ թաղուիլ:

Ե.

ՈՂՁՈՅՆ քեզ, ո՛վ մարդկութիւն, ազգեր համայն աշխարհի, եւ դուք մանաւանդ՝ հզօր պետութիւններ, որ աշխարհի նժարին հետ այնքան դիւրին կը խաղաք ձեր շահի եւ ձեզի յատուկ խաղի օրէնքներուն համաձայն:

Գիտեմ. շատ հարցեր ունիք, որոնք կը տագնապեցնեն ձեզ: Բայց պատճառ են կամաւորապէս լուռ մնալու կամ դիտաւորեալ կերպով քողարկելու պատմականօրէն ճշմարտուած, այժմէականօրէն արիւնոզ վէրքը մեր ժողովուրդին, ոտնակոխումը մարդկային իրաւունքներուն, որոնց անուկով այնքա՛ն կը խօսիք, Հելսինքի մէջ դաշինք կը կնքէք: Ինչո՞ւ համար են Միացեալ Ազգերու Ուխտը, Ցեղասպանութիւնը սահմանող եւ դատապարտող Միջազգային Յայտարարութիւնը, երբ փաստօրէն ձեզմէ ոմանք կը մերժեն, ոմանք կը դժկամին եւ քիչեր միայն կը համարձակին ճանչնալ այդ իրաւունքներուն կապտումը մեր Հայ ժողովուրդի նկատմամբ, Թուրքիոյ կողմէ գործուած ցեղասպանութեան պարագային:

Դիւանագիտութիւն եւ ճշմարտութիւն առհասարակ եղբայր չեն իրարու: Լաւ գիտենք այդ: Բայց գիտենք նաեւ որ ճշմարտութիւնը ի

վերջոյ կը յաղթէ: Դիւանագիտութեան յաղթանակը ժամանակաւոր է. ճշմարտութեանը՝ յաւիտեանական: Առաջինը յարաբերական է. երկրորդը՝ տոկոսն եւ տեւական: 1915-ի Տէր Զօրի օրերուն ոչ ոք կրնար մտածել որ 1918-ի Սարտարապատով կրնար փրկուիլ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը...: Դիւանագիտական խաղի օրէնքներուն մէջ չէր նախատեսուած այդ: Բայց եղա՛ւ. ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը յաղթեցին «մեր քաջ որդւոց սուրբ արիւնով»: Ծճմարտութիւնը երբ հաւատքով սնանի, յոյսով ճրագուի եւ սէրով ճառագայթէ՝ անպայման կը յաղթանակէ: Այս է աստուածային խմաստութիւնը՝ մարդկութեան եւ հայրութեան կեանքին մէջ ճշմարտուած եւ միշտ ճշմարտելի:

Կը հաւատամ, որ աշխարհին անիւր օր մը այնպէս կը դառնայ որ այսօրուան ուրացողները վաղը պիտի ամչնան, իսկ այսօրուան ընդունողներն ու համակրողները վաղը պիտի հրճուին:

Մինչ այդ մենք անչեղ պիտի քարենք ճշմարտութեան ճամբայէն...:

[Եւ այժմ, աչքերս երկրէն կտրելով եւ դէպի երկինք յառելով՝ կը գոչեմ].-

Զ.

ՈՂՁՈՅՆ ձեզ, երկնաբնակ հայրդիք, նահատակք պանծալիք, դուք՝ որ երկրի վրայ գերեզման չունեցաք, բայց աւագներէն, ջուրերու խորքերէն, ժայռերու ժանիքներէն, քարայրներու մթնութիւններէն ճամբան դուք դէպի երկինք վերթեւելու Աստուծոյ ամենատես եւ ուղեցոյց հայեացքին գօրութեամբը: Ձեր արեամբ մկրտութիւնը Տէր Զօրի աւագներուն մէջ՝ առաւ յարութիւն անուն եւ եղաւ նախադուռ ձեր երանական կեանքի կայքերուն: Իսկ երկրաբնակ ապրողներու սրտերուն մէջ հաստատեցիք սուրբ եւ սրբացնող բնակութիւն: Եւ կու գայ օրը երբ այլեւս բնականօրէն ճանչուած ձեր սրբութիւնը կը դառնայ կանոնականացեալ սրբադասում, որուն արժանի էք մեր բոլորի խիղճերուն, քրիստոնէական հաւատքի անկեղծագոյն վկայութեամբը:

Կը զգամ, որ այժմ կը դիտէք մեզ՝ աշխարհի չորս ծագերուն. ձեր երկնայնացեալ տեսողութիւնը աշխարհագրական հեռաւորութիւններն ու բաժանումները կ'արհամարհէ: Դուք մեզ կը տեսնէք Մէկ, Մէկ անուամբ դրոշմուած, Մէկ լեզուով բարբառող, Մէկ անցեալի արմատներով սնանող, Մէկ ապագայի հայեացքով լուսավառուած: Հողեղէն մարդ ենք մենք դեռ, սակայն, աշխարհի վրայ ապրող եւ փորձանաւոր այս աշխարհէն փորձուող էակներ: Կը սխալինք երբեմն նեղհայեաց մտածման եւ գործելակերպի ճամբաներուն մէջ սայլաքերով: Կ'աղաչեմ ձեզ, կրակէն անցած եւ մաքրափայլօրէն ոսկիացեալ

հոգիներով յատակատես նահատակներ, շա՛նթ թափեցէք մեր գլուխներուն եթէ թուղնանք մեր միութեան ամենագոր եւ ամենայաղթ հանգոյցներէն. ձեր աստուածացոյք ցասումը կայծակեցէ՛ք մեր գլուխներուն երբ անտարբերութեան եւ հոգեկրուամի կամ սրտաթափումի թմբիրը այցելէ մեզի այս օտար ամալի ճամբէքի վրայ: Եղէք մեր խիղճը, մեր միութեան յարաբարբառ յուշարարը, հայութեան ջինջ հայելին, որուն յատակութիւնը, հարազատութիւնը, մաքրութիւնը արեամբ զոհողութեան փայլովն է շահուած: Ձեր նայուածքը մի՛ հեռացնէք մեզմէ. ձեր այդ նայուածքին մէջ մենք ունինք սլաքը մեր ուղղութեան եւ խթանը մեր արթնութեան, գաղտնիքը մեր յաղթութեան:

Իսկ հիմա, ձեզմէ ալ վեր՝ աչքերս սեւեռելով վերնագոյնին եւ անդրագոյնին, վերջին խօսքս պաղատագին կ'ուղղեմ Իրեն. -

է.

ՈՂՁՈՒՅՆ քեզ, Աստուած, Արարիչ երկնի եւ երկրի, Աղբիւր կենաց, Հայր գթութեան, Դատաւոր արդար, Հայր ամենակալ, հայեացքդ գէթ այսօր արեւէ՛ մեր վրայ, որպէսզի ան դառնայ լո՛յս մեր միտքերուն մէջ, դառնայ յո՛յս մեր սրտերուն մէջ, դառնայ հաւատք մեր հոգիներուն մէջ, դառնայ սէ՛ր մեր կեանքերուն մէջ:

Մեր կեանքը կապեցինք քեզ, ո՛վ Յիսուս Քրիստոս՝ Որդի Աստուծոյ, Վարդապետ Բարի, Հովիւ Քաջ: Մեր երկիրը ըրինք առաջին ազգային մտւորը աշխարհի մէջ Բեթղեհէմէն՝ քու ծննդավայրէն ետք: Մեր հողը ոռոգեցինք նահատակաց, մարտիրոսաց արիւնով, մեր քարերը սրբատաշեցինք, գանոնք քանդակելու համար Աւետարանիդ սրբախօս բառերով, հազարներով եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցինք Արարատանման երկնահայեաց գմբէթներով, գառն ու հորթը մորթեցինք, կաշին մագաղաթի վերածելու, աստուածային շունչդ գիրին մէջ յաւերժացնելու եւ մեր կեանքին մէջ գայն յաւերժօրէն բարբառեցնելու համար: Աւետարանդ Հայր յայտարարեցինք եւ Եկեղեցիդ Մայր հռչակեցինք: Հաւատքդ մեր սեփական մորթի գոյնին հետ խառնեցինք: Պիտի շարունակենք ուխտի մեր բաժինը, պիտի անաղարտ պահենք սուրբ գաշնադրութեան մեր ստորագրութիւնը: Կը հայցենք Քեզի, Հովիւ Քաջ, արօտավայր Հայաստանդ ազատէ՛ բռնագրաւիչներէն, որոնք ցորենին տեղ փուշ կը ցանեն - եթէ ցանել գիտնան - լերկ խոպանութիւնը ծածկելու համար...:

Փա՛ռք քեզ, Հոգի Աստուծոյ, որ ահա կը շրջիս հայութեան կոտորակուած մարմնին վրայ աշխարհի չորս կողմերը եւ յարութեան շունչով նոր կեանք կու տաս մեր հին բայց հիննալ չգիտցող հայ ազգին՝ հայրենի հողին թէ արտերկրի վրայ: Հոգեկան հրաշակերպութեան

աղբիւր ես դուն, որ ձկնորսները առաքեալի կը վերածես, հովիւներէն մարգարէներ դուրս կը բերես: Իմաստութեան, արիութեան հոգին ապրեցուր հոգիներուն մէջ մեր նոր գաւակներուն, որպէսզի կարենան հասնիլ այն ապագային, որ մեր ազգի երազն է, մեր պատմութեան ժառանգն է, մեր նահատակներու կտակն է, մեր ցեղի իրաւունքն է եւ աստուածային արդարութեան ու աստուածապարգեւ ազատութեան տուրքն է տառապակոծ, խաչապաշտ ու խաչաչարչար ժողովուրդի:

* * *

[Յոտս կացէ՛ք]

Պահպանիչ եւ յոյս հաւատացելոց, Քրիստոս Աստուած մեր, պահեա՛, պահպանեա՛, օրհնեա՛, միացո՛, գօրացո՛, զագգս մեր Հայկազնեան, զաշխարհն մեր հայրենական, գերկիրն մեր Լիբանանեան, զժողովուրդս քո հաւատաւոր եւ հաւատարիմ, զհամահաւաքեայս յայսմ տեղւոջ, որ ի Պուրճ Համուտ. փրկեա՛ զմեզ յամենայն փորձանաց, յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամեաց, վասն ազատութեան ազգիս հայոց, ի լրութեան աշխարհիս հայրենական, ի բնավայրս մեր առհաւական, ի ծաղկումն Հայկեանս ազգի, ի սպասաւորութիւն մարդկութեան եւ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանդ. Ամէն:

24 Ապրիլ, 1985
Պուրճ - Համմուտ.

ՈՒՆՏԱՒՈՐԻ ՀԱՅԵԱՑՔՈՎ

Գերաշնորհ Առաջնորդ Սրբազան Հայր, հոգեանունդ դասք քահանայից, յարգարժան Ազգ. Իշխանութեան ժողովական ներկայացուցիչներ, եւ սիրեցեալ, թանկագին հաւատացեալներ Հայց. Առաքելական Ս. Եկեղեցոյ եւ որդիք Բերիոյ թեմին.

Պահեր կան մարդու կեանքին մէջ, որոնք ոչ մէկ բառ կրնան հագնիլ իրենց ամբողջ էութիւնը կարենալ արտայայտելու համար: Պահեր՝ որոնք խորասուզումի, ինքնատեսութեան, ինքնաբերեղացման, Աստուծոյ աչքին ներքեւ ինքզինք տեսնելու, ինքզինք բմբռնելու, ինքզինք ըլլալու եւ ինքզինք արտայայտելու պահեր են, որոնք բառարան չունին, որովհետեւ բառ չկայ այդ ապրումներուն ամբողջական տարողութիւնը, հարազատութիւնը եւ գեղեցկութիւնը վերարտադրելու:

Այդ պահերէն մէկն է որ ես այսօր կ'ապրիմ. եւ ինչ որ բառեր պիտի գործածեմ՝ անոնք ստուեր են միայն այն լոյսին, որ հոգիիս մէջ այսօր կը զեղու որպէս աստուածային սիրոյ ճառագայթ եւ որպէս մեր ժողովուրդի դարաւոր ապրումներուն արձագանգը, երբ այսպէս կու գամ ուխտի երթալու եւ ծունկ դնելու այն հողին վրայ, ուր իմ հայրերն ու մայրերը իրենց կեանքը հողին հետ խառնեցին...:

Փա՛ռք քեզ Աստուած, որ ինձի տուիր առողջութիւն, տուիր կարելիութիւն որ կատարեմ հայ կաթողիկոսի մը համար սրբազան եւ նուիրական պարտք եղող այս առաքելութիւնը:

Սիրելի՛ հաւատացեալներ, որքա՛ն գոհ եմ, որ երկու տարուան հեռաւորութենէ մը ետք առիթը կ'ունենամ դարձեալ ողջունելու ձեզ բոլորդ, եւ տեսնելու ձեր դէմքերուն վրայ նոյն հաւատքի շողը եւ նոյն ազգային պատկանելիութեան պատկերը, որ մեր բոլորի հասարակաց դիմագիծն է, հայու իսկակա՛ն դիմագիծը, ո՛ւր ալ ըլլանք աշխարհի վրայ եւ կապոյտ երկնքին ներքեւ:

Շնորհակալութեան խօսք կ'ուղղեմ նախ Բերիոյ Թեմի ձեր սիրեցեալ Առաջնորդին՝ Սուրէն Արք. Գաթարոյեանին, որ Աստուած իրեն ալ տուաւ շնորհ վերազանցելու իր առողջութիւնը եւ վերստին իր ժողովուրդին ընծայելու իր ամբողջ կարողութիւնները, իր ժողովուրդին սիրոյ մէջ ծառայելու եւ իր հոգեւորական-ազգային սպասը բերելու մեր պատուական եւ պաշտելի հայ ժողովուրդին: Շնորհակալութիւն՝ Բերիոյ Թեմի Ազգ. Իշխանութեան, որ իր Առաջնորդին միջոցաւ այս հրաւերը տուաւ ինձի, սիրալոյսով կամքով ընդառնալով այն փափաքին, որ ծնունդ առած էր իմ սրտին մէջ, երբ ձեր, Առաջնորդը եկած էր Կաթողիկոսարան, եւ իրեն յայտնեցի իմ փափաքը, ասկէ քանի մը շաբաթներ առաջ:

Սիրելիներ,

Ամէն տեղ, աշխարհի չորս ծագերուն վրայ, երբ Ապրիլեան նահատակներու յիշատակը կ'ոգեկոչուի, երբ Հայկական Ցեղասպանութեան այս դառն հարուածը հայու գիտակցութեան մէջ վերստին կ'արիւնի, երբ Եղեռնի ցաւը մեր մէջ դառնօրէն կը կոտտայ, երբ հայ ժողովուրդի վերագարթօնքը յարուածեան լոյսով եւ շունչով կեանք կ'առնէ, Հայաստանէն մինչեւ Սփիւռքի չորս կողմերը, բառ մը կայ, նուիրականագոյն բառ մը՝ որ ամէն շրթունքէ կ'արտաբերուի, ամէն կողմէ կ'արտասանուի, բոլոր բեմերէն կը ճառարխօսուի.

- Տէր ԶՕՐ:

Կարծէք թէ թուղթի վրայ բառ ըլլայ միայն...: Դուք որ կ'ապրիք անոր դարցնութեան մէջ աշխարհագրականօրէն ու պատմականօրէն, ու մենք որ այնքան մօտիկ ենք այդ Տէր Զօրին, բնական, արդար եւ գեղեցկագոյն զգացում եւ մտածում է 70-ամեակին առիթով երթալ այնտեղ եւ հողին հետ խօսիլ, հողին մէջ թաղուած մեր նահատակներուն աճիւններուն ըսել.՝ ելէ՛ք, ոտքի՛ ելէ՛ք, Աստուծոյ շունչն է՝ — Մարգարէ Եզեկիէյի տեսիլքով — որ կը փչէ ձեր վրայ այսօր. ջի՛ղ կապեցէ՛ք, մի՛ս առէ՛ք, կաշի՛ հագէ՛ք. մենք ենք ձեր ջիղը, մենք ենք ձեր միսը, մենք ենք ձեր ոսկորը, մենք ենք ձեր կաշին, երիտասարդ, վերանորոգ՝ հայութեան պատկերին պէս:

Այսօր, հաւատացեալներ, եկած եմ ո՛չ Հայրապետական շքեղանքով, ո՛չ պաշտօնական Հովուապետական այցելութեան մը յատուկ այն արտաքին բոլոր հանդիսութիւններով, որոնք մեր ժողովուրդին վայել արտայայտութիւններ են: Եւ իսկապէս — չեմ մոռնար — կեանքիս մէջ աննախընթաց երեւոյթ էր երկու տարի առաջ նոյն այս ամսուան՝ Մայիսի մէջ ձեր բոլորի այն սրտբաց, խանդալից ընդունելութիւնը, զոր վերապահեցիք ինձի:

Բայց այսօր, երկու տարիներ ետք, եկած եմ իբրեւ ՌԻՆՏԱԻՈՐ: Այս երկու օրերը, որ պիտի ապրիմ այստեղ, աղօթքի, ինքնաքննութեան, հոգեկան ճգնութեան պահեր պիտի ըլլան ինձի համար: Ո՛չ մէկ ճաշկերոյթ, ո՛չ մէկ խրատածանք. ես պիտի ամփոփուիմ եկեղեցիին մէջ, Առաջնորդարանին մէջ, եւ հոգիով պիտի պատրաստուիմ Կիրակի առաւօտ ձեզի հետ միասին երթալու այնտեղ ուր Բերիոյ Թեմի Ազգային-Եկեղեցական Իշխանութեան հայավայել, քրիստոնէավայել մտածումովն ու տնօրինութեամբը պիտի գետեղենք հիմնաքարը նոր եկեղեցիի մը, իբրեւ հայութեան հաւատաւոր ժողովուրդի մը վկայութիւնը այս Սուրիական օրհնեալ հայրենիքի հողին վրայ.

- Ի Տէր ԶՕՐ....:

Եկած եմ ըսելու ամբողջ աշխարհին, եւ ոչ թէ միայն Սուրիահայութեան, թէ ժողովուրդ մը մեծ կ'ըլլայ եւ անմահ՝ այնքան ատեն որ անխախտ կը պահէ երկու սկզբունքներ. առաջին՝ հաւատարմութիւն իր մեռելներուն, եւ երկրորդ՝ յառաջահայեաց տեսիլք դէպի գալիք ապագան: Մենք անցեալն ու ներկան կամրջող սերունդ ենք, եւ կ'ուզեմ որ բոլորդ ալ գիտնաք թէ ան որ կը մոռնայ իր մեռելները, մանաւանդ անոնք, որոնք բնական մահով չմեռան, մանաւանդ անոնք, որոնք ինձի եւ ձեզի համար մեռան, անոնք, որոնք իրենց կեանքը վճարեցին իբրեւ զինը իրենց հաւատքին եւ իրենց ազգութեան, զանոնք մոռցող կամ անտեսող մարդը անհաւատարիմ է Աստուծոյ եւ մեր ազգութեան: Մենք չենք կրնար մոռնալ զանոնք. Մոռնալը կը նշանակէ — բառերս լաւ իմացէք — կտրուիլ արմատներէն. եւ ով որ կտրուի արմատներէն՝ չորցած ձիւղ է եւ ոչ թէ կանաչցող, պտղաբերող ծառ: Մենք կաղնի ենք, դարարմատ կաղնի եւ այժմ երբ պիտի երթանք, մեր յարգանքը պիտի ընծայենք մեր մեռելներուն, նահատակներուն, պիտի քաղենք ոյժ, պիտի ստանանք յոյս, պիտի ներշնչուինք կամբողջ մեր գալիքին համար, մեր լինելիքին համար, մեր ժողովուրդի արդար իրաւունքներուն արդարութեամբ պսակուելուն տեսիլքին, մանաւանդ վճուակամութեան համար:

Ես քաջ գիտեմ որ սուրիական հայրենիքի եւ ժողովուրդի գլուխը կանգնած արդարասէր, ազնուասիրտ, ժողովրդանուէր նախագահ՝ Հաֆէզ Էլ-Ասատը ժողովուրդները եւ անոնց հոգեկան ու ազգային ապրումները, բարոյական ըմբռնումները սիրող, մանաւանդ նահատակներու սերունդը գնահատող մարդ է եւ հետեւաբար, եկած եմ մեր շնորհակալութիւններն ու երախտիքը յայտնելու այսպիսի մեծ Նախագահի մը, այսպիսի ասպնջական ժողովուրդի մը եւ այսպիսի պատուական հայրենիքի մը:

Մի՛ մոռնա՞ք — այլ տեղ ըսած եմ, այստեղ ալ պիտի կրկնեմ — որ մենք այս հողին վրայ, սուրբազան հայրենիքի հողին վրայ մեր առաջին վէրքերը դարմանեցինք: Մեր առողջութեան, վերակենդանութեան առաջին շունչը այստեղ ծծեցինք, այս հողէն ու ջուրէն. եւ այժմ, 70 տարի ետք, հայոց կաթողիկոս մը եկած է ըսելու. — յարգա՛նք ձեզ՝ նահատակք հայոց եւ յարգանք քեզ՝ Սուրիա, որ գիտցար մեր ժողովուրդին հողին հասկնալ եւ այդ ժողովուրդը ունենալ իբրեւ սուրբազան հայրենիքի առողջ, նուիրուած ու հաւատարիմ քաղաքացի: Մենք փաստեցինք այդ ճշմարտութիւնը՝ հաւատարիմ ու շինարար քաղաքացիութեան մեր պատիւը եւ պարտքը, անցնող դարերուն եւ մանաւանդ անցնող եօթը տասնամեակներուն, մեր ամենէն դժբախտ, մահաժամ այն օրերէն ասդին, որ կը կոչուի Ապրիլեան Եղեռն:

Միրելիներ, այս առաջին առիթով աւելի երկար չեմ ուզեր խօսիլ. բայց թոյլ տուէ՛ք ձեզի ըսելու մէկ բան եւս. — շատեր ինծի Պէյրութի մէջ, Անթիլիասի մէջ ըսին.

- «Վեհափա՛ն, այս ճամբորդութիւնը շատ յոգնեցուցիչ է Ձեզի. Ձեր առողջութիւնը չի՛ ներեր որ ձեռնարկէք անոր»: Ըսի իրենց.

- «Ձեր ձայնէն վեր կայ Աստուծոյ ձայնը, ձեր ձայնէն վեր կայ իմ ժողովուրդի ձայնը, ձեր ձայնէն վեր կայ նահատակներու ձայնը որ զիս կը կանչէ. պիտի երթամ»:

Եւ այսօր ահա եկած եմ, ամէն ուրիշ տեսակ նկատողութիւն՝ առողջութեան, փամանակի, զոհողութեան մէկ կողմ դրած, որովհետեւ կը հաւատամ որ մենք՝ հոգեւորականներս սարկաւազի աստիճանէն մինչեւ կաթողիկոսական աստիճան, մենք Աստուծոյ ձայնին արձագանգն ենք. եւ եթէ՛ չենք՝ մենք ոչինչ ենք: Մենք ժողովուրդին ծառայութեան կոչուած այն մարդիկն ենք, որ հանգիստ, փառք, փող ու շեփոր, ներբող, շահ, դրամ, հաճոյք կը մոռնանք. մեզի համար կան միայն Աստուած եւ ժողովուրդ: Մենք եթէ՛ կանուխ ալ երթանք այս աշխարհէն, թող Աստուծոյ փառքին եւ մեր ժողովուրդի սիրոյն համար ըլլայ, եւ ոչ թէ՛ մեր սիրոյն:

Այսօր ձեզմէ՛ կը խնդրեմ որ երթաք եւ իմ թարգմանը ըլլաք ձեր ընտանիքներու անդամներուն, ձեր դրացիներուն, Հայկալի բոլոր թաղերուն մէջ, եւ յայտնէք անոնց, որ այս քանի մը օրերը մենք բոլորս պահեցողութեան օրեր պիտի ընենք. մեր տուններուն մէջ խնձոյքները պէտք է դադրին, որպէսզի պատրաստ ըլլանք հազարներով երթալու այնտեղ, «յանապատ տեղի», ի Տէր Զօր, լուռ, բարեպաշտական խոր զգացումներով, եւ այնտեղ Նահատակաց Եկեղեցւոյ հիմնաքարը դնելու, քարին հետ կարծես մեր սիրտն ալ դնելու ու հողին մէջ մեր ապրումները խառնելու: Առաջնորդ Սրբազանին հետ միասին տնօրինե-

ցինք, որ բոլոր ուխտաւորները անխախտ հաղորդութիւն ստանան, որուն մէջ Քրիստոսի արեան ու մարմնին հետ ես կը զգամ որ խորհրդանշականօրէն պիտի ըլլան նաեւ արիւնը եւ մարմինը մեր նահատակներուն:

Մէկ կողմ դրէ՛ք ուրիշ բոլոր հաշիւները: Պէտք է այնպիսի պահուան մը վերածենք այդ պահը, որ ան դառնայ բազմարձագանգ, տարիներու վրայ ալիքաւորուող այն բոլոր ապրումը, որուն համար կ'ըսէ բանաստեղծ Վ. Թէքէեան. «որպէս հրագունտ անշէջ՝ կը մտնէ ամէն հայու հոգւոյն մէջ»: Այդ «հրագունտ անշէջ»ը մեզի կեանք տուող մեր նահատակներու զոհողութեան ոգին է:

Միրելիներ, մեզմէ՛ չի պահանջուիր որ մենք այսօր այդպէս ապրինք. Այսինքն՝ շարձարանքով, տառապանքով ու մահուամբ վկայենք. բայց պէտք է այդ օրը, Մայիսի 12-ին, ոչ մէկ հայ Հայկալի մէջ կամ Բերիոյ Թեմին մէջ բերանը ունալ մը ջուր դնէ, պատառ մը հաց ուտէ: Կոչ կ'ուղղեմ ձեզի — ո՛ւխտ ըրէ՛ք: Երթանք, տառապինք, եւ երկիւղածութեամբ, հոգեկան նորոգումով, զօրացեալ կամքով ստանանք սուրբ հաղորդութիւն:

Աշխարհի մէջ բոլոր հայերը ձեզի կը նային. եւ՝ «նախանձ»ով. բախտաւոր էք որ այդ օրը պիտի ապրիք դո՛ւք եւ Տէր Զօրի հողին վրայ սուրբ հաղորդութիւն պիտի ստանաք եւ երթաք ու պատմէք ձեր թոռներուն որ այդ պահը Բերիոյ թեմի հայութեան եւ Սփիւռքի հայութեան համար հոգեկան նուիրումի, ջրդեղումի, սնուցումի, աճումի, ծլարձակումի, նոր հորիզոններու բացուելու պահն է, պրկում է եւ յառաջիադացք այնքան որքան՝ անցեալի յարգանք:

Հետեւաբար, եկէ՛ք այս ուխտով այսօր մենք բաժնուինք իրարմէ, տեսնուելու համար վերստին ի Տէր Զօր: Այս քանի մը օրերը որ պիտի ապրինք այստեղ, Հայկալի մէջ, պիտի ըլլան ինծի, եւ կը խնդրեմ նաեւ ձեզի, համար անմոռանալիօրէն վերանորոգիչ, պայծառակերպութեան օրեր Աստուծոյ լոյսով եւ մեր գալոց տեսիլքին եւ ապրողաց յաղթանակին համար:

Շնորհք Տեսնն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ եղիցին ընդ ձեզ ընդ ամենեսեանդ, ամէն:

Ս. Քառասնից Մանկանց Եկեղեցի
Հայկալ, 9 Մայիս, 1985

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՈՎ

Այսուհետև եւ մեր որ այսչափ շուրջ զմեք մածեալ ունիմք զբազմութիւն վկայից, զհպարտութիւն զամենայն ի բաց ընկեացուք եւ զմեղս կարեւորս, համբերութեամբ ընթացուք ի պատերազմ որ առաջի կայ մեզ: Հայեացուք ի զօրագլուխն հաւատոց եւ ի կատարիչն Յիսուս (ԵԲԸ. ԺԲ. 1-2):

«Մենք որ այսքան բազմութիւն մը ունինք մեր շուրջը համախմբուած վկաներու, եկէք մեր վրայ տիրող մեղքերը մէկ կողմ թողունք եւ համբերատար տոկունութեամբ յառաջ երթանք այն պատերազմին մէջ որ կեանքն է: Նայինք հաւատքի զօրագլուխին եւ կատարելագործողին՝ Յիսուսի»:

Երբայցեցուց թուղթի 12-րդ գլուխի առաջին երկու համարներէն առնուած են այս բառերը, որոնք իմ կեանքիս մէջ մեծ նշանակութիւն ունեցած են: Ամէն անգամ երբ ինքզինքս տկար զգացած եմ, այս տողերը յիշած եմ. եւ հարց տուած՝ ես ինձի, Աստուծոյ աչքին ներքեւ. եթէ մենք այսօր մեր շուրջը նահատակներու այսքան բազմութիւն մը ունինք համախմբուած, ինչպէ՞ս պէտք է զգանք մենք զմե՛զ հայեիլին մէջ անոնց, որոնք իրենց կեանքը ընծայեցին որպէս գինը իրենց հաւատքին եւ իրենց ազգային պատկանելիութեան: Եօթանասուն տարիներ առաջ կ'երեւակայեմ Հայէպը — գաղթականաց կայան, տարագրելոց նաւահանգիստ, ուրկէ քանի՛ քանի՛ տասնեակ հազարներ ձեզի եւ ինձի պէս մեկնեցան դէպի հեռաւոր խորերը անապատին ու ալ արեւ, լոյս եւ կեանք չտեսան:

Երկու օր ետքը, Կիրակի առաւօտ — կը խնդրեմ Բարձրեայն Աստուծմէ, որ ինձի առողջութիւն եւ քաջութիւն տայ — պիտի երթամ անապատը եւ ծոնկի դամ այն հողերուն վրայ, ուր մեր նահատակներ

րը իրենց կեանքը կնքեցին եւ աւագին խառնեցին, որպէսզի իրենց ազգին եւ եկեղեցիին կեանքը աւագ չդառնայ. իրենք աւագ դարձան, որ ազգը մշտադալար ծառ մնայ...:

Երբ երէկ ժամանումիս Սրբազանը ըսաւ թէ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր ապրումի՝ հսկումի պահեր կ'ունենանք ամէն իրիկուն, Մայիսի ընթացքին, ըսի կ'ուզեմ երթալ եւ ժողովուրդիս հետ միասին աղօթել որպէս պատրաստութիւն այն ուխտագնացութեան, զոր պիտի ունենանք միասին երկու օր ետքը, Կիրակի առաւօտ դէպի Տէր Զօր:

Եկած եմ այս երեկոյ ձեզի հետ աղօթելու եւ ըսելու.

Ո՛վ Տէր, դուն որ մեր ազգը հոգեւորապէս եւ ազգայնօրէն զօրացուցիր, նահատակութեան դարընոցին մէջ կուանելով զայն, տո՛ւր մեզի իմաստութիւն, մանաւանդ հոգեկան արիութիւն մէկ կողմ չպրտելու, թօթուելու, մարդս անմարդայնացնող մեղքերը, մաքրուելու հոգիով, պայծառակերպուելու իբրեւ մարդ եւ իբրեւ հայ, քրիստոնէական հաւատքի եւ մեր հայրերու շունչին զօրութեամբը եւ դառնալու նահատակներուն արժանի ժողովուրդ:

Երկու տարի առաջ էր որ Աստուծոյ շնորհքին զօրութեամբ, ձեր քրտնաջան աշխատանքով կառուցուած այս եկեղեցին անձամբ օծելու հոգեկան երջանկութիւնը ունեցանք, այն ատեն ըսի. «եկեղեցին իբրեւ շէնք շինելով՝ եկեղեցի շինած չենք ըլլար: Եկեղեցիով մենք է որ կը հոգեկառուցուինք, կը վերաշինուինք մեր իսկական քրիստոնեայ մարդու եւ հայու ինքնութեան մէջ»: Այսօր փառք կու տամ Աստուծոյ, որ այս եկեղեցին դարձեալ կը յորդի հաւատացեալներու բազմութեամբ, շէն է հոգեւորապէս: Ասիկա ամենէն մեծ ուրախութիւնն էր որ առաջին օրը անցուցի ժամանումէս ետքը Հայկալի մէջ, հոգեկան գոհունակութիւնը ունեցայ գտնուելով այս նորոգ օծեալ եկեղեցիին մէջ, ուր տակաւին միւռուսին բոյրը կայ այս պատերուն վրայ: Որքա՛ն կը հրճուի հոգիս երբ կը տեսնեմ որ սուրբ միւռուսը արդէն կը բուրումնաւէտէ ձեր հոգիներուն մէջ: Ապրի՛ք հաւատացեալներ: Երբ այս եկեղեցին լեցուն տեսնեմ, այս հաւատքով բաբախուն տեսնեմ ձեր սրտերը, հաւատացէ՛ք ես սրտի հիւանդութիւն չեմ ունենար. եթէ ունենամ անգամ՝ Աստուած կը զօրացնէ զիս: Հետեւաբար, երբ ձեզի հետ կը գտնուիմ՝ կը զօրանամ ձեզմով երբ դուք այսպէս զօրաւոր էք հաւատքով, հոգիով եւ եկեղեցական արարողութիւններէն արտահոսող ու մեր հոգիները նորոգող այն կենդանի ջուրով, զոր Աւետարանը մեզի կու տայ: Կրնա՞նք չչիչել որ մեր հայրերը եւ ամբողջ մեր Հայաստանը այս հաւատքի ջուրով ուռուցուցան. անով Հայաստանը ամուր մնաց եւ մինչեւ այսօր ամուր եւ կանգուն կը մնայ:

Առաջին հերթին հարց կու տամ. ինչպէ՞ս կը հաւատանք, ի՞նչ է որակը, ո՞ւր է վաւերականութիւնը մեր հաւատքին, ինչպէ՞ս կ'ըմբռնենք մենք նահատակութիւնը: Նահատակը նահատակ չէ որովհետեւ կը մեռնի. ամէն մարդ կը մեռնի: Ապրիլեան մեր նահատակները կամաւորապէ՛ս յանձն առին մահը, որովհետեւ մահէն վեր՝ հաւատացին անմահութեան: Անոնք մեզի կտակեցին այն գաղափարը՝ թէ մահը մարդու Ֆիզիքականին վերջ կը դնէ, բայց երբ մարդը իր Ֆիզիքականը հոգիով անդրանցնի, մահէն ետք իսկ կ'ապրի ան եւ կը դառնայ պատգամախօս, ինչպէս կ'ըսէ հայոց մեռած բայց անմահ բանաստեղծը՝ Պ. Սեւակ, «անլուելի գանգակատուն», որ միշտ կը ղօղանջէ եւ կ'արձագանգէ գալիք սերունդներուն հոգիներուն մէջ: Հետեւաբար, նահատակը իր կեանքը պարզ իմաստով ընծայող մը չէ, այլ մահուամբ կեանքը նուաճող մը, որ իր կեանքը կը վճարէ իբրեւ գին այն արժէքին, այն հաւատքին, այն գաղափարին, զոր անմահ կը նկատէ: Ան իր կեանքը կ'ընծայէ որպէս փոխարժէք այդ անմահութեան ծառի ջրտուքին:

Երբ կ'անդրադառնանք նահատակութեան գաղափարին, առաջին հերթին պէտք է նայինք հաւատքի զօրագլուխին՝ Յիսուսի Քրիստոսի: Գերագոյն Նահատակը, իմա չեալը մե՛ղք ունէր. ինչո՞ւ գամուեցաւ խաչին վրայ. խաչուեցաւ ոչ մեղք գործած ըլլալուն համար, այլ ըսելու համար մարդկութեան, թէ սէրը աւելի կ'արժէ քան կեանքը, թէ սէրը խօսք չէ, զոհողութիւն է եւ զոհողութեան գերագոյնը կեանքի մատուցումն է, կեանքի ընծայումն է ի շահ այն անմահութեան, որուն կոչուած ենք մենք իբրեւ քրիստոնեայ եւ իբրեւ հայ:

Երկրորդ. Քրիստոնէական եկեղեցին, երկու տեսակ մարտիրոսութիւն կամ վկայութիւն կը ճանչնայ. ա) արեամբ մկրտուածներ, ինչպէս նահատակները, որոնք կը մահացուին հաւատքի մը կամ գաղափարի մը համար, եւ բ) կենդանի նահատակներ, անոնք, որոնք կ'ապրին այնպիսի եղանակով մը, այնպիսի որակով մը, որ կը դառնան վկայողներ Աստուծոյ եւ յաւիտենական արժէքներու: Վարդանը սուրբ նահատակ մըն է, որովհետեւ հաւատքի համար պատերազմի դաշտին վրայ իր կեանքը տուաւ: Գրիգոր Լուսաւորիչ ալ նահատակ մըն է, սակայն՝ ո՛չ արեամբ. ան կեանքով ճգնեցաւ եւ եղաւ կենդանի խոստովանող վկայ մը, այսինքն՝ իր կեանքը ընծայեց իբրեւ փաստը իր հաւատացած ճշմարտութեան:

Այսօր, մենք՝ ապրողներս, կոչուած ենք կենդանի նահատակութեան եւ ոչ թէ արեամբ նահատակութեան: Քրիստոնէաբար ապրիլը, հայօրէն ապրիլը, շարունակաբար եւ յարաճուն կերպով իր շուրջը լոյս ճառագայթելը, բարիք ու խինդ ցանելը կեանքով, կենդանի նահատակութիւն է: Եւ այս նահատակութիւնը դիւրին չէ, որովհետեւ կը

նշանակէ կամաւոր յանձնառում գոհողութեան: Պատկերացուցէք մոմը. մոմը լոյս կու տա՞յ եթէ ինք չհալի: Մարդը կրնա՞յ ծառայել եթէ ինքը չտառապի: Ու ի՞նչ է խաչը ինքնին եթէ ոչ խորհրդանիշ (symbol) մը, որ գոյութեանական, իրողական փաստով կը բերէ մեզի Յիսուսանրման գոհողութեան գաղափարը, իբրեւ կեանքի ներշնչման աղբիւր:

Այսօր, հաւատացեալներ, մենք ամէն տեղ, ո՛ւր ալ գտնուինք, Հալչպի մէջ թէ Պէյրութի, կամ Սփիւռքի մէջ կամ Մայր Հայաստանի, ո՛ւր ալ ըլլանք՝ մենք կոչուած ենք կեանքով մեր նահատակութիւնը ապրելու՝ նուիրումով, գոհողութեամբ. այդ նահատակութեամբ է որ կը մեծնանք, անով կը բիւրեղանանք, անով կ'երջանկանանք: Երջանկութիւնդ ամբողջական չէ, գեղեցիկ չէ երբ ուրիշը կը տառապի եւ դուն կը մնաս «երջանիկ»: Երբ կը բաժնես՝ կը ստանաս: Երբ կը սպառիս՝ կը հարստանաս: Սէրը այն միակ ոյժն է, որ տրուելով չսպառիր, կ'աւելնայ: Եւ կենդանի նահատակութիւնը սէրէն մղուած կեանքի ապրումն է, որ գործով կը թարգմանուի:

Երրորդ. Մենք այսօր կ'ապրինք նոր շրջան մը, զոր կը կոչենք վերածննդեան շրջան հայ ժողովուրդի 20-րդ դարու պատմութեան մէջ: Եթէ քննական աչքով, վերլուծող, մտածող մարդու հայեացքով նայինք մեր վերջին 70-ամեայ կեանքին, Հայկական Եղեռնէն ետք, երբ մարդիկը ստորագրեցին մեր մահուան թուղթը, իմ հայեցողութեամբ՝ այդ 70 տարիները կը բաժնուին երեք շրջաններու:

ա.- Վէրքերու դարմանման շրջան. երբ վերապրողները իրենց ցաւերը դարմանեցին, նոր տուն տեղ ու գործ փնտռեցին եւ կամաց-կամաց վէրքին սպիացումը ձեռք բերին:

բ.- Թմբիրէն արթնացման շրջան. այստեղ կը յիշեմ իմ հօրս ու մօրս սերունդը, որոնք տեսան ջարդը, ցաւը երբ տակաւին փոքր էին տարիքով. ցաւին արձագանգը մնաց իրենց հոգիներուն մէջ. յուշերով ապրեցան, սուգով ապրեցան, միշտ մտաբերելով տարիները ջարդերուն, եւ սակայն աշխատեցան եւ իրենց զաւակներուն ուսում տուին, եւ այդ սերունդը՝ վերապրողներու սերունդը, հանդիսացաւ մեր նոր վերածնունդը կերտող ճարտարապետներու սերունդը: Ասոր համար ես կ'ուզեմ որ մենք կարենանք մեր վերապրողներէն այնքան մարդուն նախ Տէր Զօրի մէջ, որքան կարելի է, որպէսզի իրենք կատարեն բաղադատականը 70 տարիներու երկու ծայրաբեւեռներուն:

գ.- Վերականգնման շրջան. սա շրջանն է յետ եղեռնեան այն սերունդին, որ ծնաւ Եղեռնէն ետքը, եւ որուն համար Եղեռնը գիրքի մէջ կարդացուած պատմութիւն չէր, այլ՝ իրենց հայրերէն լսուած կենդանի վկայութիւն մը: Ասիկա միջին սերունդն է, որոնք դարձան ինքնավստահ մարդիկ այն երկիրներուն մէջ, ուր կայք հաստատեցին,

անոնց լեզուները սորվեցան, կեանքի մէջ տեղ հասան, տնտեսապէս յառաջդիմութիւն արձանագրեցին:

Անոնք հիմա կու գան իրենց այդ սուրբ շալակին վրայ դրուած նուիրական ժառանգը կտակելու նոր սերունդին՝ մեր այսօրուան նորածին, նորաբողբոջ, պատանի ու երիտասարդ սերունդին, դպրոցականներուն, համալսարանականներուն, անոնց՝ որոնք այլեւս միայն կը կարդան Եղեռնի մասին:

Կ'ուզեմ, որ Տէր Զօրի մէջ Մայիս 12-ի կիրակին դառնայ սփիւռքահայութեան այս երեք սերունդներու ներկայացուցիչներուն ժամադրավայրը եւ այդ օրը ըլլայ կենդանի նահատակութեան աւագանին մէջ վերամկրտութեան օր մը: Քրիստոնէական հաւատքին մէջ կրկնամկրտութիւն չկայ. մէկ անգամ կը մկրտուի մարդ: Բայց կրօնական եւ ազգային վերանորոգութեան տեսակէտէն՝ պէտք է վերամկրտուի նահատակութեան այն աւագանին մէջ, որուն անունն է Տէր Զօր եւ որմէ անցնողը կը դառնայ նոր մարդ գալիք նոր հորիզոններուն բացուելու համար:

Կենդանի նահատակութեան այս օրինակելի եւ պայծառակերպիչ հոգեխառնութեամբ երբ վաղը երթանք ուխտի ի Տէր Զօր եւ այնտեղ գետեղենք հիմնաքարը Նահատակաց Եկեղեցիին, ձեր հոգեկից այս մօտեցումէն եւ վերաբերումէն ներշնչուած՝ ես պիտի երթամ եւ պիտի դառնամ ձեր հաւատքին, երկիւղածութեան, սիրոյն եւ յարգանքին բանբերը, ձեր խօսնակը ամբողջ աշխարհի հայութեան համար: Ձեր տիպար ուխտաւորի պատկերը իմ դէմքիս վրայ գծուած՝ պիտի թարգմանեմ եւ տարածեմ ամբողջ աշխարհի հայութեան համար: Ձայն պիտի գետեղեմ դրչածայրիս վրայ, զայն պիտի ջանամ վարդավառել խօսքիս մէջ: Պիտի հուշակեմ ողջ հայութեան, որ Տէր Զօրը թուղթի վրայ բառ չէ, շրթունքի վրայ խօսք չէ. Տէր Զօրը ուխտատեղի է, եկեղեցի է. ծոնկով ուխտի գացէք այնտեղ, ուր աղբիւրը ձեր ուխտին կը բխի նահատակներուն արեան մատուցումէն եւ մեր նոր սերունդի կամքի պրկումէն, յառաջահայեաց, ինքնավստահ մեր ժողովուրդին արժանապատուութիւնը, քրիստոնէական հաւատքին արիութիւնը եւ մեր ազգի ապագայի տեսիլքը տարածելու համար մինչեւ այն օրը երբ արդարութեան արեգակը ծագի հայութեան կեանքին մէջ, արդարութիւն՝ որուն համար իրենց աչքերը փակեցին որպէսզի արեւը չխաւարի հայոց գալիք սերունդերու աչքերուն մէջ:

Հետեւաբար, եկէք հիմա, հսկումի այս ներհայեցողական պահուն, բոլորս միասին ըանք,-

- Ո՛վ Տէր, նահատակներու այսքան բազմութիւն մը որ ունինք մեր շուրջը համախմբուած, զօրացուր մեզ, որպէսզի կարենանք արդի

աշխարհէն մեր վրայ խուժող մեղքերը շռայլութեան, գեխութեան, անտարբերութեան եւ հաճոյապաշտութեան, ի սպառ հեռացնել մեզմէ, թօթափել մեր վրայէն: Մարդ ենք եւ կը փորձուինք աշխարհիկութեան դիւրասահ եւ դիւրահաճ քմայքներէն, որոգայթներէն եւ հրապոյրներէն: Ներէ՛ մեզի, դօտեպնդէ՛ մեր հոգին որպէսզի կարենանք «առաւել կեանք»ով արժեւորել կեանքը եւ հետեւիլ քու երկնահամ խօսքերուդ թէ՛ «հոգի առաւել է քան գմարմին»:

Այս աղօթքով հոգեփոխուած եկէք ճամբայ իյնանք դէպի Տէր Զօր, որովհետեւ այդ ճամբորդութիւնը աստուածագնաց ուղիներէ կ'անցնի մեզ ազգովին տանելու համար դէպի արքայութիւն, յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ս. Աստուածածին Եկեղեցի
Հալէպ, 10 Մայիս, 1986.

ՀԱԻԱՏՔԻ, ՅՈՅՍԻ ԵՒ ՍԻՐՈՅ ԾԱՄԲՈՎ

«Մի՛ երկնչիք յայնցանէ, որ սպանանեն
Զմարմին եւ զոգի ոչ կարեն սպանանել»

Եթէ հարց տրուի ինծի օր մը, Աստուծոյ դատաստանին առջեւ իբրեւ հայու զաւակ, թէ Աւետարանին որ մէ՞կ խօսքը ամենէն աւելի իմ սրտիս դպած է, իմ էութիւնս կերպարանափոխած է, պիտի ըսեմ Աստուծոյ.- քու Որդւոյդ Յիսուսի Քրիստոսի այն խօսքը, որ կ'ըսէ մեզի.

«Մի՛ վախնաք անոնցմէ, որոնք մարմինը կը սպաննեն եւ հոգին չեն կրնար սպաննել»:

Այսպէս պիտի պատասխանեմ Աստուծոյ դատաստանին առջեւ, որովհետեւ կը հաւատամ որ իմ ժողովուրդս, ձեր ժողովուրդը, Աւետարանին հաւատացող առաջին քրիստոնեայ ազգը պատմութեան մէջ, Աւետարանի բոլոր խօսքերուն հաւատաց, բոլոր սկզբունքները իւրացուց, բոլոր արժէքները գերազոյն աստիճանով բարձր պահեց պատմական եւ դարաւոր իր ողջ կեանքի ընթացքին, բայց այդ բոլորին մէջէն այն խօսքը, որ կեանք տուաւ, ոյժ ներշնչեց, անմահութեան յոյսով վառեց մեր հայրութեան հոգին, Աւետարանի այս բառերուն մէջ տարագրուած տեսաւ.

«Մի՛ վախնաք անոնցմէ, որոնք մարմինը կը սպաննեն եւ հոգին չեն կրնար սպաննել»:

Այս երեկոյ, հաւատքով օծուած, մեր հայրերու եւ մայրերու բարեպաշտութեան շունչովը խնկուած սուրբ Քառասնից Մանկանց այս եկեղեցւոյ մէջ, ուր կամարները Աւետարան են, խօսք Աստուծոյ, հո-

գեկան ամբողջ միջնորդորտը մեկնաբանութիւնն է Աստուածաշունչին եւ հայրութեան ամենէն արժանավայել ու բարձրատիպ ապրումներուն, այս մայր եկեղեցիին մէջ այսօր, ես կ'ուզեմ մեր գիտակցութեան մէջ վերակոչել, մեր կեանքին մէջ վերապրկել, վերագապանակել, համոզումի թելովը ամրացնել մեր հաւատքը Աւետարանի այս խօսքին վրայ, թէ՛ մենք երբեք պիտի չվախնանք անոնցմէ, որոնք մարմինը սպաննեցին, որովհետեւ պիտի շարունակենք հաւատալ, որ հոգին չեն կրնար սպաննել:

Այս բառերը ընտրեցի Աւետարանէն այս երեկոյին համար, որովհետեւ այս երեկոն ամենէն նուիրական երեկոներէն մէկն է իմ ու ձեր կեանքին մէջ: Եօթանասուն տարիներու ընթացքին — եւ մի՛ մոռնաք եօթանասուն տարիները մարդ անհատի մը ամբողջ կեանքն են — մենք այսպիսի հսկումի երեկոյ մը չենք ունեցած, Կաթողիկոսի մը գլխաւորութեամբ, ուխտագնացութեան մեր ճանապարհին վրայ դէպի Տէր Զօր: Այս երեկոն վաղուան մեր ուխտագնացութեան նաւակատիքն է: Բոլոր մեր սօները, տաղաւարները, մեր եկեղեցւոյ սօնական աւանդութեան մէջ նաւակատիքով մըն են կանխուած: Չես կրնար թագաւորին առջեւ ելլել առանց պատրաստութեան, չես կրնար Քրիստոսի Յարութիւնը ողջունել առանց քառասնօրեայ պահեցողութեան, չես կրնար իսկական սօնախմբութիւն կատարել առանց հոգեկան ճգնութեան, ներհայեաց եւ ինքնատես եւ ինքնաբերելոցացնող այն հոգեկան քուրային որ մարդս կ'ազնուացնէ եւ արժանի կը դարձնէ սօնին խորհուրդին, օրուան մեծութեան:

Այս առիթով, կ'ուզեմ հետեւեալ խօսքերը մէջբերել մեր երեկոյեան ժամերգութեան աղօթքէն, գոր քիչ առաջ կարդացինք, եւ զանոնք ընել կեանքի նշանաբանը այս երեկոյին եւ վաղուան կարգախօսը դէպի Տէր Զօր մեր ուխտաւորութեան ճանապարհին. «Յաւել ի մեզ, Տէ՛ր Ամենակալ, զհաւատ, զյոյս եւ զսէր» - աւելցուր մեր մէջ, ո՛վ Ամենակալ Տէր, հաւատքը, յոյսը եւ սէրը:

Հաւատք. Այն ներքին զգացողութիւնն է մեր մէջ, որ վստահութեան, ապահովութեան զգացումը, գաղափարը եւ հոգեկան միջնորդորտը կը կազմաւորէ եւ որ մեզի ոյժ կը ներշնչէ: Չկայ անհաւատ մարդ: Անհաւատը՝ կը հաւատայ իր անհաւատութեան. այլ խօսքով, անհաւատութիւնն է իր աստուածը: Առանց հաւատալու մարդ չի կրնար շնչել: Հետեւաբար, եկէ՛ք մենք շնչենք մաքրամաքուր քրիստոնէական հաւատքը, ինչպէս շնչեցին ու այդ շունչով զօրացան մեր հայրերը: Ինչպէս ըսած է Ֆրանսացի նշանաւոր իմաստասէրը. «կրնամ կասկածիլ ամէն բանի վրայ, բայց չեմ կրնար կասկածիլ թէ կը կասկածիմ, թէ կը խորհիմ, եւ որովհետեւ կը խորհիմ, ուրեմն՝ կա՛մ»: Կրնամ շատ բաներու վրայ կասկածիլ. կասկածը մարդու մտքի գործօնութեան մաս կը

կազմէ: Բայց չեմ կրնար կասկածիլ իմ հաւատքիս վրայ: Այս հաւատքը չէ՞ր միթէ ամբողջ փիլիսոփայութիւնը Վարդանանց հերոսներուն, երբ անոնք ըսին. «այս հաւատքէն զմեզ ո՛չ ոք կարէ խախտել, ո՛չ հրեշտակները երկնքէն, եւ ո՛չ մարդիկ. ո՛չ սուրբ, ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը եւ ո՛չ ալ ամէն տեսակի հարուած ինչքան ալ դառն ըլլայ այդ հարուածը»: Այդ հաւատքը չէ՞ր արդեօք, որ անապատի աւազներուն վրայ շարժեց հայ մօր ձեռքը, եւ աւագին վրայ այդ ձեռքի չորցած մատներուն գրել տուաւ Ա.Բ.Գ.-ը: Հայ մայրը գիտէր որ աւագը հովին հետ պիտի երթայ բայց հաստատօրէն կը հաւատար, որ իր վերապրող զաւկի աչքերուն մէջ Ա.Բ.Գ.-ի տեսարանը յաւէտ պիտի մնար:

Յոյս. Ո՞վ կրնայ այսօր հանգիստ քնանալ եթէ չյուսայ որ վաղը վերստին արեւը պիտի տեսնէ: Բնագրական է դարձած յոյսը: Յոյսը վաղուան՝ լոյսն է մեր այսօրուան: Այնքան ատեն որ յոյսով բռնուած ենք՝ լոյսով կ'ապրինք: Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ. «Յոյս ոչ երբեք ամաչեցուցանէ» (յոյսը մարդս երբեք ամօթով չի՛ ձգեր): Յոյսն է այն ոյժը, որ մեր աչքերը կը յառէ վաղուան վրայ, հաւատքի զսպանակէն մղուած եւ ապագայի լոյսով վառուած: Անյոյս մարդը մեռած մարդ մըն է նոյնիսկ ապրած ատեն: Եթէ երբեք ես չյուսամ թէ վաղը պիտի ապրիմ, այսօրս ինչո՞ւ կ'ապրիմ: Գերեզմանը այսօր է երբ վաղուան յոյսը մեռած է իմ մէջ: Հայոց բանաստեղծը երգեր է.

Երբ այնչոյն ծովուն վրայ
Իմ մակոյկս խորտակուի,
Ես փրփրաւէզ այլեաց մէջը՝
Դեռ իմ յոյսը չեմ կտրի...:

Գետամոյն, ծովամոյն եղող մարդը շիւղի մը անգամ կը կառչի՝ յոյսէն մղուած: Յոյսը մեր կեանքի աւելն է. եթէ դադրի յոյսը, կը կտրուի աւելը. եւ աւելէն կտրուած ծառը դատապարտուած է չորնալու, ոչնչանալու...:

Մէր. Սանդուղն է ան դէպի երկինք, ուրկէ մարդը կը բարձրանայ դէպի Աստուած եւ ուրկէ Աստուած կ'իջնէ դէպի մարդը: «Ձի Աստուած այնչափ սիրեաց զաշխարհ, մինչեւ գորդին իւր միածին ետ գի փրկեսցի աշխարհ նովաւ».- Աստուած այնչափ սիրեց աշխարհը, որ իր միածին Որդին տուաւ որպէսզի աշխարհը Անով փրկուի:

Հարց կու տամ ձեզի հետ խորհրդածելով այս պահուն. ի՞նչ կայ տիեզերքի մէջ, որ առանց սիրոյ կ'ըլլայ, բացի քանդումէն, բացի աւերումէն, բացի խռովութենէն ու տառապանքէն: Արուեստագէտը կը սիրէ իր արուեստը, նկարիչը կը սիրէ իր վրձինը, գրագէտը կը սիրէ իր նիւթը, կը սիրէ իր գրիչը, կը սիրէ իր ժողովուրդը եւ կը ստեղծագործէ: Կոմիտաս Վարդապետ կամաց-կամաց տաճկական եղանակներուն մէջ կորսուելու դատապարտուած երգերը սրբեց, փոշին մաքրեց, եւ

հայ երգը, հայ հոգիին բխումունքը գտաւ, որովհետեւ սիրեց անհուն սիրով սիրեց իր ժողովուրդը, խենդօրէն սիրեց անոր երգը: Ո՞րն է այն հերոսը որ կրնայ հերոսութիւն ընել առանց սիրելու իր հայրենիքը: Ո՞րն է այն սուրբը որ կրնայ սրբութեան պսակով լուսազարդուել առանց սիրելու զԱստուած, եւ Աստուծոյ անունով իր ժողովուրդը: Մէկ խօսքով, գիտնական, ուսուցիչ, արուեստագէտ, հերոս, սուրբ, մայր, հայր, կարելի չէ երեւակայել առանց սիրոյ: Մէրն է ստեղծարար, ատելութիւնն է քանդարար:

* * *

Արդեօք այդ սէրը չէ՞ր, որ ասկէ եօթանասուն տարիներ առաջ, անապատի մէջ, մահուան գիրկը նետեց մեր մէկուկէս միլիոն հայ հայրերն ու մայրերը, եղբայրներն ու քոյրերը: Մէրը՝ հանդէպ քրիստոնէական հաւատքին եւ սէրը՝ ազգային արժանապատուութեան: Բաներ կան, որոնք աւելի կ'արժեն քան կեանքը: Մի՛ երկնչիք անոնցմէ, որոնք մարմինը կը սպաննեն. կեանքը գերեզմանով չի վերջանար. կեանքը եթէ երբեք գերեզմանը ունի իբրեւ մարմնի բանտ, գերեզմանին մէջ թեւ կ'առնէ հոգին: Ու թեւ առեր են, տեսէ՛ք, Տէր Զօրէն թեւ առեր են անոնք, որոնք Տէր Զօրի անապատին մէջ գերեզման չունեցան բայց աւագին մէջ խառնուեցան: Թեւը՝ մե՛նք ենք, միսը՝ մե՛նք ենք, ոսկորը՝ մե՛նք ենք, մորթի՛ը՝ մե՛նք ենք: Մենք կանք, որովհետեւ անոնք սիրեցին ազգը աւելի քան իրենց տարիներով շարուելիք, դումարուելիք կեանքին օրերը: Ո՞վ կայ այս աշխարհի մէջ որ պիտի չմեռնի: «Ամենայն տեղ մահը մի է» բայց ան որ իր կեանքին մէջէն բան մը կ'անմահացնէ, այդ անմահութեամբը ինքը կ'անմահանայ. անմահը ազգն է եւ ոչ ես, դուն, կամ միւսը:

Վերջերս կարդացի — դուք ալ մօտ ատենէն պէտք է կարդաք — մեր ամենէն տաղանդաւոր գրագէտներէն մէկը՝ Թէոդիկը, որ քսանըհինգ ամիսներ բանտի եւ աքսորի ճամբաներուն վրայ տառապեցաւ, եւ վերջապէս ազատեցաւ, վերապրող դարձաւ եւ Պոլիս երթալով գրեց իր յուշերը: Պոլսոյ մէջ, երբ Շղիշէ Պատրիարք Դուրեանը առաջին անգամ իրեն հանդիպեցաւ, գրկեց զինք, ճակատէն համբուրեց եւ ըսաւ.

«Եկո՛ւր, ողջունեմ քեզ մեռած ազգիս ողջ գաւազը»:

Թէոդիկը դարձաւ եւ ընդվզած ըսաւ.

«Ներէ՛, Սրբազան, ազգը չէ մեռած եւ անհնար է որ մեռնի»:

Ազգը ո՞ղջ է: Այս հաւատքով է որ բոլոր նահատակները նահատակուեցան, որպէսզի ազգը ինքը չմահանայ: Եւ այսօր կանք մենք. կանք շնորհիւ այն գերագոյն գոհողութեան, որով չվախցանք մահէն, չվախցանք մարմնի մահէն:

Բայց պէտք է վախնալ այսօր, վախնա՛լ, սարսափի՛լ հոգիի՛ մահէն: Ես արտասահմանը լաւ կը ճանչնամ. մենք կը մահանանք նոյնիսկ այսօր, այստեղ Հայի պի մէջ, Պէյրութի մէջ, ուրիշ երկիրներու մէջ երբ կը գունաթափինք, երբ կը տկարանանք մեր քրիստոնէական հաւատքին, եկեղեցւոյ պատկանելիութեան, դպրոցի, ազգի, լեզուի, գրականութեան մէջ մեր եռանդուն մասնակցութեան մէջ: Դէպի մահուան ճամբան կը տարուինք: Ողջ մեռնիլը աւելի դառն է, աւելի սոսկալի է քան իրական մահը: Տէր Զօրի նահատակները մեռած ողջեր են. մենք չդառնանք ողջ մեռելներ կեանքին մէջ:

Գիտակցինք, նորոգուինք, հաւատքով թրծուինք, սպունգ դառնանք հաւատքին, սպո՛ւնգ: Մէկը եթէ մեզ բռնէ ու քամէ՝ հաւատք եւ սէր միայն դուրս գան մեր սպունգացեալ անձերէն:

Հետեւաբար, եկէ՛ք այս ուխտով այս իրիկուն մենք ջանանք մեր պատրաստութիւնը տեսնել վաղուան ուխտագնացութեան համար. կարգապահ, երկիւղած, յարգալից, առանց շռայլութեան, առանց ուրախութեան, որպէսզի հոգեկան ըլլայ մեր ուրախութիւնը, ի փառս Աստուծոյ եւ ի պայծառութիւն ազգիս Հայոց:

Ս. Քառասնից Մանկանց Եկեղեցի

11 Մայիս, 1985

Հայէպ — Սուրիա.

ՈՍԿԵԿԱՄԱՐ ԽՕՍՔ
ՅԱՐԳԱՆՔԻ ԵՒ ՈՒԽՏԻ
ԱՌ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՍՆ

Ահա ձեզի հետ ենք դարձեալ, բայց այս անգամ այնքան մօտիկ ձեզի, որ կարծես կը զգանք ձեր նշխարներուն բոյրը այս անապատի արեւախառն օդին մէջ...:

Եօթանասուն տարիներ շարունակ հաւատարմօրէն յարգեցինք մեր ժամադրութիւնը ձեզի հետ, Ապրիլ 24-ի օրը, որ ողջ աշխարհի հայութեան համար եղաւ ու մնաց օր ուխտի եւ օրէ օր պայծառացաւ մագնիսական գրաւչութեան յարածուն զօրութեամբ: Այդ օրը միշտ յատկանշուած եղաւ ապրումներովը

- ձեր յիշատակի ոգեկոչումին,
- ձեր գերագոյն զոհողութեան վերապրումին մեր գիտակցութեանը մէջ,
- ձեր փառաբանութեան ներբողին առ Բարձրեալն Աստուած,
- մեր մէջէն ձեր վերածնութեան գոհաբանութեան առ Հայրն Ամենակալ,
- ձեր ու մեր յոյսին բոցավառումին մեր ազգային-եկեղեցական կեանքին մէջ, եւ
- մեր ազգի իրաւունքին գաղափարին ու կամքին պրկումին, մանաւանդ մեր երիտասարդ սերունդին տեսլապաշտ հոգիներուն մէջ:

Այս տարի, սակայն, այդ օրը հիմնովին տարբեր, բացառապէս իւրայատուկ եւ գերագանցօրէն եզակի հանգամանք մը ունի մեզի համար: Ամէն տարի Տէր Զօրը, հայոց ջարդի, ցեղասպանութեան այս դժոխադուռ կեղրոնավայրը, նուիրականութեան յուզախառն շեշտով մը

կը հնչէր շրթներուն վրայ հայ ժողովուրդի միլիոնաւոր զաւակներուն: Բառ էր, յուշ էր, անուն էր, խորհրդանիշ էր: Այս տարի եւ այս օրը Տէր Զօրը ահա շօշափելի՛, տեսանելի՛, շնչելի՛, զգալի՛ իրականութիւն ու միջնորդատ է, թանձրահան հող ու անապատ է, որուն հետ ահա եկած ենք տարրանալու, զայն մեր մէջ տարրացնելու գոյութենապաշտ կենսափրկիստփայտութեամբ մը, եւ խորհրդապաշտ զգայնութեամբ մը:

Այսօր, որպէս Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ դարձաւոր եւ այժմ տարագիր Աթոռին՝ եկած եմ ուխտի՛, եկած եմ ձեզի՛՝ այցելութեան, անապատի աւազներուն մէջ մասունքացեալ ձեր նշխարներուն խունկ ծխելու, զանոնք սիրոյ իւղով օծելու, ինչպէս իւղաբեր կիները մեր Տիրոջ՝ Յիսուսի Քրիստոսի թաղման երրորդ օրը եկան խնկելու եւ օծելու իրենց երկնաւոր Վարդապետին մարմինը, այն պարտէզին մէջ, ուր քարով կնքեալ գերեզմանին մէջ կար պատանքեալ մարմինը Աստուածորդի Յիսուսին:

Ո՛վ նահատակ հայրեր եւ մայրեր, խոնարհուած մէջ այս անարժան, արժանի ըրէք զիս ուղղելու ձեզի խօսքեր՝ փոխան խունկի եւ իւղի: Ոսօքեր՝ որոնք, կը հաւատամ ու կը զգամ, իմս չեն միայն — իմ անձիս պարունակը աննկարագրելիօրէն նեղ պիտի գար անոնց համար—, այլ բխմունքն են սրտերուն ձեր բոլոր ժառանգորդներուն աշխարհի մէջ ցրուած Հայ Ազգին:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, կամաւոր պատարագք, սուրիական հայրենիքի բոլոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ վերապրող ձեր արիւնակից եւ հաւատակից հարազատներէն, ձեր զաւակներէն եւ թոռներէն, անոնցմէ՝ որոնք այստեղ ձէգիրէի (Գամիշլիի, Հասիչէի, Բասիւլ-Այնի, Բազգայի, Տէր Զօրի) մէջ թէ Հալէպի, Դամասկոսի մէջ թէ Լաթաքիոյ, Քէսսապի մէջ թէ Եագուպիէի, Ղընեմիէի կամ Արամոյի, Հոմսի մէջ թէ Համայի շրջանի, Թարթուսի մէջ թէ Պանիասի, կը շարունակեն իրենց հայութեան կեանքը Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան եւ անոր արդարասէր, քաջակորով եւ ժողովրդանուէր նախագահին՝ Հաֆէզ Էլ-Ասատի հովանիին ներքեւ, վայելելով բարօր կեանքի բոլոր պայմանները, որպէս հաւատարիմ եւ նախաձեռնող, աշխատունակ եւ հնարագէտ քաղաքացիներ պատմական այս հայրենիքին, ուր — երբեք չենք մոռնար — մեր ժողովուրդը վերստին շունչ առաւ երբ եղեռնի միջնորդաւ անշնչելի եւ անշնչացուցիչ էր դարձած եւ երբ մեր թշնամին ոգի ի բռին, կատաղօրէն կը փորձէր մեր շունչը մարել մեր գոյութեան անհացումին՝ ակնդէտ եւ հետամուտ:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, մարտիրո՛սք ցանկալիք, դրացի եւ եղբայր երկրէն՝ Լիբանանէն, ուր խորտակուած կայմով Կիլիկեան Ս. Աթոռին նաւը նաւամատոյց կայք դատաւ Անթիլիասի Միջերկրականեան գեղափնեայ ծովեզերքին, որուն հիւսիսային կողմը եզերուած ու այլեւս դատարկուած կը մնար Կիլիկիոյ մեր հայրենական աշխարհը: Մայրիներու այն երկրէն՝ որ ձեր զաւակներուն եւ թոռներուն համար դարձաւ վերածննդեան վառ օճախ, ուր քէմր-երու ժողովուրդի վերածուած ձեր գաղթական ժողովուրդը լրիւ քաղաքացիի կերպարը վերզգեցաւ եւ իր շինարար եւ ստեղծագործ կեանքի բաժինը բերաւ Լիբանանեան հայրենիքի զարգացման եւ յառաջդիմութեան, միութեան եւ ամբողջականութեան պահպանման համար:

Յարգա՛նք ձեզ, նահատա՛կք պանծալիք, ողջ Արաբական աշխարհի մէջ սփռուած ձեր զաւակներէն եւ թոռներէն, որոնք Արաբական ժողովուրդի ասպնջականութեան բարիքները վայելեցին եւ հայութեան դարակերտ նկարագրի յատուկ պարկեշտութեան եւ ձեռներէցութեան շնորհքն ու բարիքները խառնեցին Արաբական երկիրներու օրհնեալ հողերուն մէջ իրենց անցքին եւ ցանքին միշտ կանաչութիւն բուսցնելով եւ հողը պտղաբերութեամբ կենսաւորելով ու շինարարութեամբ պայծառացնելով:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, խաչակի՛ցք Քրիստոսի, Հայկեան ձեր անուանակից հարազատներէն, ձեր զաւակներէն եւ թոռներէն, որոնք այժմ իրենց հաւատքին եւ ազգութեան վկայութիւնը կը բերեն աշխարհին, Կիպրոսի եւ Յունաստանի մէջ, ուր տարագրութեան, աքսորին եւ ջարդին հետեւող տարիներուն, անոնցմէ շատերը անցան դժուարակեաց եւ որբանոցային վիճակներէն. Հետզհետէ սակայն, գաղթականի իրենց ցնցոտիները պատուեցին, աքսորի ու տարագրութեան փոշիները թօթուեցին եւ իրենց հոգեկան շաղուածքը վերաբիւրեղացուցին մարդկային եւ ազգային առողջ տարրերով:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, պատուական՝ վկայք, ձեր այն եղբայրներէն եւ քոյրերէն, որոնք Իրանեան հողին վրայ, Պարսկաստանի մէջ, դարեր շարունակ իրենց հայութիւնը արժեցուցին եւ կը շարունակեն արժեցնել ստեղծագործական արտայայտութիւններով, եւ որոնք մասնակից եղան ձեր ցաւին, եւ այսօր նորոգեալ հոգեւոր արթնութեամբ մը փաստը կու տան իրենց հաւատարմութեան եւ հայրենասիրութեան՝

հանդէպ իրանեան հայրենիքին եւ ժողովուրդի լուսատեսիլ ապագային:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, արդարութեան ժառանգորդք, ողջ Եւրոպայի վրայ տարածուած ձեր Արմենական ազգի հարազատներէն, որոնցմէ ոմանք ձեր ճաշակած մահէն ետքը սուրիական եւ լիբանանեան այս հողերէն անցնելով կեանքի շունչ առին ի Ֆրանսա, եւ ուրիշներ բախտաւորութիւնը ունեցան այլ ճամբաներով վերապրելու, եւ հասնելու մինչեւ Զուիցերիա, Իտալիա, Պելճիքա, Մեծն Բրիտանիա, ու դեռ վերջերս ոմանք մինչեւ Գերմանիա, Շուէտ ու Տանիմարքա, Աւստրիա, Հոլանտա եւ Սպանիա, եւ ուր անոնք այժմ կը գոյապայքարին ի խնդիր իրենց ինքնութեան պահպանումին, հայ լեզուի փրկութեան, հայ լեզուով եւ գիրով իրենց փրկութեան եւ իրենց ազգի արժանապատուութեան բարձրացման եւ մեր ժողովուրդի իրաւունքներու հետապնդման եւ ձեռքբերման:

Եւրոպական ցամաքամասի Արեւելեան երկիրներուն՝ Ռուսիոյ, Պուլկարիոյ, Եուկոսլաւիոյ, Հունգարիոյ, Լեհաստանի եւ Ռուսիոյ մէջ ապրող ձեր հարազատները վստահաբար իրենց ձայնը կը միացնեն Եւրոպաբնակ իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն եւ կ'ողջունեն ձեզ այն քաղցր սիրով, որ բաժինն է բոլոր մարդկայնորէն ազնուական եւ ազգայնորէն հայաշունչ հոգիներուն:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, վիկայք Քրիստոսի, ովկիանոսներէն անդին՝ Հիւսիսային Ամերիկայի՝ Միացեալ Նահանգներու եւ Քանատայի ընդարձակածաւալ աշխարհին մէջ լայնաբուն ցանուած ձեր հոգեկից եղբայրներէն եւ քոյրերէն, որոնք մասնաւորաբար հսկայազօր եւ համադրաւիչ ազդեցութիւններու ներքեւ ոգի ի բոլին կը մաքառին ձեր անունն ու պատիւը անաղարտ պահելու, ձեր կտակը սուրբ շալակի պէս իրենց ուսերուն կրելու, լեզուն ու կրօնը, նախանձախնդրութիւնն ու նուիրումը կենդանի եւ պիրկ ընծայելու եւ ձեր զոհողութեան լարերէն արձակուած ցաւի ու բողոքի, արդարութեան եւ իրաւունքի ձայնը լսելի դարձնելու համար աշխարհին:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, պարծանք եկեղեցւոյ, ձեր այն հարազատներէն, որոնցմէ շատերը կիլիկեան աշխարհէն պոկուած, արմատախիլ եւ տնաքանդ ու տնահան, բայց մահուան այցէն մազապուրծ, ձեր ճամբաներով քալեցին, Լիբանանի, Դամասկոսի եւ մանաւանդ Հայկաի ու-

ղիներէն անցան, եւ ովկիանոսները անդրանցնելով հասան մինչեւ Հարաւային Ամերիկա՝ Պրագիլ, Արժանթին, Ուրուկուէյ, Չիլի, եւ այժմ՝ մինչեւ Վենեզուելա, եւ ուր սակայն երբեք չմոռցան իրենց քայած ճամբաներուն հողերուն բարիքը, որովհետեւ այդ հողերուն վրայ անոնք մաքրեցին ցեղասպանութեան իրենց վէրքերը, եւ այժմ իրենց նոր կայքերուն մէջ կը շարունակեն հայութեան համայնական գոյամարտի սուրբ առաքելութիւնը:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, մանկո՛ւնք սիրեցեալք ի Տեառնէ, այն ցանուցիր հայու բեկորներէն, որոնք ծայրագոյն Արեւելքի մէջ ի Հնդկաստան եւ այժմ յԱւստրալիա, իսկ ուրիշներ Ափրիկեան անծայրածիր հողերուն վրայ, Եթովպիայէն, Լակոսէն, Քենիայէն, Լիպերիայէն, Հարաւային Ափրիկէէն եւ այլ բազում անկիւններէն կը զգան ձեր մահուան ցաւը եւ միանգամայն՝ ձեր կտակին սուրբ ժառանգը իրենց հոգիներուն մէջ:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, լուսաւորեա՛լք երկնային լուսովն, ձեր այն եղբայրներէն եւ քոյրերէն, որոնք այժմ անկարող են ձայնակցելու ինծի, որովհետեւ ձեզ մահացնող մեր թշնամիին կապանքը կը զգան իրենց շրթներուն դրուած, եւ լուսութեան կապարը ծանր նստած՝ իրենց սրտերուն վրայ: Բայց սիրտս կը պահանջէ եւ չեմ կրնար զիրենք դուրս թողուլ յարգանքի այս ոսկեղիթայէն, որովհետեւ նոյն արիւնէն եւ նոյն հաւատքէն բխող ու տարածուող ապրումներն են որ կը լեցնեն եւ կը ծաղկեցնեն իրենց հոգիները: Անոնց սիրտերը կը տրոփեն Պոլիսէն մինչեւ Մուսա Տաղ եւ մինչեւ Տիարպէքիր, Կեսարիա, Մուշ ու Սասուն, որքան ալ այս վերջիններուն մէջ ցանցառային պատկերի վերածուած ըլլայ իրենց թիւը, եւ անգայտային վիճակի մատնուած՝ իրենց լեզուն, եւ ծագումնային յիշատակի փոխակերպուած՝ իրենց հայութեան զգացումը:

Սիրտս այս պահուն մեր աչքերուն բացուած սա Եփրատ գետին նման կը պղտորի ու կ'արիւնախառնուի եւ կը դառնայ արձագանքի հծծող հառաչ այն կարօտին, սիրոյն եւ յարգանքին, զորս կը բերեմ ձեզի ձեր իսկ սեփական քաղաքներէն եւ գիւղերէն, եկեղեցիներէն եւ դպրոցներէն, տուններէն եւ երգիքներէն, դաշտերէն ու պարտէզներէն, արհեստանոցներէն եւ գործատեղիներէն, ձեր լեռներէն եւ ձորերէն, ձեր լճակներէն եւ գետերէն, զորս վերջին անգամ տեսաք եթանասո՛ւն տարիներ առաջ եւ որոնց պատկերը ձեր աչքերուն մէջ թաղեցիք այս անապատի աւազներուն ներքեւ — Պոլիսէն, Նիկոմիդիայէն, Ատաբազարէն, Այաշի ու Չանդրիի, Բուզանդիի ու Պէլէմէտիկի

ճամբաներէն, Տրապիզոնէն ու Ռիզէէն, Կիրասոնէն ու Սամսոնէն, Ամասրայէն ու Կեսարիայէն, Զիլէյէն եւ Թոքաթէն, Եոզղատէն եւ Համշէնէն, Էրզրոմէն եւ Երզնկայէն, Գարահիսարէն, Խնուէն եւ Պոլլանրիսէն, Տիւրիկէն եւ Արաբկիրէն, Ակնէն եւ Չմշկածագէն, Մուշէն, Վանէն, Տարօնէն ու Սասունէն, Քղիէն ու Բալուէն, Խարբերդէն ու Մալաթիայէն, Սեբաստիայէն եւ Կիւրիւնէն, Տիգրանակերտէն եւ Տիարպէքիրէն, Պիթլիսէն եւ Սղերդէն, Կիլիկեան աշխարհի-լեռներէն ու դաշտերէն, Վահկայէն, Թալասէն ու Թոմարգայէն, Հաճընէն, Նիկատէն, Էրէկլիէն, Նիսիսէն եւ Գարաբունարէն, Զէյթունէն, Մարաշէն, Պեհեսնիկէն եւ Սեւերէկէն, Սիսէն ու Ֆրնուզէն, Ատիեամանէն եւ Ատանայէն, Այնթապէն եւ Ուրֆայէն, Պահչէն եւ Պերեճիկէն, Սեբսիւնէն ու Տարսոնէն, Այասէն եւ Տէօրթեօլէն, Իսկէնտէրունէն ու Պելանէն, Արեքսանտրէթէն եւ Անտիօքէն, Մուսա Տաղէն ու Քեսապէն, Մարտինէն եւ Մծբինէն, եւ դեռ այնքան ուրիշ տեղերէ, որոնք մինչեւ իրենց ուղի ու ծովը լացին ու ողբացին ձեր անդարձ ու բուսի մեկնումը: Ահա եօթանասուն տարիներէ ի վեր կ'ապրին իրենց որբութիւնը եւ կ'աւաղեն իրենց շէնութեան անչքացումը, կանաչութեան խոպանացումը, եւ ձեր ձեռակերտներուն գեղեցկութեանց աւերակումը: Զեր կարօտն ունին այնպէս, ինչպէս երաշտացած հողը կը նայի երկնքին՝ ի հայցումն կենսապարգեւ անձրեւին:

ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, երջանիկ ճառագայթք, Արարատի միւս փէշերէն եւ Անիի Արեւելեան ափերէն, իր 2770-ամեայ Երեւան-սիրտով երիտասարդացած եւ դարարմատ Էջմիածնի յարաճածանչ կաթողիկէով հաւատախօս Հայաստան աշխարհի ձեր սրտահատոր միլիոնաւոր եղբայրներէն եւ քոյրերէն, որոնք Սարտարապատեան արծիւով եւ գարունաբեր Միծեռնակաբերդով, համալսարաններու, դպրոցներու, մասնագիտական հիմնարկներու, մատենադարաններու, գրադարաններու, թանգարաններու, թատրոններու, երաժշտասրահներու, արւեստի կեդրոններու, յարաշխատ գործարաններու տենդոտ հեւքով եւ խանդալից զօրութեամբ ու ուժգնութեամբ, ազգային եւ քաղաքակրթական անպարփակելի ստեղծագործական բխումներով հայրութեան յոյսի, յաղթանակի եւ յարութեան աւետիսը կը բերեն ձեզի, ձեր նահատակութենէն ետք, 1918 թուականէն մինչեւ այսօր:

Բիւր եւ միահամո՛ււ ՅԱՐԳԱՆՔ ձեզ, անյաղթելի՛ մարտիրոսք:

Ահա այսպէս աշխարհի չորս ծագերուն վրայ վերաշնչող եւ վերակերտող հայրութեան պայծառափայլ արեգակի ճառագայթները հողիւս ոսպնեակէն կը սեւեռակէտեմ ձեր վրայ, Տէր Զօրի այս նուիրականացեալ հողին վրայ, որպէս նոր իմն Մովսիսական անկիզբի մորենի, երբ սա պահուն սա հիմնաքարը կը զետեղեմ ձեր ածիւններուն վրայ, պիրկ մկաններով բայց դողացող մատներով, որպէս կնիք անմահութեան եւ նշան յարութեան, գրաւական յոյսի եւ ուղեցոյց տեսիլքի:

Ելէ՛ք, ոտքի կանգնեցէ՛ք, եւ տեսէ՛ք թէ ի՛նչ եմ բերած ձեզի, որպէս ընծայ Եօթանասունամեակի:

- Ահա բերած եմ ձեզի բուռ մը հող եւ պատառիկ մը ժայռ Մայր Հայաստանի պարարտ հողէն ու պազարը քարէն, որպէսզի զգաք Չերմութիւնը եւ ամբութիւնը ձեր հայրենիքի սուրբ հողին եւ քաղցրութիւնը ձեր հայրերու կենսատու շունչին: Ընդունեցէ՛ք զայն որպէս յաւերժանունը կերակուր ձեր յաւերժագնաց ժողովուրդէն:

Ելէ՛ք, ոտքի կանգնեցէ՛ք, եւ տեսէ՛ք թէ ի՛նչ եմ բերած ձեզի, որպէս ընծայ Եօթանասունամեակի:

- Բերած եմ ձեզի բուռ մը հող Անթիլիասի այն հողաշերտէն, ուր Կիլիկեան աշխարհի կաթողիկոսական Աթոռը նոր ընծիւղ արծակեց, եւ ուր ահա քառասուն տարիներէ ի վեր ձեզմէ՛ ոմանց ածիւնները այնտեղ են ամփոփուած, քրիստոնէութեան առաջին վկայ եւ նախամարտիրոս Ս. Ստեփանոսի անուամբ կնքուած Յուշարձան-Մատուռին մէջ, հոնկէ՛ ուր ամէն ուխտասիրտ այցելու երբ ներս մտնէ, իր շունչը կ'ընծայէ որպէս խունկ ու կնդրուկ եւ ձեր շունչը կ'առնէ խաչակրական զոհողութեամբ միայն տարուելիք յաղթանակի կամք եւ տեսիլք անուան ներքեւ: Անոնց դամբարանէն, հայրութեան արցունքաղօթքով եւ վերածննդեան աւիւնով թրծուած այս բուռ մը հողը կը խառնեմ ձեր յիշատակին կանգնուող այս մատրան հիմերուն մէջ, որպէս սիրոյ շաղախ:

Դուրս ելէք հողային ձեր ընդերքներէն — չեմ ըսեր գերեզմաններէն, որովհետեւ շունեցաք զանոնք — եւ այժմ դիտեցէք մեզ: Եկած ենք մարգարէական տեսիլքին զօրութեամբը (Եզեկիէլ, Լէ. 1-15) ձեր ցամքած ոսկորներուն ջիղ, մարմին ու մորթ հագցնելու, շունչ հոսեցնելու եւ արիւն ներարկելու: Մենք իսկ ենք ջիղն ու մարմինը, մորթն ու շունչը, արիւնն ու կեանքը, զոր Տէրը իր յարութեան հրաշքով տուաւ ձեզի: Թող այլեւս ցաւն ինք գերեզմանուի, եւ կեանքն ինք արեգակուի ի վերայ որդւոց Թորգոմայ աշխարհի չորս ծագերուն վրայ: Դուք կեանքի դեղ էք մեզ համար. դարման՝ մեր մեղքերուն բժշկութեան,

խարազան՝ մեր թերացումներուն մէջ մեզ մտրակելու, մեր անհաւատարմութեան մէջ մեր խիղճերը խոցելու գորութեամբը օժտուած:

Եկած ենք Եփրատի այս ափին, որպէսզի Աստուած այս գետը վերածէ նոր Յորդանանի եւ նոր Արածանիի, եւ մենք կարենանք նորափետուր զարդարեալք դուրս գալ անոր ափերէն եւ վերամկրտեալ ի հաւատս եւ ի հայութիւնս մեր՝ քալենք աշխարհի ճամբաներէն պայծառ ճակատներով, յարգարժան պատուով եւ յուսովառ հայացքով:

Այսպէս վերանորոգուած՝ յարգանք ընծայելէ ետք ձեզի առաջի Աստուծոյ եւ առաջի աշխարհի, ահա կը կատարենք մեր ուխտը:-

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ ձեր կենսաւորեալ նշխարներուն սուրբ հայելիին դիմաց, մաքրել, գտել, եւ հարազատօրէն ինքնացնել եւ արժանաւորել մեր հայութիւնը ի սպաս Աստուծոյ եւ մարդկութեան համայն աշխարհի:

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ վառ պահել մեր քրիստոնէական սուրբ եւ սրբարար հաւատքը մեր պաշտելի Հայց. Եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդութեամբը հայօրէն դրոշմուած եւ հայատիպօրէն մեզ կազմաւորող Քրիստոսի Աւետարանի գաղափարներուն, սկզբունքներուն եւ արժէքներուն ներգործութեան ոսկիացնող հուրովը:

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ կենդանի պահել մեր պապերուն ինքնութիւնը եւ անոր իւրայատուկ գորութիւն եւ արտայայտչական շեշտ գեղեցկութիւն ընծայած մեր ոսկեղնիկ լեզուն՝ Մեսրոպեան գիրի անմաշելի հանդերձանքովը շքեղափայլ եւ մեր դպրութեան արժէքներովը հազարազանձ, հայ դպրոցի պայծառակերպող քուրային մէջէն:

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ հարազատ պահել հայ ընտանիքը, մաքուր պահել ընտանեկան յարկերը մեր հայաշունչ, երգիքները մեր պապենական, ընտանիքի հայովայել սրբութեան եւ պատուախնդրութեան ու զաւակներու տոկուն եւ առողջ դաստիարակութեան առաքելութեան գիտակցութեամբն ու նախանձախնդրութեամբը:

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ ամրակուռ կառչած մնալ եւ յարաճուն գնացքով առաջ տանիլ մեր ժողովուրդի արդար իրաւունքներու հետապնդման գործը, որովհետեւ ձեր նահատակութեան գերագոյն իմաստը ազատութեան եւ արդարութեան որպէս գին ձեր պատարագած կեանքն է, զոր այսօր մենք պիտի շարունակենք մատուցել մեր կեանքով վասն փրկութեան ազգիս հայոց:

Կ՝ՈՒԽՏԵՆՔ Տէր Զօրը միշտ կեանքով առլցուն պահել մեր արումներուն մէջ, եւ որպէս վկայութիւն մեր այս ուխտին՝ ահա կը կանգնենք գեղակերտ Մատուռն այս Նահատակաց, որպէս համբոյր երկնի եւ երկրի, որպէս դաշինք անխախտ ընդմէջ Աստուծոյ եւ հայութեան, անբեկանելի ուխտ սիրոյ, հաւատարմութեան, նուիրումի եւ

գոհողութեան, եւ որպէս աչք մշտարթուն եւ պայծառատես՝ բացուած դէպի ապագայ:

12 Մայիս, 1985

Տէր Զօր — Սուրիա.

ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔՈՎ

Անհունօրէն, գերազանցապէս կը հրճուի սիրտս այս պահուն երբ անգամ մը եւս, երկու տարի հեռաւորութեամբ, կը գտնուիմ այս եկեղեցւոյ կամարներուն ներքեւ եւ ձեզ բոլորդ կը գտնեմ այսպէս պայծառ հաւատքի շողափայլ դէմքերով եւ Հայց՝ Եկեղեցւոյ եւ անոր Հովուապետին հանդէպ այսպիսի յարգալից եւ հաւատարիմ վերաբերումով:

Ահաւասիկ հինգ օրերէ ի վեր կը գտնուիմ Հայէպի մէջ: Ինչպէս իմացաք, այս այցելութիւնս երբեք ծրագրուած չէր, եւ չէր կրնար ըլլալ, որպէս Հովուապետական պաշտօնական այցելութիւն: Այսօր մարդկայնօրէն կարելի ամենայն խոնարհութեամբ եւ քրիստոնէաբար կարելի ամենայն երկիւղածութեամբ իբր պարզ հաւատացեալ մը եւ ուխտաւոր մը եկած եմ այցելութեան անոնց՝ որոնք կային երբեմն եւ չկան այսօր:

Իմացաք բոլորդ ալ, եւ ձեզմէ ոմանք թերեւս երէկ ընկերացան ինձի, երբ գացինք Տէր Զօր եւ այնտեղ օծեցինք նոր եկեղեցւոյ մը հիմնաքարը որպէս նշան մեր հաւատքին եւ գրաւական՝ մեր յարգանքին եւ երկիւղածութեան հանդէպ բոլոր մեր այն հայրերուն եւ մայրերուն, եղբայրներուն եւ քոյրերուն, որոնք մեզի պէս կը շնչէին եւ Աստուծոմէ տրուած որպէս իրաւունք ունէին շնչելու, ապրելու, ստեղծագործելու եւ բնականօրէն մահանալու, բայց մեր թշնամին փակեց անոնց աչքերը, ջարդեց անոնց մարմինները եւ աւագին մէջ խառնեց զանոնք: Մէկուկէս միլիոն մեր նահատակներուն այցելութեան եկած եմ իբրեւ պարզ ուխտաւոր:

Այստեղ ձեր սիրելի Առաջնորդ Սրբազան Հայրը փափաք յայտնեց որ Սրբոց Քառասնից Մանկանց եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն

մէջ երեկոյեան ժամերգութեանց, հսկումի արարողութեան, հոգեւոր ամփոփումի եւ ներհայեցողութեան պահեր ապրինք. եւ ապրեցանք ուխտագնացութենէն առաջ: Վերադարձիս ըսի Սրբազանին. սիրտս բոլորովին հանգիստ պիտի չըլլայ, եթէ մոռնամ Նոր Գիւղը: Ինչպէս երկու եկեղեցիներն այցելեցի դէպի Տէր Զօր ուխտագնացութեան երթի ճանապարհիս, ուղեցի Հալէպի միւս երկու մեր եկեղեցիներն ալ այցելել ուխտագնացութենէն վերադարձիս:

Ահաւասիկ քսանչորս ժամեր հագիւ անցած են այն վայրկեանէն երբ Տէր Զօրի անապատն էինք: Այսօր ինքզինքս կը գտնեմ մեր ժողովուրդի շէն ներկայութեան, հաւատաւոր միջնորդտիւն այս երջանկաբեր պատկերին դիմաց եւ կ'ըսեմ Աստուծոյ.

- Փա՛ռք քեզ, Աստուած, փա՛ռք քեզ, յաղագս ամենայնի, Տէր, փա՛ռք քեզ:

Ո՛ւր էինք եւ ո՛ւր հասանք:

Ես երբ պատմութիւնը կ'ուսումնասիրեմ, թիւ ու թուական միայն չեմ փնտռեր եւ մտաբերեր, այլ կը ջանամ վերլուծական երեւակայութեամբ իջնել հոգեկան ապրումներուն մէջ այն մարդոց, զորս կը յիշատակենք պատմութեան մէջէն: Ո՞վ էր Ս. Վարդան, կը մտածեմ. ինծի, ձեզի պէս մէկն էր. կը շնչէր, կ'ուտէր, ընտանիք ունէր, եւ սակայն իբրեւ սպարապետ հայոց երբ դէմ առ դէմ գտնուեցաւ այն վտանգին որ կը սպառնար իր եկեղեցիին եւ քրիստոնէական հաւատքին, իր հայրենի հողին, իր ազգութեան՝ կերպարանափոխուեցաւ, դադրեցաւ սովորական անձ մը ըլլալէ եւ հաւատքով տարուած՝ Աւարայրի դաշտ գնաց: Զուտ մարդկայնօրէն մտածելով՝ պէտք չէր որ երթար, երբ գիտէր որ պիտի մեռնէր: Ո՞վ կ'ուզէ մեռնիլ: Բայց կ'անդրադառնամ թէ հոգեկան ի՞նչ խոր տազնապ ապրեցաւ այդ մարդը: Հաւատքը որ իր մէջ զօրաւոր էր՝ յաղթեց իր մարդկային տկարութեան եւ իր հաւատքն էր որ զինք մղեց Աւարայրի դաշտ:

Ու հիմա միտքս կ'երթայ եօթանասուն տարիներ առաջ Հալէպ քաղաքին: Եօթանասուն տարիներ առաջ այն մարդիկը որ Հալէպէն անցան ու դէպի Տէր Զօր գացին արդեօք երբեւիցէ կրնայի՞ն մտածել թէ օր մը Նոր Գիւղի մէջ այսպէս քարաշէն, այսպէս դմբէթաւոր եկեղեցի մը պիտի կառուցուէր, 7-8 հարիւր աշակերտներով Սահակեան դպրոց պիտի բացուէր, ճեմարան պիտի հիմնուէր, նոր սերունդ պիտի գար, այսպէս պիտի գուարթ եւ շեշտագին երգէին: Ո՞վ կրնար այդ օրերուն սեւ, տազնապահար, անյոյս այդ օրերուն, մտածել թէ այս ժողովուրդը կրնար վերագտնել, գերանցնիլ, անդրանցնիլ իր թիւը եւ դառնալ ազգ՝ Հայաստանով եւ Սփիւռքով, եւ ծաղկիլ, շէննալ ու

վերստին շունչ առնելով աշխարհին ըսել թէ հայերը կը մեռնին, բայց հայութիւնը չի մեռնիր...:

Այսօր եկած եմ այս եկեղեցին ձեզի ըսելու համար որ մենք քրիստոնէական հաւատքին ամենէն ուժեղ այդ տրոփը, ներկայութիւնը, ներգործութիւնը պէտք է զգանք մեր այսօրուան կեանքին մէջ, որովհետեւ քրիստոնէական հաւատքը յոյս կը ներշնչէ մարդուս ամէն ժամանակ եւ ամէն տեղ: Յաճախ մարդկային հաշիւները դէպի անյուսութիւն կը տանին մեզ: Հաւատքն է որ կը բանայ մեր աչքերը ժամանակէն ու գերեզմանէն ալ անդին եւ մեր անմահութեան տենչին նոր մղում կու տայ ու մեր կեանքին իմաստ ու գեղեցկութիւն կ'ընծայէ:

Մենք Զատիկին հետեւող այս յիսուն օրերը եկեղեցական օրէնքով կը կոչենք Յինանց շրջան, Յինունքի շրջան: Յիսնօրեայ այս շրջանը մինչեւ Համբարձում մենք ամէն օր եկեղեցիին մէջ Ս. Աւետարան կը կարդանք: Որքա՛ն թելադրական է Աւետարանի այն հատուածը, որ կարդացուեցաւ այսօր եւ որ կը պատմէ այսահարի բժշկութեան մասին: Մարդիկ աղաչեցին Յիսուսի որ բժշկէ գայն. Յիսուս հարցուց թէ կը հաւատա՞ն, ու երբ հաստատեցին թէ կը հաւատան՝ այն ատեն Յիսուս ըսաւ. «ամենայն ինչ հնարաւոր է այնմ որ հաւատայն» — ամէն ինչ կարելի է անոր համար, որ կրնայ հաւատալ — եւ աւելցուց. Եթէ մանաների հատիկին չափ հաւատք ունենաք՝ լեռներն անգամ կրնաք տեղափոխել:

Եւ այսօր, ես կ'ըսեմ. ո՞վ Տէր, որքան ճշմարիտ են քու խօսքերդ. մեր հայրերը հաւատք ունեցան եւ անհնարինը հնարաւոր դարձաւ, անկարելին կարելի դարձաւ: Մարդկային հաշիւներով հայութեան վճռուած մահը կեանքի վերածուեցաւ, յարութեան շունչի վերածուեցաւ եւ երբ կը լսեմ փոքրիկներու ձայները բակերէն եւ կը լսեմ դպրոցներէն հնչող կենսախայտ եւ յուսալառ ձայները մեր գաւազներուն, կ'ըսեմ. «Յարութեան շունչն է ահա, ջարդակոտոր ազգդ իմ», որ կը տարածուի մարմնին վրայ մեր գաւազներուն սա եկեղեցիներուն, դպրոցներուն մէջ, տուներուն, սրահներուն եւ փողոցներուն մէջ:

Հետեւաբար, եկէք մտածենք թէ այսօր Հալէպի մէջ Ս.Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ծխականներս որքա՛ն երախտապարտ պէտք է ըլլանք Աստուծոյ, որ մեզի տուած է այդ հաւատքը իր Որդւոյն՝ Քրիստոսի եւ մեր հայրերուն միջոցաւ, որով կրցանք յանհաւատութենէ ի հաւատ, յանգիստութենէ ի գիտութիւն, յապականութենէ յանապականութիւն եւ ի մահուանէ ի կեանս դարձնել սլաքը հայոց պատմութեան, միշտ հաւատքին ամենագոր, անդիմադրելի եւ անխորտակելի ոյժովը:

Այսօր, սակայն, նկատելի երեւոյթ է, որ աշխարհիս մէջ արդիականութիւն կոչուած կեանքի հովերուն դիմաց հաւատքը կը տկարանայ: Մենք պէտք ունինք պայքարի՝ պայքար՝ անհաւատութեան դէմ, պայքար՝ այն բոլոր տեսակի փորձութիւններուն, ազդեցութիւններուն դէմ, որոնք մեր մէջ կը թուլցնեն պտուտակները այն հաւատքին, զորս լարեցին Գրիգոր Լուսաւորիչները եւ մեր մեծագոյն սուրբերը, ինչպէս այս պատերէն ձեզ դիտող սրբապատկերները կը խօսին ձեզի, Ս. Մահակները եւ Ս. Մեսրոպները:

Մեր նահատակ հայրերը ամէն ինչ կրնային շահիլ իրեն եւ նիւթական ժամանակաւոր շահ, եթէ իրենց հաւատքը կորսնցնէին: Անոնք կրնային ուրանալ գժրիստոս, ուրանալ հայրութիւնը եւ դառնալ տաճիկ կամ թրքանալ: Բայց ապահովաբար այդ վայրկեանը իրենց մահը պիտի ըլլար, մինչ իրենց մահը եղաւ մեր կեանքը:

Ժամանակին, Հռոմէական կայսրութիւնը կը հալածէր քրիստոնեաները, որովհետեւ այս նորածագ կրօնը արտօնուած կրօնք չէր: Արդարեւ, առաջին դարերուն, ան որ ըսէր քրիստոնեայ եմ, պետականօրէն յանցապարտ էր, զայն անմիջապէս կը նետէին կրկէս, գազաններուն որպէս կեր: Եւ երբ քրիստոնեաները կրկէսին մէջ կ'իջնէին եւ վայրի գազանները իրենց գառազեղներէն դուրս կու գային եւ գիրենք կը յոշոտէին, Հռոմէական կայսրը, լեզէոնները, բանակի զինուորները, որոնք իրենք գիրենք մարմնով, մկաններով, բազուկով զօրաւոր կը զգային, կը հիանային այն քաջութեան վրայ, որով այդ քրիստոնեաները գազաններուն կեր կը դառնային բայց իրենց հաւատքէն չէին հրաժարէր: Պատմութիւնը կը վկայէ թէ ամէն մէկ քրիստոնեայ որ կը սպանուէր, հեթանոսներէն բազմաթիւ հոգիներ ներքնապէս քրիստոնեայ կը դառնային: Մբանչելի խօսք մը ունին երկու եկեղեցական հայրեր, զորս ես միշտ կը յիշեմ Դպրեմանքի տղոց դասաւանդած պահերուս: Եկեղեցական հայրերէն Ս. Իգնատիոս «Աստուածագեաց» կոչուած եպիսկոպոսը կ'ըսէ. «Նահատակները առիւծներու բերաններուն մէջ երբ կը ծամուէին՝ կը նմանէին ցորենի հատիկներուն, որոնք աղօրիքին մէջ ալիւրի կը վերածուէին եւ հաւատացեալներուն հաւատքի հաց կը դառնային»: Ուրիշ եկեղեցական հայր մը՝ Տերտուղիանոս կ'ըսէ. «Քրիստոնեաներու արիւնը որ կը թափուէր քրիստոնէութեան ծաղկումին սերմն էր»: անով քրիստոնէութիւնը կը ծլէր, ծառ կը դառնար, կը ծաղկէր ու կը պտղաբերէր:

Մենք այսօր ամէն տեսակի առաւելութիւններ ունինք բայց կը տկարանանք, կը թուլնանք՝ մեր քրիստոնէական հաւատքին եւ մեր հայկական արժէքներուն մէջ: Մայրեր, հայրեր, դուք որ տեսաք Չարդը, դացէք ու ձեր գաւակներուն պատմեցէք թէ ինչ կ'արժեն հաւատքն ու ազգութիւնը ժողովուրդի մը կեանքին մէջ:

Այսօր, երբ ես կը տեսնեմ որ մենք հայ գիրք չենք կարդար, կը հաւատամ որ մեր երկնայնացած նահատակները կը դառնանան. անոնք կը տխրին երբ մենք հաճոյքներու մէջ կը չափազանցենք եւ կը մոռնանք մշակութային արժէքները՝ արտասանութիւններ, երգեր, որոնք հոգին կը ծաղկեցնեն, ու կ'երթանք սեղաններու շուրջ միայն կ'անցնենք մեր ժամանակը: Ես կը հաւատամ որ նահատակները երկինքէն կը տառապին: Բայց երբ կը տեսնեն մեր դպրոցները, երբ կը տեսնեն հայոց գիրը կենդանի, երբ կը տեսնեն հայոց ձեռքերուն մէջ հայ գիրքը, կ'երջանկանան ու կը ժպտին երկնքի աստղերուն պէս:

Միրելի՛ փոքրիկներ, դպրոցականներ, այս լաւ սորվեցէք, որ մենք այսօրուան անտեսանելի թշնամիէն յաճախ կ'այցելուինք՝ առանց գիտնալու, առանց անդրադառնալու: Ամէն անգամ որ ես «Պահպանիչ» կ'ըսեմ ինչպէս քիչ ետք պիտի ըսեմ դարձեալ, ու կ'արտասանեմ՝ «Փրկեա զմեզ յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամոյն»։ «ԱՆԵՐԵՒՅԻՆԻՅԻ ԹՇՆԱՄԻՆ» ամենէն սարսափելին կը նկատեմ: Երեւելին կը տեսնես, կը պաշտպանուիս անոր դէմ: Աներեւոյթը ահռելի է. երբ աներեւոյթ թշնամին կը մտնէ մեր մէջ, կը սողոսկի մեր մէջ առանց որ մենք անդրադառնանք, այն ատեն մահացու վտանգին ենթարկուած կ'ըլլանք:

Ձգոյշ եղէք. արթուն մնացէք:

Միշտ գիտակցեցէք որ Աստուծոյ աչքը երկինքէն ձեզի՛ կը նայի: Նահատակներու հայեացքը ձեր վրայ է, սեւեռուած:

Թող ձեր կեանքը ըլլայ Աստուծոյ համար ակնաւապել եւ նահատակներուն համար հրճուալից վկայութիւն մը, Ամենակալին փառքին եւ մեր ազգի պատուին եւ յաղթանակին սիրոյն, յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցի
Հայէպ, 13 Մայիս, 1985

ԱՊԱԳԱՅԻ ՏԵՍԻԼՔՈՎ

Իմ այս այցելութիւնը, ինչպէս առաջին իսկ վայրկեանէն երբ ժամանեցի Հալէպ ըսի բոլորիդ, չունի պաշտօնական Հովուապետական այցելութեան երեւոյթը: Եկած եմ մէկ շաբթուան համար միայն եւ՝ եկած եմ ուխտի: Փափաքեցայ Առաջնորդ Սրբազան Հօր հետ միասին, որ հոգեւոր գրոյցի, հոգեկան եւ ազգային արթնութեան, գիտակցական մտածողութեան, ինքնատեսութեան, ինքնաքննութեան, ինքնասրբադրութեան, ինքնագորացման առիթ մը ըլլայ իմ այս ուխտաւորութիւնը, ոչ թէ միայն ինծի անձնապէս, եւ ինծի ընկերացող հոգեւորականներուն համար, այլեւ մեր ամբողջ Ազգային Իշխանութեանց եւ յատկապէս մեր սիրեցեալ ժողովուրդին ու մանաւանդ մեր երիտասարդ ու մատղաշ սերունդին համար: Վեց օրերու ընթացքին վեց խօսքեր ուղղեցի մեր ժողովուրդին: Ասիկա վերջին խօսքս է այս շաբթուան համար: Ուզեցի այս խօսքն ալ բաժնել մեր ժողովուրդի այն զաւակներուն հետ, որոնք ամենէն շատ տառապողներէն եղան մասնաւորաբար յետ եղեռնեան շրջանի Կիլիկիոյ պարպումէն ետք:

Ես շատ մօտէն, սերտօրէն ջանացած եմ ճանչնալ Մարաշի աղէտը: Գիտեմ, որ Կիլիկիոյ մեր Կաթողիկոսութեան ամենէն շէն ու բարգաւաճ կեդրոններէն մէկը հանդիսացած Մարաշը ի՛նչ ահաւոր հրկիզումի ենթարկուեցաւ եւ ինչքա՛ն տառապանք, արիւն, արցունք եւ աւերակ տեսաւ, եւ ինչպէ՛ս ժողովուրդը ցրուեցաւ աշխարհով մէկ եւ մասնաւորաբար ի Հալէպ, ոմանք վերջնականօրէն, եւ ոմանք ձեզի նման վերսկսելու համար նոր կեանք մը դարաւոր այն ոգիով, զոր ժառանգած ենք Ս. Լուսաւորիչէն, ամրացուցած ենք Ս. Մեսրոպով, արիացուցած ենք Ս. Վարդանով, քաղցրացուցած ենք Ս. Գրիգոր Նարեկացիով, երգած ենք Ս. Ներսէս Շնորհալիով, պաշտպանած ենք Ս. Գրիգոր Տաթեւացիով, մինչեւ Խրիմեան Հայրիկ եւ մինչեւ մեր հերոս-

ները, որոնք ինկան Մարաշի մէջ կամ այլուր իրենց հաւատքը եւ իրենց ազգութիւնը չկորսնցնելու համար:

Միրելի՛ հաւատացեալներ, այսօր, քիչ առաջ, այստեղէն կարդաց-ւեցաւ Աւետարանի մէկ հատուածը. կ'ուզեմ այդ հատուածէն տող մը ընտրել որ այս ամբողջ ուխտաւորութեան, վեց խօսքերու այս շարքին գործնական եզրակացութիւնը կամ յանգումը կը նկատեմ:

Յիսուս ըսաւ. «Եթէ ոք կամի առաջին լինել, եղիցի ամենեցուն կրտսեր եւ ամենեցուն պաշտօնեայ» (ՄԱՐԿ. Թ. 34) — Եթէ մէկը կ'ուզէ առաջին ըլլալ՝ թող բոլորէն կրտսեր ըլլայ եւ բոլորին ծառայ: Եւ որպէս գործնական ցուցմունք իր խօսքի ճշմարտութեան՝ մանուկ մը կանչեց իր մօտ, իր գիրկն առաւ զայն եւ դառնալով իր աշակերտներուն, որոնք մեծ ըլլալու մասին կը վիճէին, ըսաւ անոնց. «Ով որ այսպիսի մանուկ մը ընդունի իմ անունով՝ զիս ընդունած կ'ըլլայ եւ ով որ զիս ընդունի՝ ընդունած կ'ըլլայ զիս զրկողը»:

Այսօր երբ կ'ուզեմ խօսքս ուղղել ձեզի, նպատակս չէ անցեալի դէպքերը վերակոչել. ատիկա յաճախակիօրէն ըրինք անցնող օրերուն. այլ՝ ձեր աչքերը եւ հայեացքները սեւեռել դէպի մեր ապագան: Փոքրիկներն են, դպրոցականներն են, պատանիներն են, երիտասարդներն են դէպի ապագայ բացուած մեր աչքերը, դէպի մեր երազը երկարած մեր ձեռքը, դէպի հայոց գալիք պայծառագոյն ապագան բացուող մեր արեւը: Հետեւաբար, եկէք, այսօր մտածենք, թէ ի՞նչ ընենք մենք, որպէսզի մեր ապագայի այդ տեսիլքը վառ մնայ, կամքը պիրկ մնայ եւ նոր սերունդը շարունակէ այն կտակը, զոր թողուցին մեզի մեր նահատակները եւ զոր մենք կը շարունակենք մինչեւ այսօր մեր տկար ոյժերով:

Մանուկ, պատանի եւ երիտասարդ սերունդը, այսինքն՝ ջարդը չտեսած, Սուրիոյ մէջ կամ ուրիշ արտասահմանեան երկիրներու մէջ ծնած, ծնող եւ աճող նոր սերունդը երբ կտրուած է հայրենի հողէն, այս սերունդը ի՞նչ կը ներկայացնէ մեզի համար: Ես գիրենք բնորոշելու համար կը գործածեմ կարողականութիւն բառը, կարելիութիւն՝ ըլլալու այն ինչ որ ուզեցին ըլլալ մեր հայրերը եւ չկրցան, որովհետեւ մեր թշնամին գիրենք իրենց ճանապարհորդութեան ընթացքը շաւարտած՝ հողին հետ խառնեց: Հիմա այս սերունդն է, ուսումով, աւելի վարգացած եւ զարգացող, անտեսականօրէն աւելի բարգաւաճ եւ աւելի բարգաւաճող, աւելի ինքնավստահ, օտար լեզուներ գիտցող, օտար աշխարհին հետ հաւասարէ հաւասար խօսող, այս սերունդն է որ մեր յոյսի խօսքն է եւ ապագայի գրաւականը: Այլեւս ստորակայութեան զգացումէն ձերբազատուած այս նոր սերունդն է, որուն մենք

կը կտակենք մեր սուրբ հայրերուն, մեր անմահ նահատակներուն թողած ժառանգը:

Բայց կարողականութիւնը, ըլլալու եւ ընելու կարելիութիւնը գործի վերածելու համար խնամքի կը կարօտի: Ի՞նչ կը սպասէք եթէ ծիլ մը ցանէք պարտէզին մէջ, հունտ մը նետէք արտին մէջ եւ ջուր չտաք, չխնամէք, չմշակէք: Զաւակ ծնիլը զաւակ ունենալ չէ: Զաւակը կը թեւը, մարդկայնօրէն ազնուացնելը եւ հայօրէն պայծառացնելն է կոչումը մեր ծնողքներուն: Եւ ասոր համար երեք հիմնական ընելիքներ ունիք սրբազան պարտականութեան պէս:

ա.- Զեր գաւակներուն կը թական, ուսումնական խնամքը նկատել առաջնահերթ: «Ըսէ ինծի ինչ կը սիրես, ըսեմ քեզի ով ես» ըսուած է: Եւ Աւետարանը կ'ըսէ. «Հոն ուր գանձդ է՝ հոն է սիրտդ»: Եթէ գանձդ դրամի մէջն է՝ դրամով կը չափուիս: Եթէ գանձդ գիրքին մէջն է՝ գիրքով կ'իմաստաւորուիս: Եթէ գանձդ հաճոյքին մէջն է՝ հաճոյքով կը փճանաս: Ո՞ր է գանձդ: Ի՞նչ բանի մէջ կը նկատես գերագոյն արժէքը: Ես կ'ուզեմ որ բոլորս ալ անդրադառնանք, որ մեր գաւակներուն կը թական, դաստիարակչական, ուսումնական աճումն ու զարգացումը, աշխարհի մարդկութեան հետ քայլ պահելու նպատակը պէտք է ըլլան մեր առաջնահերթ ընելիքներէն մէկը: Հետեւաբար, կոչ կ'ուղղեմ ծնողներուդ. գրկեցէք դուք ձեզ ամէն բանէ, բայց մի՛ գրկէք ձեր գաւակները կը թուլթենէ: Ուրախ եմ որ մեր ժողովուրդի գաւակները լաւ կը շահին, լաւ կ'ուտեն, լաւ կը հագուին, բայց ինչու ոմանք կ'երթան հայրենակցական միութեան, բարեսիրական միութեան եւ իրենց գաւակին կը թախտալը ուրիշէն կը պահանջեն: Առողջաբար չէ. մեր մէջ բան մը կը քանդէ: Ես կը նախընտրեմ հագուստ մը պակաս հագուելի, կերակուր մը նուազ ճոխ ուտել, քան դասագիրքէ մը զրկել գաւակը հայոց: Հետեւաբար, կը թուլթենը առաջնահերթ է, որովհետեւ կը տեսնէք, — լաւ նայեցէք ձեր շուրջը — որ աշխարհը կը զարգանայ. աշխարհը տեղաքայլ չ'ըներ. աշխարհը նահանջ չի ճանչնար. յառաջ դիմութիւն կ'արձանագրէ:

բ.- Ազգային գիտակցութեան ներշնչում մեր գաւակներուն: Ընդհանուր ուսումը չի բաւեր: Ընդհանուր ուսումը ամէն տեղ կարելի է ստանալ, բայց մենք, որպէս հայ ժողովուրդ, մեր գաւակներուն կը թուլթեան մէջ հայեցի նկարագիրը, հայկական արժէքները պէտք է որ բարձր պահենք թէ՛ ընտանիքին մէջ, թէ՛ թաղին մէջ, թէ՛ համայնքին մէջ եւ թէ՛ մեր բոլոր թեմերուն մէջ հաւաքական, համայնական մեր կեանքի բոլոր մակարդակներուն եւ բոլոր աստիճաններուն վրայ: Երկու հազար տարի մեր քրիստոնեայ ժողովուրդը դիմացաւ. ի՞նչ բանակ ունէինք: Մենք դիմացանք մեր լեզուով: Ինչպէս մեր խոհական, իմաստասիրող եւ առաքելաչունչ պատրիարքներէն՝ Թորգոմ Պատրի-

արքը կ'ըսէ: «Իր լեզուն գիտցող ժողովուրդ մը, եթէ գերի անգամ ըլլայ գանձին բանալին ձեռքին մէջ ունի, որովհետեւ լեզու ունի»: Հետեւաբար, այս երկիրներուն մէջ արաբերէնը պիտի սորվիք, արաբական պատմութիւնը, գրականութիւնը պիտի սերտէք, բայց նոյն ատեն պիտի իւրացնէք, ձեր էութեան մէջ պիտի խառնէք, ձեր անձերուն հետ պիտի ընդելուզէք երկու հազարամեայ տոկոսութիւն ունեցող եւ ինչ արհաւիրքներու, ինչ փորձանքներու, ինչ հալածանքներու ժայռի պէս դիմացած Մեսրոպեան սուրբ լեզուն:

Ուստի, ընդհանուր ուսուցում, մարդկային առողջ կրթութիւն տալէն զատ եւ տալէն անդին, դուք պարտաւոր էք նահատակներուն կտակը փոխանցել ձեր սերունդին, եւ այլեւս չըսել թէ հայ ենք որովհետեւ մեր հայրերը հայ եղած են, որովհետեւ մենք արիւնով հայ ծնած ենք. ո՛չ. պէտք է ըսէք. մենք հայ ենք որովհետեւ հայերէն կը խօսինք. մենք հայ ենք, որովհետեւ հայ գիրք կը կարդանք. մենք հայ ենք որովհետեւ հայոց պատմութիւնը գիտենք, մենք հայ ենք որովհետեւ հայ մշակոյթի գանձերով կը հարստանանք: Երբ մարդ կը նայի, կը դիտէ հայոց պատմութիւնը, հայկական աշխարհը, եկեղեցիները, բերդերը, այն բոլոր ստեղծագործութիւնները, ձեռագիրները հարց կու տայ. ի՞նչ հոգի է, ի՞նչ ոյժ է այս որ հորթին մորթը թուղթի կը վերածէ եւ թուղթին մէջ հոգի կը ներշնչէ: Ի՞նչ հոգի է սա, որ Տրդատ Արքային անգամ ծիրանին մէկ կողմ շարտել կու տայ, ինչպէս կը վկայէ Ագաթանգեղոս, որպէսզի հսկայագոր արքան երթայ Մասեաց սարը, եօթը ժայռ ուսերուն վրայ կրէ — եօթը ժայռերէն ամէն մէկը եօթը մարդ չէր կրնար շարտել — բերէ Արարատէն եւ Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարին հիմ դնէ: Ի՞նչ ոյժ է սա, ի՞նչ հոգի է սա որ քարին վրայ խաչ ու գեղարուեստ կը քանդակէ, քարը կը սրբատաշէ ու «քարաշէն երաժշտութիւն» կը յորինէ՝ հայկական դմբէթներով: Այսպիսի իրագործումներու արժէքներն են որ պէտք է գիտնան մեր զաւակները, ոչ թէ միայն տեսականօրէն, այլ հաղորդութեամբ անոնց հետ: Այդ արժէքները պէտք է գիրենք խանդավառեն, իրենց արեան, իրենց գիտակցութեանը մէջ տարրանան եւ երբ հայ ենք ըսեն՝ գիտնան թէ ինչու համար կ'ըսեն, կարենան օտարին ըսել թէ ինչ են հայու արժէքները, եւ հպարտ զգան իրենց հայութեամբ:

դ.-Մարդկային ուսումէն զատ, հայկական շունչէն զատ, մենք պէտք ունինք, ա՛յ յոքա՛ն, որքա՛ն պէտք ունինք քրիստոնէական մաքուր կրթութեան, Աւետարանի լոյս ճշմարտութեան ներթափանցումին եւ ներգործումին մեր կեանքին մէջ: Խաչ կը հանենք միշտ, բայց յաճախ Խաչեալը կը մոռնանք: Սիրելիներ, մեր հայրերը չէին որ ըսին «Հայր մեր՝ Ս.Աւետարանը կը ճանչնանք, իսկ մայր՝ Եկեղեցին Առաքելական»: Վարդանանց սերունդը այսպէս յայտարարեց. մեր պատ-

մութեան բոլոր Վարդանները ըսին: - մենք Աւետարանի հաւատքը ունենալով՝ չենք վախնար մահէն, որովհետեւ կա՛յ յարութիւնը, կա՛յ անմահութիւնը, կա՛յ անմահական կեանքը եւ մենք անոր համար պատրաստ ենք մեռնելու բայց ո՛չ՝ անոնցմէ բաժնուելու: Քրիստոնէական կրթութիւն. այն՝ որ մարդ էակը Աստուծոյ գիտակցութեան մէջ կ'ամրացնէ: Մարդ մը որ Աստուծմէ կը կտրուի, տաղանդ ըլլայ ան կամ ամենէն հուժկու անձն ըլլայ, այդ մարդը ծառին բունէն կտրուած ճիւղի մը կը նմանի. օր մը երկու՝ կը դիմանայ, յետոյ կը չորնայ: Մեր աղբիւրը Աստուած է: Աստուծոյ Որդին մեզի Աւետարանը տալով ու մեր հայրերը այդ Աւետարանը իւրացնելով, իրենց կեանքին մէջ խառնելով մեզի փոխանցեցին մեր քրիստոնէատիպ հայութիւնը: Այսօր հպարտօրէն կ'ըսենք, օտար գիրքերն ալ բացէք, օտարներն ալ կ'ըսեն թէ՛՝ աշխարհի առաջին քրիստոնէայ ազգը պետականօրէն քրիստոնէութիւնը ճանչցող ազգը հայոց ազգն է: Շատ լաւ. պատիւ մեզի, բայց ե՛նք այդպէս այսօր ապրումով, միութեան զգացումով, սիրո՛յ զգացումով, եղբայրութեան զգացումով: Կը սիրենք գիրար: Անմեղ մարդ չկայ, մարդ մեղանչական է: Մարդուն արժէքը ոչ թէ մեղք չգործելուն մէջ է, այլ՝ մեղք գործելէն ետքը զայն կարենալ սրբելուն մէջ: Ո՞ր մարդն է այն մարդը, որուն ձեռքը կ'աշխատի եւ փոշի չի տեսներ: Բայց իրական, ճշմարիտ մարդու ձեռքը փոշոտ չի կրնար մնալ: Որովհետեւ փոշոտ եթէ մնայ՝ կեղտ կը դառնայ, կեղտը՝ հիւանդութիւն: Այսպէս, հոգին մարդուն մէջ կրնայ սայթաքիլ, որովհետեւ մարդը մարդ է, սխալ կը գործէ. բայց ունինք Աստուծոյ տուած այն կարողութիւնը, որով կրնանք անդրադառնալ, խոնարհաբար ընդունիլ զայն, սրբազրել եւ վերստին Աստուծոյ աչքին մէջ նայիլ եւ ինքզինքնիս յստակ տեսնել անոր յստակացոյց հայելին մէջ:

Սիրելիներ, ահաւաստի թէ ինչ ըսել կ'ուզէ Յիսուս երբ կ'ըսէ: - «Եթէ կ'ուզես մեծ ըլլալ, այս մանուկին պէս եղիր», այսինքն, մարդկայնօրէն զարգացող անձ. մեր պարագային նաեւ շարունակաբար հայացող մարդ, մարդկայնօրէն ազնուացող եւ քրիստոնէականօրէն փայլող ու ազգայնօրէն մաքրափայլ եւ ճառագայթող:

Մենք ասկէ երկու օրեր առաջ, Կիրակի, ապրեցանք մեր կեանքի ամենէն խորատոյգ եւ կերպարանափոխիչ, պայծառակերպող պահերէն մէկը: Տէր Զօրը այս տարի ինձի համար եւ կը հաւատամ բոլոր անոնց համար, որոնք հոն ներկայ գտնուեցան, Թափօր Լեռ մըն էր, անտեսանելի Թափօր Լեռ մը, ուր գացինք եւ Աստուած խօսեցաւ մեզի...: Այնտեղ հիմը դրինք, հիմնաքարը օձեցինք եկեղեցիի մը, զոր Բերիոյ Թեմի մեր Ազգային Իշխանութիւնը ինքը ծրագրեց, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը վաւերացուց եւ այժմ զայն որոշեցինք կոչել ոչ թէ մէկ սուրբի անունով, այլ՝ հաւաքականօրէն ՆԱՀԱ-

ՏԱԿԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ: Այս եկեղեցին պէտք է կառուցուի, ինչպէս երէկ քիչ մը անդին գտնուող Նոր Գիւղի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ կ'ըսէի, ոչ թէ մէկ անձի, ոչ թէ երկու անձի կամ երեք կամ չորս անձերու, այլ ամբողջ ժողովուրդին մասնակցութեամբ: Ե. դարու մեր մատենագիրներէն ամենէն խորիմաստ մտածող հայրապետներէն մէկը՝ Յովհաննէս Մանդակունին, հետեւեալ տողերը գրած է, տողեր՝ որոնք խորապէս ազդած են իմ հոգեկան իմացողութեանս եւ զգացողութեանս վրայ. «անոնք որոնք քիչ ինչքեր ունին, բայց տալ գիտեն՝ անոնց քիչն ալ նոյնքան ընդունելի է Աստուծոյ կողմէ»: Աստուած փոքրէն՝ փոքրը կ'ընդունի իբրեւ մեծ: Արդ, կ'ըսէ, Յովհան Մանդակունի Հայրապետը, ինչպէս ճանչնանք ողորմութիւն չընող մարդը, որովհետեւ, աղբիւրը աղբիւր կը կոչուի երբ ջուր կու տայ, ճրագը ճրագ կը կոչուի որովհետեւ լոյս կու տայ, նոյնպէս մարդն ալ մարդ կը ճանչցուի երբ գիտէ տալ: Ինք իրմով, ինքն իր մէջ փակուած, ինքզինքը մտածող, ինքն իրմով գոհացող մարդը՝ մարդ չէ, քրիստոնեայ չէ ու հայ չէ:

Մենք Աստուծոյ զաւակներն ենք եւ հետեւաբար ես կոչ կ'ուղղեմ ձեր բոլորին, մայրիկներ, իմ սերունդի եղբայրներ եւ քոյրեր եւ սիրելի երիտասարդներ, պատանիներ, ամէն մէկը մեզմէ թող մէկ նուէր ընէ, մէկ օրական, մէկ ժամ կերակուրի դրամ տայ, որպէսզի երբ գանք օծելու այս եկեղեցին, զգանք որ մեր ժողովուրդն է որ կ'օծուի այդ եկեղեցիով, թէ՛ դո՛ւք էք որ շինած էք այդ եկեղեցին: Մեր թշնամին մէկ եկեղեցական չմեռցուց միայն, մտաւորական մը չսպաննեց միայն. մահագործ մանգաղը ձեռք առաւ եւ մէկուկէս միլիոնը ջարդեց: Ու մենք մէկուկէս միլիոնի յիշատակին մատուռ մը պիտի կառուցանենք որպէսզի իբրեւ ճրագ անկէ լոյս քաղենք: Պէտք է ամէն մէկը իր մասնակցութիւնը բերէ, եթէ հայ ենք, եթէ քրիստոնեայ ենք, եւ եթէ մարդ ենք: Ձեր թաղական խորհուրդին միջոցաւ, Ազգային Առաջնորդարանի միջոցաւ ձեր լուծմաները սրտբաց կերպով, առատաբուխ կերպով տուէք որպէսզի պատիւ զգանք բոլորս որ այս եկեղեցին շինուած է հայերու ձեռքով եւ ոչ թէ հայու մը ձեռքով:

Չմոռնանք երբեք այրի կնոջ լուծման: Յիսուսի համար այդ լուծման աւելի մեծ էր, որովհետեւ այրին տուաւ «գոյիւ չափ գկեանս իւր»: Օր մը եթէ կերակուր չուտէք՝ բան մը չէք կորսնցներ: Որոշեցէք տարի մը, պայծառ, շողշողուն հագուստներ չզնեւ. ձեր գեղեցկութենէն բան չի պակսիր: Բայց, բան մը տալով եկեղեցիին եւ ազգին՝ հաւատքի մը փաստը տուած կ'ըլլաք: Այսպիսով նաեւ սուրիական հայրենիքի իշխանութեան դիմաց մեր հայութեան վարկը կը բարձրանայ: Որովհետեւ սուրիացին բարձրօրէն կը գնահատէ նահատակները յարգել գիտցող մարդիկն ու ազգերը:

Հաւատացեալ ժողովուրդ հայոց, վերջին խօսքս է որ Հայէպի մէջ կ'արտասանեմ այս առիթով: Ես կ'երթամ, բայց դարձեալ կու գամ: Ծատ կը խնդրեմ ձեզմէ որ աղօթէք ինծի համար, պէտքը ունիմ ձեր աղօթքին, առողջութեանս համար եւ հոգեկան զօրացմանս համար: Երբ գամ այստեղ, եւ օծումը ընենք Տէր Զօրի նոր եկեղեցիին, Աստուած տայ, որ ձեզ բոլորդ ողջ տեսնեմ, աւելի պայծառ տեսնեմ, աւելի շէն տեսնեմ, եւ նոր եկեղեցիով մը անապատի մէջ բարձրացած՝ հայութեան հաւատքը երգող եկեղեցիով մը այս ժողովուրդը հարստացած տեսնեմ եւ կարենամ ըսել աշխարհին. հայը մահ չունի, որովհետեւ գիտէ հաւատալ եւ գիտէ գոհուիլ: Եւ ան որ կը հաւատայ եւ կը գոհուի՝ անմահութեան ճամբուն ուղեւոր մըն է դէպի փառքը Աստուծոյ, դէպի ապագան հայոց եւ դէպի պայծառութիւնը մեր սուրբ եկեղեցիին:

Ս.Գէորգ Եկեղեցի
Հայէպ, 14 Մայիս, 1985

ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐՈՒ

Հոգիս խորապէս կը հրճուի սա պահուն, երբ Աստուծոյ շնորհով, ձեր թեմի Առաջնորդ Սրբազան Հօր եւ Զահլէի Թաղական Խորհուրդին հրաւերով ահա կը գտնուիմ ձեր մէջ առաջին անգամ ըլլալով, եւ մանաւանդ նուիրական ուխտաւորական առաքելութենէ մը վերադարձի ճանապարհին վրայ:

Առաջին իսկ հերթին, կ'ուզեմ աղօթք վերառաքել առ Աստուած, հոգիներուն համար Պալրզճեան գերդաստանին, Արսէն Պալրզճեանի եւ իր ամբողջ ընտանիքի ննջեցեալներուն հոգիներուն համար, որոնք տարիներ առաջ այս եկեղեցին կառուցին որպէս հոգեսնունդ տունը հայ ժողովուրդի Զահլէաբնակ գաւակներուն: Թող Աստուած իրենց հոգիները երկինքին մէջ երջանկացնէ երբ այսպէս կը տեսնեն իրենց եկեղեցին, իրենց զոհողութեամբ կառուցուած այս տաճարը հոգեւորապէս եւ ազգայնօրէն բաբախուն ձեր ներկայութեամբը եւ ձեր մասնակցութեամբը:

Ըսի, եւ Սրբազան Հայրը արդէն իսկ յայտնեց, որ պատմական, նուիրական ուխտագնացութենէ մը վերադարձի ճամբուն վրայ երբ այնպէս տնօրինուեցաւ որ այստեղ հանգիստի համար պահ մը կանգ առնեմ, փափաքեցայ ձեզի հետ ըլլալ, աղօթքի պահ մը բաժնելով ձեզի հետ. զգացի, որ հանգիստ, ամբողջութեամբ հանգիստ պիտի չըլլար եթէ ձեզի հետ չանցնէի այս քանի մը ժամերը:

* * *

Եօթանասուն տարիներ անցան այն սեւ օրէն, երբ բազմահազար, հարիւր հազարներով ձեզի եւ ինծի պէս հայարիւն, հայահաւատ, հայալեզու հայրեր, մայրեր, գաւակներ անցան անապատի մը մէջէն եւ

այլեւս արեւ չտեսան: Եօթանասուամեակին, ուզեցի իբրեւ կաթողիկոս երթալ եւ իրենց հետ խօսիլ աւագներուն մէջ, ծունկի դալ, խոնարհիլ իրենց պաշտելի յիշատակին, եւ հիմնաքարը օծել Նահատակաց Եկեղեցիի մը, այժմ հայու թեմէն գրեթէ պարպուած բայց հայու թեման սրտին մէջ միշտ ներկայ՝ Տէր Զօրի մէջ: Դէպի Անթիլիաս վերադարձի ճամբուս վրայ ահաւասիկ կը գտնուիմ Զահլէի մէջ, եւ կ'ուզեմ ձեզի բերել առաջին խօսքը իմ այս ուխտագնացութեան, Լիբանանեան հողին վրայ:

Այս ուխտագնացութիւնը չորս հիմնական սկզբունքներ՝ անհերքելի, անստուեր ու մշտապայծառ ճշմարտութիւններ հեղ մը եւս լուսաւորեց իմ միտքիս եւ սիրտիս մէջ:-

Առաջին. Քրիստոնէական հաւատքը որ մարմնացաւ Հայց. Եկեղեցիին մէջ մէկ է եւ անբաժանելի: Նահատակները ինծի ըսին ու ձեզի ալ միշտ կ'ըսեն, որ երբ եկաւ եսթաղանը Թուրքին, երբ եկաւ սուրը Չէչէնին, չհարցուցին թէ ի՞նչ հաւատքի կը պատկանիք: Ի՞նչ տեսակ հաւատքի կը պատկանիք: քրիստոնէա՞յ էք ու հա՞յ, հետեւաբար՝ նոյն մահուան արժանի: Ուստի, եկեղեցին, մարմնակառուցը քրիստոնէական հաւատքին, առաքելահաստատ, Լուսաւորչական, էջմիածնահիմն այս կառուցին մէջ մէկ է հայ ժողովուրդը: Նահատակները մեզի կ'ըսեն. «վա՛յ ձեզի, ամօ՛թ ձեզի եթէ երբեք պատահի որ Հայց. Եկեղեցւոյ մէջ խտրութիւն, բաժանում, անջատում դնէք»: Մեր թշնամին չզրաւ. վա՛յ ձեզի եթէ դուք դնէք: Եկեղեցիին մէջ սէրը չի կրնար սեփականուիլ «ես եկեղեցին կը սիրեմ, դուն եկեղեցին չես սիրեր» ըսել կարելի չէ: Եկեղեցասիրութիւնը համահայկական է:

Երկրորդ. Համահայկական է նաեւ հայրենասիրութիւնը: Հայրենիքը մէկ է. այն հողը, ուրկէ արմատախիլ եղան անոնք եւ տարուեցան ու օտար, կիզիչ անապատներուն աւագներուն մէջ խառնուեցան, այդ հայրենիքը իրենց համար գերագոյն նուիրականութեամբ օժտուած արժէք էր, մէկ էր, եւ անոր յաւերժութեան համար իրենք նահատակուեցան: Չէ կարելի սեփականացնել հայրենիքը եւ ըսել «ես հայրենասէր եմ, դուն հայրենասէր չես»:

Երրորդ. Լեզուն եւ մշակոյթը: Մեր լեզուն, Մեսրոպեան գիրը եւ այդ լեզուով արտայայտուող հայութիւնը մէկ դիմագիծ ունի՝ հայ անունը: Երբ կ'ըսենք գերմանացի, երբ կ'ըսենք անգլիացի, երբ կ'ըսենք Ֆրանսացի կամ պարսիկ կամ արաբ, չենք ակնարկեր անոնց դիմագիծին, այլ՝ լեզուին. լեզուն ազգի մը դիմագիծն է. ազգերը կը ճանչցուին գլխաւորապէս ս՛յն արտայայտչական ինքնութեամբը, որ իրենց լեզուով կը դրսեւորուի, իրենց հոգեկան աշխարհը, ապրումները, զգացումները, ձգտումները, տառապանքները, երգերը, այս բոլո-

րը միասին մէկ լեզուով կ'արտայայտուին: Հետեւաբար, դպրոցը՝ այդ լեզուին մշակութեան օճախը ամբողջական է, համահայկական է եւ հետեւաբար, անոր մէջ ոչ մէկ բաժանում ներելի է:

Թէոդիկը, 25 ամիսներու աքսորեալը Տէր Զօրի անապատներուն մէջ, երբ Աստուծոյ շնորհքով եւ պարագաներու բերումով ազատեցաւ մահէն եւ գրի առաւ իր յուշերը, տառապանքի յուշերը, այնտեղ տող մը գործածեց, որ իմ սրտին խօսեցաւ, եւ կ'ուզեմ որ ամէն մէկ հայու սրտին մէջ արձագանգէ. «Մեր միութիւնը մեր գոյութեան գրահն է» ըսաւ ան. եթէ խախտի մեր միութիւնը, արտաքին թշնամին մեզ կամաց-կամաց բայց հիմնապէս կը քանդէ. ճիշդ մարդկային մարմնին նման. երբ մարմինը ներքնապէս առողջ է, արտաքին մանրէն կու գայ եւ կը յաղթահարուի. բայց երբ մարմինը ներքնապէս ինքը քայքայուելու առակ է, փոքրիկ հովէն անգամ կ'ազդուի:

Միրելիներ, կարելի է տարբեր ըլլալ. բնական է: Կարելի է տարբեր կարծիքներ ունենալ. մարդկային է: Կարելի է տարբեր-տարբեր գաղափարներու հաւատալ. ազատ է մարդ. Աստուած գինքը ազատ ստեղծած է: Բայց այս հիմնական տուեալներուն մէջ՝ կրօնքի, հայրենիքի եւ լեզուի, կարելի չէ, պէտք չէ տարբեր ըլլանք, որովհետեւ ասոնք մեր նուիրականագոյն սրբութիւններն են, եւ որոնց պահպանումը մեր աւագ պարտականութիւնն է:

Չորրորդը, որ այս վերջին քսան տարիներուն առաւել եւս պայծառութիւն զգեցաւ մեր ժողովուրդի գիտակցութեան եւ կեանքին մէջ, հայ ժողովուրդի իրաւունքներու պաշտպանութեան հետապնդման եւ ձեռքբերման նուիրական առաքելութիւնը՝ հայ դատն է, իր նուիրականագոյն իմաստին մէջ:

Ահաւասիկ չորս հիմնական ճշմարտութիւններ՝ եկեղեցի, հայրենիք, լեզու եւ հայ դատ: Բոլորս պէտք է այս չորսին մէջ միանանք եւ այս չորսով ամրանանք, որպէսզի կարենանք աշխարհին փաստել թէ մեր թշնամիին խաղը ձախողած է: Բայց, լաւ գիտցէք, որ ան տակաւին կը հետապնդէ իր գործը. թշնամիին գործը չվերջացաւ Տէր Զօրով. կը շարունակուի այսօր Սփիւռքի մէջ, հանդարտ, դանդաղ ու գաղտնի մահացումով լեզուին, հաւատքին, հայրենիքի գաղափարին եւ հայ դատին: Ես տեսած եմ արտասահմանի հայութիւնը. ես գիտեմ թէ ուրիշ երկիրներու մէջ հայոց լեզուն ինչպէ՛ս կը թառամի մատղաշ սերունդի շրթներուն վրայ:

Միրելիներ, Տէր Զօրէն բերած եմ ձեզի մեր նահատակներու պատգամը՝ «չըլլայ որ մեր մահով շահուածը դուք ձեր կեանքով կորսնցնէք»: Ես այդ շահուածը կործանող գործիքին մէկ անուն կու տամ. անտարբերութիւն: Եթէ կ'ուզենք մեր նահատակներու պատգա-

մը գործադրել՝ ամո՛ւր պահենք մեր ինքնութեան չորս սիւները՝ կրօն-
քը, հայրենիքը, լեզուն եւ իրաւունքները:

* * *

Կու գամ իմ խօսքի աւարտին: Ի՞նչ է եկեղեցին հաւատացեալներ-
եկեղեցին այս պա՛տն է, եկեղեցին սա քա՛րն է, եկեղեցին սա աշտա-
նա՛կն է: Ո՛չ. եկեղեցին ժողովո՛ւրդն է հաւատքին մէջ միացած, հայօ-
րէն ապրող եւ մեր ազգային ինքնութիւնը հոգեւոր այս հարստու-
թեան մէջէն արտայայտող: Եկեղեցին համահաւաքոյթն է, միասնու-
թիւնն է բոլոր անոնց, որոնք կը հաւատան ի Քրիստոս, հայօրէն, Լու-
սաւորչօրէն, Մեսրոպաբար, Վարդանաբար: Յիշեցէք Հին Կտակարա-
նի պատմութիւնը, երբ եբրայեցի ժողովուրդը Աւետեաց երկիրը պիտի
մտնէր, Երիքովը պիտի գրաւէր, քահանաները Տապանակ Ուխտին
շալկեցին եւ եօթ անգամ դարձան Երիքովի շուրջ. եօթերորդ անգամ
Երիքովի պարիսպները խորտակուեցան: Ի՞նչ կար «Տապանակ Ուխ-
տի»ին մէջ: Հոն կար Մովսէսի Տասնաբանեայ Օրէնքը, Մինայէն Աս-
տուծոյ տուած Օրէնքը՝ տասնաբանեայ պատուիրանը. կար մանանայ,
երկինքէն իջած եւ ժողովուրդին սնունդ տուած այդ աստուածատուր
նիւթը, որ Աստուած երկինքէն տեղացուց երբ հաց չգտան անապատին
մէջ. կար Ահարոնի ծաղկեայ գաւազանը:

Սիրելի՛ հաւատացեալներ,

Նահատակները Տապանակ Ուխտի մը գրին իմ ուսերուս եւ այդ
Տապանակ Ուխտին է որ ես ձեր ուսերուն վրայ պիտի դնեմ այսօր, ու
զայն պիտի տարածեմ ամբողջ աշխարհի մէջ: Այդ «Տապանակ Ուխ-
տի»ին մէջ կան Լուսաւորչի կանթեղը, Մեսրոպի գիրը եւ Վարդանի
սուրը: Այս է Հայոց Տապանակ Ուխտին: Երբ գիտնանք քաջօրէն, ուս
ուսի, ձեռք ձեռքի, սիրտ սիրտի քալել, բարձր շալկած սուրբ կտակը
մեր նահատակներուն, հայոց նոր Տապանակ Ուխտին, այն ատեն է որ
աշխարհը մեզ կը յարգէ ու թշնամին կը պարտուի: Այն ատեն է որ
նահատակներուն արիւնը կը ծաղկի ու նոր կեանք կու տայ ու այսպէս
հայ ժողովուրդը կ'ապրի իր վերածննդեան, յարութեան նոր շրջանը
Մայր Հայրենիքով, Հայաստանով, Երեւանով, Ս. Էջմիածնով եւ
Սփիւռքի չորս ծագերուն վրայ տարածուած հայութեան բոլոր գա-
ւակներով՝ միաշունչ, միատրոփ, միասիրտ, միակամ եւ մշտատեսիլ,
յառաջընթաց դէպի մէկ ապագայ. այն՝ որուն կը սպասէ հայ ժողո-
վուրդը, իր ամբողջական երազին իրականացումը Աստուծոյ աչքին
ներքեւ, մարդկութեան ծառայութեան եւ հայութեան յաւերժութեան
համար յաւիտեանս յաւիտենից:

Չօրացէք միութեամբ: Այս եկեղեցին չլլայ որ լեցուն ըլլայ միայն
երբ կաթողիկոս մը կամ Առաջնորդ մը եկած ըլլայ: Հաւատացէ՛ք, Ան-
թիլիասի մէջ նստած, սիրտս կ'արիւնի այն ատեն, երբ իմանամ ու լսեմ
որ մեր եկեղեցիները դատարկ են, որ մեր դպրոցները կամաց-կամաց
կ'անշքանան: Ի՞նչ կը կորսնցնէ ձեզմէ իւրաքանչիւրը եթէ երբեք Աս-
տուծոյ տուած եօթ անգամ քսանչորս ժամերուն մէջ մէկ ժամ տայ
եկեղեցիին: Եկեղեցին իր հաւատացեալներուն համատեղումով է եկե-
ղեցի: Կը սպասեմ, որ Ձահլէի ժողովուրդը իր եկեղեցիով, իր դպրո-
ցով, իր մշակոյթով կարենայ ինքզինքը արտայայտել իբրեւ մէկ ժողո-
վուրդ՝ միասնօրէն, միահաւատ, որպէսզի աշխարհը յարգէ մեզ եւ
մենք մեր գաւակներուն թողունք մեր նահատակներուն սուրբ կտա-
կը:

Սիրելի՛ դպրոցական աշակերտներ,

Ես փափաքեցայ, որ դուք բակէն հոս գաք, զիս մտիկ ընէք: Գի-
տէ՛ք ինչ կ'ըսեմ ես ձեզի համար ձեր ծնողներու ներկայութեան.
կ'ըսեմ որ դուք մեր աչքն էք դէպի ապագայ բացուած. դուք մեր
սիրտն էք որ կը տրոփէ ապագային համար: Մեզմէ շատերուն սիրտը
կը տրոփէ անցեալի տրոփներով, յիշատակներով. դուք կը նայիք դէ-
պի ապագայ: Այնպէս լաւ սորվեցէք հայոց կրօնքը , հայոց լեզուն,
հայոց գրականութիւնը որ դուք կարենաք ձեր ընտանիքներուն, ձեր
կեանքերուն մէջ ինքզինքնիդ արտայայտել հպարտօրէն, ձեր սեփա-
կան լեզուով: Երգերով, արտասանութիւններով հայոց մշակոյթի
գանձերը խառնեցէք եւ տարրացուցէք ձեր ապրումներուն մէջ եւ այն
ատեն տեսէք թէ ինչպէս գեղեցիկ կ'ըլլայ հայոց կեանքը՝ արեւին ներ-
քեւ ու մեր ապագայի ճամբուն վրայ խայտացող: Վերջին խօսքս ձեզի
սիրասուն փոքրիկներ՝ հայոց ապագայի նոր ընձիւղներ, ձեր ծնողնե-
րուն դուրգուրանքը վայելող անուշիկ հոգիներով, պայծառ ճակատ-
ներով, պճլտուն աչքերով փոքրիկներ, «դայի՛մ» բռնեցէք, ինչպէս
կ'ըսէ բանաստեղծը, մեր լեզուն:

Ահաւասիկ բարեկամներ, իմ ճանապարհիս վրայ, դէպի Անթիլի-
աս վերադարձիս առաջին այս հանգրուանին, սիրտս բացի ձեզի եւ
կ'ըզեմ որ բոլորդ ալ յիշէք այս օրը եւ նորագուիք հոգիով, վե-
րամկրտուիք մեր Ապրիլեան նահատակաց եօթանասունամեակի յիշա-
տակով, կեանքով քայենք դէպի ապագայ, ինչպէս իրենք մահով քալե-
ցին դէպի մեր կեանքը, դէպի մեր յարութիւնը Աստուծոյ փառքին հա-
մար:

Ս.Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցի
Ձահլէ, 16 Մայիս 1985.

ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ՈՒՂԻՈՎ

1985-ը ողջ հայութեան կեանքին մէջ, ի Մայր Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի, պիտի մնայ բարձրակէտ տարի մը՝ ներշնչողական ոյժով օժտուած, թթիւմորի պէս մեր հայութեան զանգուածը խմորող այն տարին, որուն մէջէն մեր ժողովուրդի ազնուագոյն ապրումները, արդարագոյն ձգտումները եւ իր իղձերուն, երազներուն եւ տեսիլքին իրականացման վճռակամութիւնը պիտի ուռգեն, պիտի ջրդեղեն, պիտի գօտեպնդեն եւ պիտի կենսաւորեն հայ կեանքը ամենուրեք եւ՝ յարածո՛ւն ընթացքով:

Եօթանասունամեակն է Հայկական Մեծ Եղեռնին: Եօթանասունամեակի առիթով, ինչպէս ամէն տարի Ապրիլ 24-ի առիթներով ես կ'երեւակայեմ ու անձնապէս ալ կը վկայեմ, թէ աշխարհի մէջ չեղաւ ու չկայ տեղ մը, ուր ՏէՐ ԶՕՐ բառը չարտասանուեցաւ: Պէյրութի մէջ թէ Պարսկաստանի, Միջին Արեւելքի մէջ թէ Եւրոպայի, Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ թէ Հարաւային Ամերիկայի, մէկ խօսքով՝ ամէն անկիւն, ուր հայութիւն կայ Սփիւռքի մէջ եւ մեր Հայաստանի սիրտը եղող Երեւանի մէջ, Հայաստանի ժողովուրդի շրթներուն վրայ հնչեց Տէր Զօ՛ր, Տէր Զօ՛ր, Տէր Զօ՛ր որպէս խորհրդանիշ հայ տառապանքի, նշանակ հայութեան ջարդի եւ վկայարան ցեղասպանութեան: Տէր Զօրէն եւ Տէր Զօրանման բոլոր սպանդանոցներէն վերապրողները հաւաքուեցան ամէն տարի եւ ամէն տեղ, եւ իրենց կենդանութեամբը վկայեցին թէ՛ ցեղասպանութիւնը իրականութիւն է մեր կեանքին մէջ, վէրք է մեր մարմիններուն վրայ տակաւին արիւնող: Անոնք որոնք տակաւին կը ջանան, կը ճգնին, կը տազնապին ցեղասպանութիւնը ուրանալ, տեսան — կոյր պէտք է ըլլային չտեսներու համար — թէ ցեղաս-

պանութիւնը տակաւին թարախով արիւնոզ վէրք է հայութեան կեանքին մէջ, մանաւանդ սփիւռքեան մեր պայմաններուն ներքեւ:

Եօթանասունամեակի այս բացառիկ առիթով խորհեցայ եւ հարց տուի.- ինչպէ՞ս կրնայինք մենք Տէր Զօր բառը արտասանել իբրեւ անուն, ոգեկոչել իբրեւ յիշատակ, զայն հուշակել իբրեւ խորհրդանիշ, առանց անոր թանձրական ներկայութիւնը շօշափելու եւ զայն զգալու, տարրացնելու մեր գոյութեանը մէջ: Եւ ատոր համար ցանկանալով ցանկացայ երթալ Տէր Զօր, որպէս կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ եւ անցնիլ այն ճամբաներէն, ուրկէ անցան անոնք, որոնք էին ու չկան եւ որոնց չըլլալուն համար մենք կանք այսօր. որոնք էին ու չկան եւ որովհետեւ իրենք չեղան, մենք կանք. իրենք չեղան, որպէսզի մենք ըլլանք:

Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Սրբազանին եւ Ազգ. Իշխանութեան տնօրինութեամբ եւ Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան բարեխնամ կառավարութեան հոգածութեան ներքեւ գացինք այնտեղ եւ հայութեան անունին ու պատիւին, վերապրումի իրաւունքին անունով գետեղեցինք եւ օծեցինք մարմար հիմնաքար մը, նախապէս շինուած բայց այժմ խարխուլ մատուռին տեղ նոր եկեղեցի մը կանգնելու համար, որպէս վկայութիւն հայութեան վերածննդեան, եւ զայն կոչելու համար ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ: Մեր յարգանքի եւ ուխտի խօսքը ուղղելէ ետքը նահատակներուն եւ այնտեղ համախմբուած բազմահազար ժողովուրդին, ելանք ու գացինք Տէր Զօրէն տասնհինգ քիլօմետր անդին, անապատը, ուր ոչ ջուր կար, ոչ բոյս կար եւ ոչ շունչ կար: Քալեցինք երկու հազարէն աւելի ժողովուրդով, քալեցինք կէս ժամ անապատին մէջ եւ այնտեղ հոգեհանգիստ ընելէ ետք բոլորս ալ այրող այդ աւազին վրայ ծուկնի եկանք եւ գացինք մեր ծուկներուն մէջ հողէն վերյառնող այն ոգին, որուն ականարկեց ձեր «Յառաջ» դպրոցին Տնօրէնը քիչ առաջ, երբ ըսաւ. «մեր մէկուկէս միլիոն նահատակներուն աչքերը Ձեր մէջէն մեզի կը նային»:

Այո՛, նայեցան ինծի եւ այժմ ձեզի՛ կը նային իրենցմով լեցուած իմ աչքերէն:

Այնտեղ ըսինք «ողբամ մեռելոց» եւ այժմ եկած ենք այստեղ՝ Այնճարի մէջ, եւ վաղը Անթիլիասի մէջ, ըսելու «գոչեմ պարողաց»: Այնտեղ, սիրելիներ, հայոց սուրբ միւռոնով օծուած քարին տակը Մենք գետեղեցինք Հայաստանէն բերուած բուռ մը հող եւ պատառիկ մը Հայաստանի պազալը քարէն, որպէսզի գետնին տակ ամփոփուած մեր բոլոր նահատակներուն ոսկորները զգա՛ն հայրենիքի հողին ջերմութիւնը, ներկայութիւնը եւ ոյժը իրենց մէջ: Մեզի հետ տարինք նաեւ, եօթանասուն տարի անապատին մէջ արցունք չտեսած մեր նահա-

տակներուն հողերուն վրայ ցանելու համար, Անթիլիասի Ապրիլեան Յուշարձան Մատուռին քովէն պոկուած բուռ մը հող, որուն մէջ կար ամէն տարի հայ ժողովուրդին արցունքէն գոյացած զովութիւնը, որ կենդանութեան շունչին ներկայութիւնն էր այդ բուռ մը հողին մէջ: Ձայն եւս գետեղեցինք օծեալ քարին ներքեւ եւ ըսինք նահատակներուն.- ձեր այն եղբայրներէն, որոնց ոսկորները այժմ Անթիլիասի մէջ թաղուած են, անոնց արցունքներով օծուած հողէն ձեզի կը բերենք այս մէկ բուռը, որուն մէջ նահատակ բանաստեղծին բառերով «Հիւլէ մը կայ Հայկէն, փոշի մ'Արամէն», «Կարմիր հողը»ի գոյութեանապաշտ երգիչ՝ Դանիէլ Վարուժանի գրիչովը նուիրականացած:

* * *

Այսօր, չէինք կրնար Մենք վերադառնալ Անթիլիաս եւ Անթիլիասէն՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան կայքէն Մեր խօսքը ուղղել ողջ հայութեան, առանց անցնելու... Այնճարէն, որովհետեւ այստեղ կան ուրիշ նուիրական ածիւններ, որոնք ուրիշ իմաստով նոյն խորհուրդէն ծուկն մը շունչ կը բերեն մեզի: Անոնք՝ Տէր Զօրի մէջ նահատակուածները, եղան նահատակ հերոսներ, լուռ հերոսներ, կամաւոր զոհեր, կամաւոր պատարագներ. իսկ Մուսա Տաղի բարձունքին պայքարող, թշնամիին դիմաց հայուն կամքը, ոգին ոտնակոխ ընել չուզող զաւակներուն ածիւնները այսօր կը կոչեմ հերոս նահատակներու ածիւններ: Անոնք նահատակ հերոսներ էին. իսկ ասոնք եղան հերոս նահատակներ, որովհետեւ կրցան մինչեւ իրենց վերջին շունչը իրենց մաքառումին մէջէն ընծայել իրենց վկայութիւնը հայութեան անմեռ եւ անընկճելի կամքին մասին: Այսօր Տէր Զօրէն, նահատակ հերոսներէն՝ լուռ, անձայն եւ պարզ այն խոնարհ հերոսներէն, անապատի աւազներէն այս բուռ մը հողն եմ բերած իրենց ածիւններուն իբրեւ զով օղ, ըսելու համար իրենց թէ՛ անոնք ալ թէ՛ եւ չկուեցան, բայց մեռնելով կուուեցան, մեռնիլը յանձն առնելը եղաւ հոմանիշ ձեր կուուելով մեռնելուն եւ հաւաստիկ դուք՝ Մարգարեան Սամուէլ, Վանայեան Յաբէթ, Գոճանեան Յովհաննէս, Լուրջեան Յովհաննէս, Պայրամեան Միսաք, Նգրուրեան Գրիգոր, Անտէքեան Պօղոս, Գարակէօզեան Յակոբ, Պօյաճեան Սամուէլ, Խեյոյեան Ճապրա, Խոչեան Պարսում, Շաննազեան Սարգիս, Մարտիկեան Պաղտասար, Գպուրեան Գրիգոր, Փէնէնեան Պետրոս, Սեուկեան Աբրահամ, Հաւաթեան Յակոբ, (եւ այստեղ Վեհափառը Տէր Զօրէն բերած փոշի-հողէն ափ մը ցանեց բեմին վրայ գետեղուած Մուսա Տաղի հերոսներու ածիւններուն՝ առանձին-առանձին եւ սեւ շղարշով պատուած ու խաչի նշանը կրող արկղիկներուն վրայ) ընդունեցէք հողն այս Տէր Զօրի անապատէն, որպէս շունչը անոնց, որոնք մեռան կամաւորապէս թէ՛ եւ կրա-

ւորապէս, ձեզի՛, որ հերոսաբար ինկաք ձեր ժողովուրդին համար, որ-
պէսզի իրենք եւ դուք ապրիք եւ դառնաք նոր վկաները անմահ հայու-
թեան:

Եղբայրներ եւ քոյրեր, ու մանաւանդ դուք երիտասարդներ, այ-
սօր այն նոյն հողը, որ Հայաստանէն տարի Տէր Զօր եւ Անթրիլիասէն
արցունքախառն հողը խառնեցի Հայաստանի շնչող եւ շունչ տուող
հողին, այդ նոյն հողէն ահաւասիկ կը բերեմ փոքրիկ բուռ մը, դարձ-
եալ որպէս վկայութիւն մեր հաւատարմութեան՝ հանդէպ ձեր հերո-
սութեան, եւ որպէս սէր այն հայրենիքին, որուն համար դուք ինկաք՝
վասն զի չկայ երկու հայրենիք, կայ միայն մէկ հայրենիք, այլապէս՝
չկայ հայրենիք: Հայաստանի ու Անթրիլիասի հողերէն այս բուռ մը հո-
ղը ընդունեցէք որպէս մեր սիրոյ եւ հաւատարմութեան կնիք եւ
ներշնչողական ոյժ, ձեր մասունքներուն՝ իբրեւ խունկ:

Բարեկամներ, այսօր, Եօթանասունամեակի այս հանգրուանին,
մենք այլեւս վճռած ենք իբրեւ հայութիւն չնայիլ միայն անցեալին,
չմխիթարուիլ միայն անցեալին մեզի ներշնչած գաղափարներուն,
ոգիին, ձգտումներուն, ապրումներուն շունչովը, այլ նաեւ այդ շուն-
չը տարածել մեր նո՛ր կեանքին մէջ, ու մեր գալիքին համար: Այսօր
այստեղ եկած եմ նաեւ յատուկ կերպով, ոչ թէ միայն յարգանք ընծա-
յելու իրենց՝ կամաւորապէս թէ հերոսապէս նահատակուածներուն,
այլ պատիւ եւ պարտք դնելու ձեր վիզերուն: Մանաւանդ դո՛ւք՝
դպրոցականներ, դուք՝ արեւոյշներ, արիներ եւ երիտասարդ հայու-
թիւն, եթէ մենք, պահ մը առողջ կերպով մտածենք, թէ այստեղ կենա-
լով, այստեղ ճառ խօսելով, հոգեհանգիստ կատարելով պահանջատի-
րութեան չեփոր ու փող հնչեցնելով հայութեան դատը կրնանք շահիլ,
կը սխալինք: Այս բոլորը անհրաժեշտ են, սխալ մի հասկնաք զիս, բայց
այս բոլորը բաւարար չեն: Աստուած տուած է մեզի կարեկրութիւն,
մեծ առաւելութիւն, զոր կ'ուզեմ ձեզի հետ բաժնել:-

Աստուած ու մեր ժողովուրդը տուած են ինձի կարեկրութիւնը
ճանչնալու մեր ժողովուրդը քիչ մը ամէն տեղ՝ Սփիւռքի չորս տարած-
քին վրայ: Եղայ գրեթէ Միլիոն Արեւելքի բոլոր երկիրները. եղայ Եւրո-
պա, գացի մինչեւ Աւստրալիա, հասայ մինչեւ Նոր-Չելանտա, գացի
Քանաւա, գացի Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաները, երեք ան-
գամ եղայ Հայաստան, աշխարհը քիչ թէ շատ լայն հորիզոնով ճանչ-
նալու բախտը ունեցայ, եւ կ'ըսեմ ձեզի.- մենք տակաւին պէտքը ու-
նինք, կարիքը ունինք, կենսական հրամայականը կը հնչէ մեր ականջ-
ներուն՝ այնպէ՛ս զօրանալու,՝ միջազգայնօրէն այնպէ՛ս արժէք դառ-
նալու որ մեր ձայնը միայն Այնճարի այս կանանչացեալ անդաստանին
մէջ չհնչէ ու չարձագանգէ իմ ու ձեր ականջներուն մէջ, այլ հասնի
հոն, ուր պէտք է որ հասնի, այնտեղ, ուր աշխարհի հարցերուն համար

որոշումներ կը տրուին, խաղեր կը խաղցուին: Մենք պէտք ունինք մեր
երիտասարդութեան այնպիսի զարգացման, այնպիսի բարձրացման,
որ անոնք կարենան օտարին հետ անո՛նց լեզուով, անո՛նց հաւասար եւ
երբեմն անոնցմէ աւելի արժեցնել մեր ներկայութիւնը եւ պարտադրել
մեր իրաւունքը. եւ ոչ թէ հոգեկանօրէն հրճուել միայն ճառ խօսելով,
ո՛չ. աշակերտներ, դուք լաւ կը զգաք, որ աշխարհի մէջ կը տիրեն
անոնք, որոնք աշխարհի պտուտակները գիտեն դարձնել: Այսօր, գի-
տութեան մէջ, քաղաքագիտութեան մէջ, ճարտարագիտութեան մէջ,
մէկ խօսքով՝ այն բոլոր բաներուն մէջ, որոնք աշխարհին վրայ ազդե-
ցութիւն կը ներգործեն, հայութիւնը ներկայ պէտք է ըլլայ. եւ՝ այդ
ներկայութիւնը ձեզմո՛վ պէտք է ըլլայ, նո՛ր սերունդով: Մենք եթէ եր-
բեք չկարենանք այդ հրամայականը զգալ նահատակներէն, հաւատա-
ցէք պիտի շարունակենք նոյն «Տէր Ողորմիա»ն երգել. Լաւ է, եւ միշտ
պէտք է երգել. Նոյն «Ի Վերին Երուսաղէմ»ը երգել, լաւ է եւ միշտ
պէտք է երգել. նոյն «Կրիկիւս»ն, լաւ է որ երգենք, ու միշտ պիտի եր-
գենք նոյն «Մարտարապատ»ը, բայց պէտք չէ հոն կենանք. պէտք է
վեր բարձրանանք եւ այնպիսի ներկայութիւն դառնանք, որ մարդիկ
չկարենան այլեւս խաղ խաղալ դրան ետեւ, ու մենք դուրսը մնանք եւ
դուռը բախենք: Պէտք է ներս մտնենք, միջազգային կազմակերպու-
թեանց մէջ, ամէ՛ն տեղ: Ոյժ ենք մենք, ոյժ՝ Սփիւռքի մէջ. անոնք
որոնք կ'ըսեն թէ Սփիւռքը կը մաշեցնէ մեզ, ճիշդ կ'ըսեն, եթէ մաշիլ
ուզենք: Բայց եթէ կամք ունինք ապրելու, ու հակակամք՝ մաշելուն
դէմ, Սփիւռքը մեզի համար լայն, շատ լայն կարեկրութիւններ կ'ընծա-
յէ: Եկէք այսօր առարկայապաշտ ըլլանք, իրապաշտ դառնանք եւ կա-
րենանք մեր երիտասարդութեան ըսել.- մեր Հայաստան հայրենիքի
ժողովուրդը, երիտասարդութիւնը՝ գիտութեան բարձր աստիճաննե-
րուն բարձրացող, չունի յարաբերութեան այն լայն կարեկրութիւնը,
զոր Սփիւռքի հայութիւնը ունի այսօր: Անոնք ամփոփուած են մեր
հայրենիքին մէջ, սիրտը արիւնով լեցուն է, կը արոփէ ուժեղ, բայց քա-
ղաքական պայմաններուն բերումով անոնք չունին այն լայն կարե-
կրութիւնները, որոնք ընծայուած են մեզի այս աշխարհի չորս տարած-
քին վրայ, պայմանաւ որ գիտնանք հայօրէն օգտագործել զանոնք եւ
ոչ թէ անոնց գոհ երթալ անգիտակցօրէն:

Ապրիլեան Եղեռնի գոհերը Տէր Զօրի անապատներուն մէջ ինկան:
Ու կը յիշեցնեմ ձեզի այն տեղերը, ուր անոնք տուին իրենց վերջին
շունչը, որովհետեւ երկու տարի առաջ ալ այդ տեղերէն անցայ —
Ռաս-Իւլ-Այն, 120.000 գոհերով. Շատատէ՛ ձորը, 70.000 գոհերով. Տէր
Զօր, 200.000 գոհերով, շատերը Եփրատ գետին մէջ խեղդամոյն կամ
անապատին աւազին վրայ շարդուկոտոր վիճակի մէջ, Մէսքէնէ,
60.000 գոհերով, եւ տակաւին Միջագետքի եւ քարտի ճամբաներուն

վրայ ուր երկու միլիոնէ աւելի հայեր քալեցին, անոնք կրցան գոնէ ըսել:— մենք մահանալով կրցանք վկայել հայութեան անմահութեան մասին, իսկ դուք երիտասարդներ, դուք կեանքով պիտի վկայէք այն բանին մասին, որուն համար մենք միայն մահով կրցանք վկայել: Մենք մեր արիւնը տուինք, դուք ձեր խելքը պիտի տաք. մենք մեր շունչը տուինք, դուք ձեր կա՛մքը պիտի ընծայէք: մենք մեր գոյութեան արմատները ցամքեցուցինք աւազներուն մէջ, դուք ձեր գոյութեան ու այդ գոյութեան տիրական ոյժովը աշխարհին մէջ, այսինքն՝ գործով պիտի ըսէք թէ մենք այլեւս մահուան գացող ժողովուրդ չենք, ուր ալ ըլլանք:

Երբ անապատին մէջ էինք, ու ալ պիտի բաժնուէինք, «Սարտարապատ»ի երգը երգելէ առաջ, դարձայ եւ նահատակներուն խոստում մը տուի եւ ուխտ մը կատարեցի: Ըսի.— այլեւս այնքան ատեն որքան շունչ կայ մեր մէջ, մենք իբրեւ ժողովուրդ պիտի չլծողունք որ ջարդ եւ սպանդ ըլլայ մեզի համար: Մենք ոչխար չենք որ մորթուինք, մենք մարդ ենք, մարդ՝ կամք ունեցող, հոգի ունեցող, հաւատք ունեցող: Այլեւս այս ժողովուրդին հետ, վեց դարերու ստրկութեան ոչխարացնող ոգին թաղեցինք, թաղեցինք խոր, անյարուժիւն թաղեցինք: Հաշտուածութիւն, համակերպութիւն, կամաւոր սպանդ վայել չեն հայութեան: Օսմանեան, թրքական լուծէն մեր երեսին դրուած լաչակն էր որ պատուեցինք, սեւ գոյնն էր որ սրբեցինք անապատին մէջ: Լիբանանեան այս հայրենիքին մէջ, Պէքաայի այս դաշտին մէջ, դուք անապատը պարտէզի վերածեցիք, անէութիւնը կեանքի փոխակերպեցիք: պատիւ ձեզի: Բայց պատիւը բաւարար չէ. մի՛ գոհանաք. երբեք մի գոհանաք. գոհացումը նահանջ է, տեղքայլ է: Դուք պէտք է այնպէս ըլլաք, երիտասարդներ, երիտասարդուհիներ, որ կարենաք ըսել թէ մեզի համար վերածնութիւն կոչուածը մահուան վերածնիլ մը չէ, անցեալէն վերստին ներկային գալ մը չէ, այլ՝ ներկայէն դէպի ապագայ երթալ մը: Մենք այլեւս մահուան թափօրներուն գացող ժողովուրդ չենք, յաղթանակի թափօրին ակնդէտ ու մասնակից հայերն ենք:

Այսպէս, երբ յարգանք ընծայեցի Եօթանասունամեակին առիթով, յանուն հայ ժողովուրդին, Տէր Զօրի մէջ նահատակուած հերոսներուն, ուզեցի նաեւ յարգանք ընծայել Մուսա Տաղի գաւազներու հերոսութեան այն կամքին, գոյամարտի այն պողպատեայ կամքին, որուն խորհրդանիշն են ձեր հերոսները: Ո՞վ պիտի յիշէր տասնութերը, ո՞վ, եթէ իրենք ալ եաթաղանին տակ իյնային մէկուկէս միլիոնին հետ միասին. չինկան. տեսան մահը, չսարսափեցան. հակադարձեցին. եւ այսօր, եօթանասուն տարիներ ետք, իրենց անունները քանդակուած կը մնան որպէս ներշնչման աղբիւր մեզի համար: Պարզ գիւղացիներ էին

իմ հայրերուն եւ մայրերուն պէս, ինծի եւ ձեզի պէս մարդիկ էին, անուսում թերեւս, բայց հայութեան այն պայքարի ոգին՝ Հայկէն ժառանգուած ազատութեան կամքը՝ Բելլին չենթարկուելու հայտած ձեւը կեանքին, Վարդանեան կամքը, Անդրանիկեան հոգին եւ մեր Ֆէտայիներու ոգին իրենց մէջ կ'ապրէր. կ'ապրէր այնպէս ինչպէս արիւնն իրենց երակներուն մէջ: Լեռ ելան ու լեռնէն լեռան պէս ծառացան սելի պէս եկող թուրք խուժան բանակին դէմ. ինկան բայց չկորան եւ այսօր կան ահաւասիկ ձեր դիմաց պայծառ ու պայծառացուցիչ կերպարով:

Հետեւաբար, Հայրապետական իմ պատգամս Տէր Զօրին ետք այլեւս իմ պատգամս չէ. պատգամն է Տէր Զօրի մեր նահատակներուն: Անոնք կ'ըսեն. «ինկէք բայց մեզի պէս մի իյնաք. Մուսա Տաղի հերոսներուն պէս՝ եթէ պէտք ըլլայ, Վանի հերոսներուն պէս՝ եթէ պէտք ըլլայ, Շապին Գարահիսարի, Սարտարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարա Քիլիսէի — եւ չգիտեմ դեռ զարիք ի՛նչ օրերու օրհասական պայքարներու մէջ — հերոսաբար նահատակուեցէք եւ ոչ թէ մեզի նման գոհուեցէք, մորթուեցէք, ջարդուեցէք, եաթաղանուեցէք»: Այս է Տէր Զօրի պատգամը ձեր բոլորին. քալեցէ՛ք այս ուղիով եւ, հաւատացէք, հայութեան կամքը կը յաղթէ, որովհետեւ եթէ մենք զիրենք ողբանք եւ ողբալով գոհանանք, զիրենք յարգած չենք ըլլար:

Մենք այսօր, կը գոչենք ձեզի՝ ապրողներուդ, քալեցէ՛ք իրենց ուղիով, քալեցէ՛ք աշխարհի մէջ նոր ու մանաւանդ ազդեցիկ դիրքերու եւ միջոցներու ձեռքբերումով, որպէսզի կարենաք հայութեան դատը, արդարօրէն, ազդուօրէն եւ արդիւնաւորաբար հետապնդել եւ ոչ թէ անով միայն խօսիլ ու գոհանալ: Քալեցէ՛ք Մուսա Տաղի հերոսական ոգիին լուսացոյց ճանապարհով դէպի մեր լուսեղէն ապագան:

17 Մայիս, 1985

Այնճար.

ՈՒԽՏԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ՝ ՈՒԽՏԱԳՆԱՅ ԾԱՆԱՊԱՐՀ

Փա՛ռք եւ գոհութի՛ւն Աստուծոյ, որ շնորհ ըրաւ ինձի, որ անցեալ կիրակի, մէկ շաբաթ առաջ, ճիշդ այս ժամուն, ես կարենամ գտնուիլ այն վայրին մէջ, ուր վերջին անգամ Ապրիլեան մեր նահատակներու աչքերը արեւին լոյսը տեսան, Տէր Զօրի անապատին մէջ: Կանգնած այն կիզիչ արեւին ներքեւ եւ այրող հողերուն վրայ որ Տէր Զօրի, ձէզիւրէի կարծես կրակաբուխ անապատն է, ես հոգեկան հաղորդակցութեամբ վերապրեցայ այն դառն օրերը, որոնց ընթացքին հարիւր-հազարաւոր զաւակներ հայոց ազգին, աննկարագրելիօրէն, անմարդկայնօրէն շարժարանքներու ենթարկուեցան եւ շատերը անողորմ մահուամբ իրենց հողեղէն գոյացութիւնը աւազներուն խառնեցին:

Կեանքիս ամենէն բարձր եւ ամենէն խորասոյզ պահերէն մէկը եղաւ այն պահը երբ անոնց քալած արեւաշէկ հողերուն վրայէն քայեցի, հայ ժողովուրդի վերապրող զաւակներուն հետ միասին, երբ հազարաւոր ձեր եղբայրներն ու քոյրերը Հալէպէն, Գամիշլիէն, Ռասիւլ-Այնէն, Հասիչէէն, Թէլ-Ապիատէն, Ռազգայէն, Լաթաքիայէն եկած էին այնտեղ, առանց ումպ մը ջուր խմելու եւ պատառ մը հաց ուտելու, առաւօտեան մատուցուած պատարագին սուրբ հաղորդութիւն ստանալու համար: Բոլորս հաղորդուեցանք մարմնովն եւ արեամբը Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Վստահ եմ ինձի պէս շատերը զգացին, որ այդ հաղորդութեան ներդրածութեան ոյժն ու որակը տարբեր ազդուութեամբ մը միախառնուեցան մեր էութեան, կերպարափոխութեան անճառելի զգայնութիւն մը ծաւալելով մեր գոյութեան բջիջներուն մէջ: Հաղորդութիւն՝ որ կը խօսի մէջդ ըսելու համար քեզի դուն չես այն ինչ որ էիր քիչ առաջ...: Հաղորդութիւն՝ որ անձայն կը բարբառի ներանձնութեանդ մէջ եւ կ'ըսէ քեզի — հա-

ւատքն ու հայրենիքը այստեղ դադարաւոր, յիշատակ եւ ըղձանք չեն, այլ հոգեխառով ապրումներու ալեկոծութիւն, արեամբ շողախուած եւ ճշմարտուած սրբութիւն, նահատակներու խաչելութեամբը վկայուած կենսաճշմարտութիւն:

Բերիոյ թեմի Առաջնորդ Սրբազանին հետ միասին օծեցինք հիմնաքարը նոր կառուցուելիք եկեղեցիի մը, ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ անունով: Այդ բոլոր ապրումներուն մէջէն ես փառք ընծայեցի Աստուծոյ ձեռքի անունով, աշխարհի չորս կողմերը այսօր ապրող, վերաշնչող եւ վերակերտող հայութեան անունով եւ կատարեցի ուխտ մը. եւ այդ ուխտին որպէս նշանակ՝ գետեղեցիինք հիմնաքարը Նահատակաց Եկեղեցիին, Տէր Զօրի այն եկեղեցիին տեղը որ այժմ խարխուլ վիճակի մէջ կը գտնուի: Հայկական Եղեռնի 70-ամեակին առթիւ մանաւանդ, հայոց անունին, հայոց հաւատքին, հայութեան պատիւին համար կարելի չէր թոյլ տալ որ այդպէս խարխուլ մնար եկեղեցին: Հարկ էր նորը կառուցել որպէս խորհրդանիշ վերընձևողած հայութեան:

Միրելիք,

Ամէն տեղ, աշխարհի չորս ծագերուն վրայ Երեւան մայրաքաղաքին մէջ թէ Սուրբոյ եւ Լիբանանի, Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ թէ Հարաւային Ամերիկայի, Եւրոպայի մէջ թէ Միջին Արեւելքի, Ասիոյ մէջ թէ Աֆրիկէի, Հնդկաստանի մէջ թէ Աւստրալիոյ, հո՛ն ուր հայ մը գտնուի, այնտեղ, ուր Ապրիլ 24-ի պատարագ մատուցուի, քարոզ տրուի, ոգեկոչական հանդիսութիւն կազմակերպուի, Տէր Զօր բառը կը բազմահնչուի: Տէր Զօրը ա՛լ սկսած է դառնալ անուանական կոչում մը. պատմական իր դժոխագոյթ թանձրականութիւնը մեր յիշողութեանը մէջ անգայտանելու ընթացքին մէջ է մտած: Բայց Տէր Զօրը հո՛ղ է, թանձրական իրականութիւն է: Ուզեցինք խորհրդանշական արարքով մը այդ հոգը վերատին արժեւորել մեր հայ ժողովուրդին գիտակցութեան մէջ ուխտագնացութեամբ մը, որ կը հաւատամ՝ գէթ ինձի համար անձնապէս եւ այնտեղ ներկայ եղողներուն համար յատկապէս եղաւ բարձրակէտը 70-ամեակի բոլոր յիշատակային ոգեկոչումներուն, կամ բոլոր ձեռնարկներուն, որոնցմով հայ ժողովուրդը ինքզինքը վերամկրտեց նահատակներու յիշատակի աւագանին մէջ:

Եղայ Եփրատ գետի ափին, ուր չգիտեմ քանի՛ հազարաւոր հայ մայրեր կամ հայրեր, եղբայրներ եւ քոյրեր գետամոյն եղան: Եղայ այն հողին վրայ, ուր չգիտեմ քանի՛ հազարաւոր հայ մարդիկ հողի վերածուեցան ու դեռ այդ գետին պղտոր պատկերը աչքերուս մէջ եւ հողին բոյրը շունչիս մէջ՝ ես փափաքեցայ որ այսօր, վերադարձիս առա-

ջին խօսքս Անթրիլիասի Մայր Տաճարէն ուղղեմ ձեզի՛ եւ, ձեր մէջէն, բոլոր այն հայերուն, որոնք նո՛յն եւ մէ՛կ քրիստոնէական հաւատքը կ'ապրին, նո՛յն եւ մէ՛կ անունը ունին, նո՛յն եւ մէ՛կ արիւնը կը կրեն իրենց երակներուն մէջ, նո՛յն եւ մէ՛կ անցեալի ժառանգորդ են եւ նո՛յն եւ մէ՛կ ապագային տեսանողներն են:

Անթրիլիասի այս Տաճարէն ուզեցի խօսիլ, որովհետեւ անոնք երբ ջարդուեցան, Անթրիլիաս չկար հայութեան համար: Անթրիլիասը իր կաթողիկոսական Աթոռով, իր Մայր Տաճարով, իր Դպրեվանքով եւ Յուշարձան-Մատուռով հայ ժողովուրդին վերապրումի պերճախօս վկան է եւ միանգամայն գործօն, տրոփուն այն երակը, ուրկէ՛ նոր ուղիք եւ նոր հոսանք ստացաւ հայ արիւնը, որբանոցային կենսավիճակէն այսօրուան պայծառ պատկերին հասցնելով մեզ: Այնտեղ, Տէր Զօրի մէջ, նահատակներուն ուղղեցինք մեր խօսքը եւ լսինք. «Ի՛նք աւագներուն մէջ մահացաք, մենք ծովափներու վրայ կեանք առինք եւ այդ կեանքին անունով եկանք ձեզ ողջունելու»:

Այս պահուն ես կ'ուզեմ ձեր ուշադրութիւնը, ձեր հոգեւոր մտածողութիւնը սեւեռել, կեդրոնացնել ՌԻԽՏ բառին վրայ:

Հալէպ ժամանումիս, առաջին իսկ վայրկեանին, ես յայտարարեցի, որ չեմ եկած Սուրիա Հայրապետական պաշտօնական, հանդիսաւոր այցելութեան համար. եկած եմ ամենէն խոնարհական զգացումով որպէս սոսկ ուխտաւոր: Բառին պարզագոյն եւ հարազատագոյն իմաստով՝ Ուխտագնացութիւն էր այդ ճանապարհորդութիւնս: Եւ անկէ՛ ետքը, այն օրերուն մէջէն մինչեւ այսօր, ես կը մտածեմ ուխտ բառի մասին: Նայեցայ Աստուածաշունչ մատեանին. ամենէն շատ գործածուած բառերէն մէկը Աստուածաշունչին մէջ ուխտ բառն է, մանաւանդ Հին Կտակարանին մէջ: Աստուածաշունչի առաջին Գիրքին՝ Մննդոցի մէջ, կը կարդանք, որ երբ Աստուած խօսեցաւ Նոյին ջրհեղեղին ատեն, ըսաւ անոր. «Իմ ուխտս կը կնքեմ քեզի հետ. պիտի մտնես տապանը՝ դո՛ւն եւ որդիներդ միասին»: Ապա, երբ ջրհեղեղը հանդարտեցաւ եւ ջուրերը սկսան իջնել ու տապանը Արարատի գագաթին հանգչեցաւ, երբ աղաւնին ձիթենիի ճիւղը բերաւ, եւ երբ Նոյը տապանէն դուրս ելաւ, այն ատեն նոյն Աստուածը նոյն Նոյին ըսաւ. «Կը վերահաստատեմ իմ ուխտս ձեզի հետ եւ ձեր զաւակներուն մէջէն գալիք սերունդներուն հետ»: Այդ ուխտը, Աբրահամի հետ նորոգուեցաւ, Մովսէս Մարգարէին հետ վերաթարմացաւ, եւ ի վերջոյ իր գերագոյն աստիճանին յանգեցաւ երբ Աստուած իր Միածին Որդին տուաւ որպէս անդրագոյն, անգերազանցելի ուխտ: Ու ամէն Կիրակի Հայոց

եկեղեցիներու խորաններուն վրայ Յիսուս կ'ըսէ. «Այս է մարմին իմ նորոյ ուխտի»: Նոր ուխտը ես եմ: Իմ մարմինը եւ արիւնը՝ կնիքն են այդ ուխտին:

Եւ մտածեցի՜ր կ'ուզեմ որ դուք ալ մտածէք ուխտ բառի մասին...:

Ուխտը առաջին իմաստով, Աստուածաշնչական իր նշանակութեան մէջ, կը բարացուցէ, կը յատկանշէ, կը սահմանէ Աստուծոյ սէրը մարդուն հանդէպ: Աստուած ինքզինքը ուխտով կը յայտնէ, իր սէրը յայտնաբերելով եւ բաշխելով մարդոց: Իսկ մարդուն բաժինը ուխտին մէջ հնազանդութիւնն է եւ հաւատարմութիւնը այդ սիրոյ արտայայտութեան նոյն սիրոյ մարդկային կեանքի լեզուովը: Ուխտը, քրիստոնէական հասկացողութեամբ, դաշինք չէ բառին մարդկային եւ սովորական առումով: Համաձայնական, պայմանադրական արարք մը չէ գոր երկու կամ աւելի անհատներ կամ ազգեր կը կնքեն իրարու միջեւ: Ուխտը աստուածային նախաձեռնութեամբ է որ կեանք կ'առնէ եւ մարդուն պատասխանը այդ նախաձեռնութեան հնազանդութիւնն է եւ հաւատարմութիւնը: Աստուած ըսաւ Աբրահամին. պահէ ուխտդ, եւ կը տեսնես խոստացուած երկիրը: Աստուած իր ուխտը տուաւ Մովսէսին. Աստուածաշունչին Տասնաբանեայ Օրէնքները կը կոչուին «տախտակք ուխտի», Աստուծոյ ուխտին տախտակները: Աստուած իր սէրը յայտնեց մարդուն, մանանան իջեցուց երկինքէն. Տասնաբանեայ Օրէնքը տուաւ իբրեւ ուղեցոյց, Ահարոնի գաւազանը տուաւ իբրեւ առաջնորդ եւ այդ բոլորը կազմեցին «Տապանակ Ուխտի»ն, Աստուծոյ սիրոյն խորհրդանշական ներկայութիւնը ուխտի տապանակին մէջէն: Այդ տապանակը Եբրայեցի ժողովուրդին քահանաները իրենց ուսերուն վրայ շալկած պատուով եւ հաւատարմութեամբ, հաւատքով եւ յոյսով տարին իրենց ամբողջ պատմութեան ընթացքին:

* * *

Մենք, հաւատացեալներ, իբրեւ հայ ժողովուրդի գաւակներ, գիտենք թէ որքան մեծ կարեւորութիւն տուած ենք պատմութեան մէջ ուխտի գաղափարին: Նայեցէ՛ք Հայոց աշխարհին: Դիտեցէ՛ք Հայոց պատմութեան մէջ հաւատքի ծնունդ եղող այն կառույցները, որոնք ուխտատեղի անունով կնքուած են: Առաջին քրիստոնէական եկեղեցիները, վկայարաններ էին. նահատակներու մարտիրոսացման վայրին վրայ շինուած փոքրիկ կառույցներ էին, ուր ժողովուրդը կ'երթար ուխտի: Կ'երթար իր հաւատարմութիւնը յայտնելու եւ վերանորոգելու՝ հանդէպ Աստուծոյ, որ այդ ուխտին մէջէն յայտնած էր իր սէրը հանդէպ մարդկութեան: Մենք ուխտ բառը ամենէն նուիրական բառերէն մէկը ճանչցած ենք մեր Հայոց պատմութեան մէջ: Վարդանանք

եւ անոնցմէ ետքը Վահանեանք «ուխտագահ» սերունդ ճանչցուեցան հայութեան մէջ: Ուխտը պահել գիտցէք: Ուխտին հաւատարիմ մնալ գիտցող սերունդն է յաղթանակի ատակ սերունդը:

Ամբողջ Աստուածաշունչ մատեանը մենք կը կոչենք Հին Ուխտ եւ Նոր Ուխտ: Իսկ միւս բառը որ նոյն Աստուածաշունչին համար կը գործածենք՝ Կտակարան, (Հին Կտակարան եւ Նոր Կտակարան) Աստուծոյ խօսքը իբրեւ կտակ, Աստուծոյ սէրը իբրեւ մեզի թողուած ժառանգ, զայն մեր կեանքերուն մէջ խառնելու, անոր հաւատարիմ գտնուելու եւ մեր հաւատարմութիւնը առողջ պահելու մտածողութեամբ կը հասկցուի: «Ուխտի Մանկունք» կը կոչուին եկեղեցւոյ գաւակները: Իսկ հայոց Եկեղեցւոյ եկեղեցական Միաբանութիւնները «Ուխտ» կը կոչուին, նոյն այդ նուիրականութեան հասկացողութեամբ: Չեմ ուզեր հիմա երկարել իմ խօսքս պատմական կամ Աստուածաշնչական վերլուծումը կատարելու համար ուխտ բառին եւ յղացքին: Բայց կը նշեմ միայն այս քանի մը կարեւոր ըմբռնումները, գալու համար այն կէտին, որով այսօր կ'ուզեմ հանգուցել իմ խօսքս՝ Տէր Զօրէն... Անթիլիաս:

* * *

Տէր Զօրի խօսքիս մէջ յարգանք ընծայեցի առաջին հերթին նահատակներուն: Ուխտ մատուցի: Բայց ուխտը անցեալին համար չէ միայն: Ուխտը նահատակները յարգելու արարք մը չէ միայն, ուխտը անոնց հաւատքը, անոնց գաղափարը, անոնց գոհողութեան ոգին մեր կեանքին մէջ վերանորոգելու եւ անոնց հաւատքը մեր մէջ խորացնելու, անոնց կտակը կեանքով իրագործելու եւ արժեւորելու, անոնց տեսիլքին մարմին հագցնելու համար է: Երբ մատաղ կ'ընէք ուխտի մը առիթով, անցեալի մը միայն յարգանք չէ որ կ'ընծայէք: Եթէ այդ կ'ընէք միայն, ուխտը ամբողջական չէ, հարազատ չէ: Ուխտ ընող մարդը պէտք է որ նորոգուի, ինքը փոխուի, այլապէս ոչխար մը մորթիլով, մեղքը ոչխարին վրայ դնելով ոչինչ ըրած կ'ըլլանք: Մատաղը՝ գոհողութեան գաղափարին խորհրդանիշ մըն է, գոր պէտք է փոխադրենք մեր անձերուն եւ կեանքերուն մէջ:

Այս վերջերս, մասնաւորաբար 70-ամեակին առիթով. քանի՜ անգամ ես գործածեցի Եբրայեցւոց Գիրքի այն հատուածը ուր կ'ըսէ. «Քանի մենք այսքան նահատակներ, վկաներ ունինք մեր շուրջը համախմբուած, մէկդի թողունք կարեւոր մեղքերը»: Կարեւոր բառը այստեղ կը նշանակէ այն մեղքերը, որոնք կը ճնշեն մեր վրայ. այն մեղքերը, որոնք կը կառչին մեզի. կեղտի պէս կը փակին մեզի: Եթէ նահատակները կը յարգենք ու մենք նահատակներու մաքրութեամբը

չենք մաքրուիր, հարց կու տամ եւ հարց տուէք դուք. «ի՞նչ տեսակ ուխտ կատարած կ'ըլլանք»:

Ես ուխտի նորոգեալ եւ կենսաւորեալ գաղափարով վերադարձայ Տէր Զօրէն եւ կ'ուզեմ որ այդ ուխտս այս Տաճարին մէջ վերակրկնեմ ձեր ներկայութեան եւ ձեր մէջէն բոլոր, բոլոր այն հայ զաւակներուն, որոնք աշխարհի չորս կողմերը այսօր լայնաբուռն կերպով ցիր ու ցանուած են որպէսզի ուխտի նշանը ծիածանուէի, սիրոյ ամպերու վրայ տարածուի եւ բոլոր հայերուն սիրտերը Մայր Հայրենիքէն մինչեւ Սփիւռք համալրուին այս ուխտին կամարովը:

Հաւատացեալներ, եկէք բոլորս ալ փոխուելու, հիմնովին վերապայծառակերպուելու կամբով կատարենք այս ուխտը: Եթէ 70-ամեակէն ետքը ես նոյն անձը պիտի մնամ եւ դուք նոյն անձերը պիտի մնաք, ափսո՛ս այս 70-ամեակին...: Եթէ 70-ամեակէն ետքը, այս ուխտագնացութենէս ետքը, ես աւելի չնուիրուիմ իմ ժողովուրդիս, ես իմ ուխտս արժանապէս եւ իրաւապէս ըրած չեմ ըլլար առաջի Աստուծոյ եւ առաջի եկեղեցւոյ եւ առաջի մարդկան: Հետեւաբար, այսօրուան ուխտս այն վերջին բառերէն են պոկուած, զորս արտասանեցի Տէր Զօրի մէջ: Հիմա պիտի կարդամ այդ ուխտին բառերը, եւ կ'ուզեմ որ բոլորդ ալ ոտքի ելլէք եւ ամէն մէկը ականջ դառնայ, սիրտ դառնայ, միտք դառնայ, լեզուն բանայ եւ այդ ուխտին բառերը իր արիւնին, իր գոյութեանը մէջ տարրացնէ եւ շաղախէ, որովհետեւ անոնք կը բխին մեր նահատակներու ոգիէն այնպէս ինչպէս իմ տկար անձս զգաց գանոնք Տէր Զօրի մէջ: [Վեհափառը կը կարդայ Տէր Զօրի մէջ տուած իր պատգամին վերջին բաժինը]:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ ձեր կենսաւորեալ նշխարներուն սուրբ հայելիին դիմաց, մաքրել, գտել, եւ հարազատօրէն ինքնացնել եւ արժանաւորել մեր հայութիւնը ի սպաս Աստուծոյ եւ մարդկութեան համայն աշխարհի:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ վառ պահել մեր քրիստոնէական սուրբ եւ սրբարար հաւատքը մեր պաշտելի Հայց. եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդութեամբը հայօրէն դրոշմուած եւ հայատիպօրէն մեզ կազմաւորող Քրիստոսի Աւետարանի գաղափարներուն, սկզբունքներուն եւ արժէքներուն ներգործութեան ոսկիացնող հուրովը:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ կենդանի պահել մեր պապերուն ինքնութիւնը եւ անոր իւրայատուկ զօրութիւն եւ արտայայտչական շեշտ գեղեցկութիւն ընծայած մեր ոսկեղնիկ լեզուն՝ Մեսրոպեան գիրի անմաշելի հանդերձանքովը շքեղափայլ եւ մեր դարութեան արժէքներովը հազարապանձ, հայ դպրոցի պայծառակերպող քուրային մէջէն:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ հարազատ պահել հայ ընտանիքը, մաքուր պահել ընտանեկան յարկերը մեր հայաշունչ, երդիքները մեր պապենական, ընտանիքի հայավայել սրբութեան եւ պատուախնդրութեան ու զաւակներու տոկուն եւ առողջ դաստիարակութեան առաքելութեան գիտակցութեամբն ու նախանձախնդրութեամբը:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ ամրակուռ կառչած մնալ եւ յարաճուն գնացքով առաջ տանիլ մեր ժողովուրդի արդար իրաւունքներու հետապնդման գործը, որովհետեւ ձեր նահատակութեան գերագոյն իմաստը ազատութեան եւ արդարութեան որպէս գին ձեր պատարագած կեանքն է, զոր այսօր մենք պիտի շարունակենք մատուցել մեր կեանքով վասն փրկութեան ազգիս հայոց:

Կ'ՈՒԽՏԵՆՔ Տէր Զօրը միշտ կեանքով առլցուն պահել մեր ապրումներուն մէջ, եւ որպէս վկայութիւն մեր այս ուխտին՝ ահա կը կանգնենք գեղակերտ Մատուռն այս Նահատակաց, որպէս համբոյր երկնի եւ երկրի, որպէս դաշինք անխախտ ընդմէջ Աստուծոյ եւ հայութեան, անբեկանելի ուխտ սիրոյ, հաւատարմութեան, նուիրումի եւ գոհողութեան, եւ որպէս աչք մշտարթուն եւ պայծառատես՝ բացուած դէպի ապագայ:

ԲԱՆ՝
ՎԱՍՆ ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ,
ԱՐԹՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Մէկ ամիսէն, ժամանակի տեւողութեան վրայ, կը փակուի Հայկական Եղեռնի Եօթանասունամեակը: 1985-ի արեւածագին, Յունուարին, Հայրապետական Կոնգակով Մեր պատգամը ուղղած էինք մեր սիրեցեալ ժողովուրդին: Նոյն այս տարուան մայրամուտին, Դեկտեմբերի առաջին օրը, սրտի պարտք կը գգանք Հայրական այս խօսքը ուղղել մեր բոլոր հաւատացեալներուն, անխտիր, մեր բոլոր թեմերուն մէջ:

Ա.

Հոգեկան ցնծութեամբ եւ հպարտութեան ու գնահատանքի ջերմ գգացումներով վկայ դարձանք այն պայծառ եւ յուսադրիչ երեւոյթին, որ նոր արթնութեամբ, կենսանորոգ գիտակցութեամբ եւ մանաւանդ միահամուռ ու միասնական ջանքերով Հայ ժողովուրդը գիտցաւ արտայայտել իր հաւատարմութիւնը նահատակներու սուրբ կտակին եւ իր հետեւողութիւնը անոնց լուսագիծ ուղիին: Կը հաւատանք, որ Ապրիլեան Նահատակներու երկնաբնակ հոգիները իրենց երանական կայքերուն մէջ հրճուեցան տեսնելով մանաւանդ նոր սերունդի մէջ մագլցօրէն ալիքաւորուող ինքնագիտակցութեան եւ ինքնիրագործման կենարնթացը՝ որպէս նոր աշխարհի, նոր ժամանակներու մէջ նոր ոճով նոյն գոյամարտի ոգին արտայայտող ճանապարհ:

Ականատես եղանք հայավայել եւ հոգեզուարճ տեսարաններու եւ մասնակից՝ ներշնչող դէպքերու Անթիլիասի մէջ թէ Պէյրութի: Անձամբ գացինք մինչեւ Տէր Զօր, անցնելով Հալէպէն եւ վերադառնալով հերոսական Մուսա Տաղի շառաւիղ ու ժառանգորդ Այնճարի գիւղա-

ւանին վրայով: Մօտէն հետեւեցանք մամուլին եւ իրագեկ դարձանք Հայաստանի թէ՛ Ափրուքի մէջ կատարուած ոգեկոչումներուն, կրօնական, ազգային, մշակութային, քաղաքական, երիտասարդական եւ այլ հանգամանքներով եւ երեսներով յատկանշուած: Խորապէս ազդուեցանք եւ տպաւորուեցանք մասնաւորաբար Ուաշինկթոնի մէջ վերապրող մեր հայրերուն եւ մայրերուն ընծայուած այնքան սրտազրաւ եւ օրինակելի համայնական յարգանքէն, որ վերակենսայնութեան հոսանք մը տարածեց Հիւսիսային Ամերիկայի ողջ տարածքին վրայ, գոհաբանական ապրումներով լիացնելով կեանքը վերապրողաց եւ պրկելով կամքերը ապրողաց եւ ապրելեաց...: Տեսանք հայ թէ՛ օտար լեզուով լոյս ընծայուած հատորներ, հատորիկներ, յօդուածներ, յօդուածաշարքեր, նոր հետաքրքրութեանց որպէս գոհացում եւ գրգիռ՝ միանգամայն: Տեղեկացանք միջազգային ժողովներու մէջ Հայ ժողովուրդի իրաւունքներու հարցին վերաբարձման եւ դրական այն արձագանգներուն, որոնք շատ աւելի կանուխ եւ շատ աւելի պերճաբարբառ կերպով պէտք էր հնչէին միջազգային շրջանակներու մէջ՝ որպէս արդարութեան ձայնին հարագատ ղօղանջներ:

Այս բոլորը, եւ դեռ շատ ուրիշներ, յարանման եւ յարակից երեւոյթներ, պիտի մնան ժամանակ մը մեր յիշողութեան մէջ, պիտի անցնին պատմութեան տարեգրութեանց էջերուն եւ պիտի յիշատակուին գալիք սերունդներուն կողմէ:

Այսքա՞ն:

Այս բոլորը՝ վասն «գրոց յիշատակի»...

Մօտ օրէն բացուելիք տարին եւ դեռ գալիք տարիները ի՞նչ բանով տարբեր պիտի ըլլան Եօթնասունամեակէն առաջ եկած ու անցած տարիներէն: Որակային, ոգեկան, ներքին, անձնական թէ՛ հաւաքական մեր գոյակերպին եւ լինելութեան ընթացքին մէջ ի՞նչ փոփոխութիւններով պիտի արժեւորուի «յորդարատ գնացիւք» կենսաւորուած եւ իրացած այս տարին:

Ինչպէս սէմֆօնիք-համանուագի մը վերջին մասը կ'ըլլայ գազաթնացումը բոլոր գայն կանխող մասերուն, ինչպէս գմբէթը կ'ըլլայ տաճարի մը կառուցներուն սլացիկ հանգուցումը ու ներդաշնակութեան խորհուրդով անոնց իմաստաւորումը, ինչպէս մարգիկին համար վազքին վերջին հանգրուանը կ'ըլլայ անոր ճիգերուն գերազանց՝ վերջագօր աստիճանի խտացումը, այնպէս եւ այս տարուան Դեկտեմբերը պէտք է դառնայ Եօթնասունամեակի մեր ոգեկոչական բոլոր արարքներուն արժանի եւ արժեցնող պսակումը:

Բ.

Այս ուղղութեամբ իմ հայեցողութիւնը այնքան չի սլաքուիր դէպի նոր եւ շքեղ համաժողովրդական տօնախմբութիւններու կողմը որքան կը սեւեռուի դէպի ներհայեցողական գիտակցութեամբ խորացումը, անձնացումը, իւրացումը Եօթնասունամեակի ոգիին, անոր տարրացումը, ընդելուզումը մեր շաղուածքին, կեցուածքին, վերաբերումին եւ գործօնութեան մէջ: Հիմա ժամանակն է որ Եօթնասունամեակի լուսաճաճանչումներու ճառագայթները հաւաքենք եւ սեւեռենք մեր անձերո՛ւն վրայ, մեր գոյութեան թէ՛ անհատական եւ թէ՛ համայնական երեսներով, այսինքն՝ թէ՛ մեր ԵՄ-ին եւ թէ՛ մեր ԵՄ-ութեան վրայ:

Աւետարանական պատկերացումով այս տարին

եթէ «աղ» եղաւ մեր համայնական կեանքին, հարկ է որ այդ աղին համը չցնդի տարուան 365-րդ օրը.

եթէ «ճրագ» եղաւ մեր ոտքերուն առջեւ, թող «գրուանի տակ» չդրուի տարուան աւարտին.

եթէ «հաց» եղաւ մեր հոգեւոր-ազգային սեղանին, պարտ է որ անօթի չմնանք անկէ՝ երբ տարին կը մեկնի դէպի պատմութիւն.

եթէ «թիթիմոր» դարձաւ մեր ապրումներու աշխարհը խմորելու գորութեամբ, անհրաժեշտ է որ անոր խմորելու կարողութիւնը չցամքի, երբ 1985-ը որպէս թիւ սրբուի մեր տարեցոյցին վրայէն.

եթէ «ջուր» եղաւ մեր կեանքի անդաստանին մէջ հոգեւոր-ազգային կանաչութեան նոր ու վառ գոյնը վերակենդանացնելով այնտեղ, թող անոր ուռուցողական ներգործութիւնը մշտահոս մնայ երբ այս տարուան ժամանակային գնացքը հասած ըլլայ իր վերջակէտին:

Ահա այսպիսի տրամադրութիւններէ մեկնելով՝ կ'ուզեմ որ Հայ ժողովուրդի բոլոր գաւակներուն — նահատակներու շառաւիղներուն — մտքի սլաքները ուղղուին իրենց անձերուն ներքին աշխարհներուն վրայ: Իմ ամենաջերմ փափաքն է, որ ամէն մէկը ինք իր մէջ նայի եւ ինք իրեն տայ սա երեք իրերահաղորդ հարցումները.

- Ի՞նչ էի Եօթնասունամեակէն առաջ.
- Ի՞նչ եղայ Եօթնասունամեակի ընթացքին.
- Ի՞նչ պիտի ըլլամ Եօթնասունամեակէն ետքը:

Եւ որպէսզի ինքնահայեցողութեան այդ ճիգը չտարածուի ու չնօսրանայ այլազան երեսներու եւ երեւոյթներու մէջ տարտղնելով, կ'առաջարկեմ որ իւրաքանչիւրը այդ հարցումները սեւեռէ

- իր ինքնութեան (identité)
- իր գոյութեան իմաստին (raison d'être), եւ

- իր առաքելութեան (mission), այսինքն՝ իր գոյութեան նպատակին կէտերուն վրայ:

9.

Կասկածէ վեր է, որ կ'ապրինք ինքնութեան տագնապ մը յատկապէս սփիւռքեան մեր կենսավիճակին մէջ: Սա հասարակաց տագնապ մըն է բոլորիս համար: Բայց ասկէ աւելին, եւ մանաւանդ աշխարհի այս օրերուն դրուածքին մէջ, արժէքներու շփոթութեան եւ դէպի մակերեսայնութիւն ու դէպի նուազ մարդկայնութիւն գացող հոսանքին մէջ, այդ տագնապը ունի նաեւ եւ բնականաբար անձնական, անհատական բնոյթ մը: Անշուշտ, բոլորս ալ մարդ ենք, այդ թէ կ'ին, բոլորս ալ հայ ենք, ուր ալ ըլլանք: Բայց մէկը հայր է, միւսը՝ մայր, մէկը եկեղեցական է, միւսը՝ աշխարհական, մէկը ուսուցիչ է, միւսը՝ մտաւորական, մէկը գրագէտ է, միւսը՝ արուեստագէտ, մէկը վաճառական է, միւսը՝ գործարանատէր, մէկը արհեստաւոր է, միւսը՝ աշխատաւոր, մէկը գործատէր է, միւսը՝ պաշտօնեայ, մէկը տարէջ է, միւսը՝ չափահաս, մէկը երիտասարդ է, միւսը՝ պատանի, մէկը՝ այս համայնքին կը պատկանի կամ՝ այն համայնքին, մէկը՝ այս քաղաքական կուսակցութեան կամ այս կամ այն մշակութային, բարեփրական, երիտասարդական, մարզական, հայրենակցական միութեան, մէկը հարուստ է, միւսը՝ բարեկեցիկ կամ կարիքաւոր: Եւ դեռ այսպէս տարբեր-տարբեր կեանքի ասպարէզներու եւ շրջանակներու հանգամանքներ կը գոռնաւորեն մեր հասարակաց լոյս-ինքնութիւնը՝ հայութիւնը:

Հիմնական հարցն այն է, թէ ո՞վ եմ ես այս բոլոր մարդկաբար ապրելուս հանգամանքներուն եւ հայօրէն լինելութեանս գոյակերպին մէջ: Ե՞մ շէշտօրէն, լիովին ու վաւօրէն այն ինչ որ եմ անհատապէս, թէ եմ պատահաբար, հարկադրաբար, պատշաճաբար, պարզապէս բան մը ըլլալու համար, որովհետեւ կարելի չէ բան մը չըլլալ...: Հետեւաբար, բուն խնդիրը իմ ի՞նչ ըլլալուս ինչպէ՞ս ըլլալուն մէջ է: Ուրիշ խօսքով՝ ինքնութեան վաւերականութեան հարցն է որ այս օրերուն սուր հանգամանքով կը դրուի, կամ պէ՛տք է որ դրուի, որովհետեւ աշխարհի մէջ տիրող արագ եւ ազդեցիկ հաղորդակցութիւններու եւ փոխ-ազդեցութիւններու յարաշարժ եւ յաճախ որոշադրիչ արտաքին պայմաններուն տակ առհասարակ մեր ինքնութիւնը ուրիշներն են որ կը հագցնեն մեզի աւելի քան մենք ենք որ կը ճշդենք մեր ազատ եւ անկաշկանդ կամբքով եւ սեփական տուեալներով ու արժեքափերով:

Նայինք մեր շուրջը:

Մեր կեանքի արտաքին պարունակը այնքան խճողուած աշխարհ մըն է, այնքան յարափոփոխ, զգայարաններուն վրայ այնքան դիւրաւ եւ տիրականօրէն ազդող լսողա-տեսողական (audio-visual) միջոց-

ներու ներգործութեան տակ, որ յաճախ կը տարուինք — եւ աւելի յաճախ՝ անգիտակցօրէն, անուշադրաբար եւ անհակակշիռ կերպով — հետեւելու աւելի քան ըլլալու, կապկելու աւելի քան կերտելու, ընդունելու աւելի քան իւրացնելու, այսինքն՝ ընտրողաբար մեր ինքնութեան խառնելու, առանց այդ ինքնութիւնը ազարտելու, խճրճելու եւ շփոթի ու անորոշութեան վերածելու ինչ որ տեսակ մը ինքնութեան մահ է սովորական մահէն առաջ...:

Սփիւռքի մէջ հայ ապրիլը հեշտութեան հետ չի կրնար հաշտուիլ: Կ'ենթադրէ պրկուած ճիգ, շարունակական ինքնաքննութիւն, մշտատեւ ինքնաբիւրեղացում, եւ այս բոլորին հետ բայց բոլորէն աւելի՝ գոհողութեան, ի հարկին, կամաւոր զրկանքի յանձնառում: Հայուն կեանքը հոսանքին հետ սահիլ երթալու գնացք մը չէ: Այդպէս չեղաւ մեր նահատակներուն համար: Կրնային իրենք ալ կեանքի սովորական հոսանքին հետ սահիլ երթալ եւ հետեւաբար ապրիլ: Բայց հայութիւնն էր որ պիտի վճարէին որպէս գին իրենց ապրելուն: Իրենք նախընտրեցին կշիռքին միւս նժարը — իրենց անհատական կեանքը վճարել որպէս գինը իրենց ազգի հաւաքական կեանքին:

Այսօր պայմանները փոխուած են: Մեր կեանքը որպէս փրկագին ընծայելու գերագոյն հարկին տակ չենք: Բայց, չմոռնանք, գոհողութեան ոգիին ժառանգորդներն ենք եւ չենք կրնար մեր ժառանգը կորսնցնել: Որովհետեւ այդ պարագային, մեր թշնամին հասած կ'ըլլայ իր նպատակին եւ մեր նահատակները վերածուած կ'ըլլան ննջեցեալներու...: Սրբապղծութիւն է այդ: Մեր հայրերը շատ սխալներ գործած կրնան ըլլալ, բայց այս մահացու սխալը չեն գործած: Եթէ գործած ըլլային՝ մենք այսօր ապրող ազգ մը պիտի չըլլայինք...: Անոնք իրենց արեան մէջ, իրենց գոյութեան տարրերուն մէջ խառնած էին այն հաւատքը, որ կը բխի Քրիստոսի կենսապարզ եւ սա խօսքերէն...:

«Եթէ մէկը կ'ուզէ ինծի հետեւիլ՝ թող իր անձը ուրանայ եւ իր խաչը ամէն օր առնէ եւ իմ ետեւէս քայլէ: Որովհետեւ ան որ կ'ուզէ իր անձը ապրեցնել՝ պիտի կորսնցնէ զայն եւ ան որ ինծի համար իր անձը կորսնցնէ, զայն ապրեցուցած պիտի ըլլայ» (ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ, Թ՝. 23-24):

Ինչպէս առանց խաչի քրիստոնէութիւն չկայ, այդպէս եւ, ու առաւել եւս, առանց խաչի հայութիւն չկայ: Ան որ ինք իրմով, ինք իրեն համար կ'ապրի, խոտին պէս պիտի երթայ: Բայց ան որ իր կեանքը իր անհատական անձէն անդին՝ Աստուծոյ եւ Ազգին հետ եւ անոնց համար կ'ապրի, անոնց հետ իր անձը շաղախելով, ինքզինք ապրեցուցած կ'ըլլայ յաւերժութեան շունչովը:

Սա՛ է Քրիստոսի ճշմարտութիւնը: Եւ ոչ ոք կրնայ ստուեր բերել այս ճշմարտութեան վրայ:

Սա՛ եղաւ նաեւ հայութեան ճշմարտութիւնը: Մեր նահատակները սուրին այդ ճշմարտութեան վերջին ու անհերքելի ապացոյցը ինչպէս ստուած էին իրենց հայրերը դարերու ընթացքին:

Սա՛ է ճշմարտութիւնը նաեւ այսօ՛ր. եւ պիտի ըլլայ նաեւ վաղը՝ Ճշմարտութիւնը, սակայն, ոչ երէկ ունի, ոչ այսօր եւ ոչ ալ վաղը: Անոնց մէջէն կ'արտայայտուի, անոնց բանուածքին մէջ կը մարմնանայ, բայց անոնցմով չի նուաճուիր, զանոնք կ'անդրանցնի: Ճշմարտութիւնը յաւիտենական է: Ճշմարտութիւնն է որ կը փրկէ. «Ճշմարտութիւնն ազատեցէ զձեզ» (ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ, Ը. 32): Առաքելական յստակ ուսուցումն այն է որ մենք որեւէ ձեռով չենք կրնար ճշմարտութեան հակառակ երթալ եթէ մարդ ենք եւ մանաւանդ՝ քրիստոնեայ: Ճշմարտութեան վերակացուներն ենք եւ հրաւիրուած ենք հսկելու որ մեր ոտքերը չչեղին ճշմարտութեան ուղիէն. «Ոչ կարեմք ինչ հակառակ կալ ճշմարտութեանն, այլ վերակացու եմք ճշմարտութեանն» (ԹՈՒՂԹ Բ. ԿՈՐՆԹԱՅԻՈՅ, ԺԳ. 8):

Ըսուած է որ մարդ երկու անգամ կը ծնի: Առաջին անգամ ծնած կ'ըլլայ երբ իր մօր արգանդէն աշխարհի լոյսին կը բացուի. եւ երկրորդ անգամ կը ծնի երբ կը գիտակցի թէ ինչո՞ւ ծնած է...:

Ահա թէ ինչո՞ւ մարդուն կեանքին մարդկային հարազատ վաւերականութիւնը արդիւնք է առաքելութեան իր գաղափարին եւ անոր իրագործումի իր ճիգին: Ըլլալ կայ եւ ըլլալ կայ: Չըլլանք որովհետեւ եղած ենք: Ըլլանք որովհետեւ կ'ուզենք ըլլալ եւ ըլլալո՛վ՝ իմաստ մը, գոյն մը տալ մեր պարզապէս գոյ ըլլալուն: Չըլլանք այսօր, սա պահուն, վաղը կամ ուրիշ պահերու չըլլալու պէս բան մը ըլլալու համար...: Ըլլանք վառ գոյնով, ըլլանք համով-հոտով, ըլլանք ըլլալու արեւեան ռճով եւ ոչ թէ լուսնային կամ աստեղային կրաւորականութեամբ, կիսագոյն, մեղկատեսիլ եւ ընկալառու: Երբ մարդիկ մեզ դիտեն՝ թող իրենց աչքերը թարթեն կամ սեւեռեն եւ ոչ թէ չտեսնելու պէս հայեացք մը ձգեն եւ ստուերի պէս քաշեն:

Հայ ենք. այո՛:

Բայց՝

Հայ ըլլա՛նք, մանաւանդ:

Ո՛չ սոսկ անուամբ ու արեամբ, ճակտի գիրով կամ ծնողաց որոշումով:

Ըլլա՛նք մեզմով, լիովին, գունավառ, ճառագայթաբար, հարազատօրէն, բնաբոյր ծաղկի նման եւ ոչ անբոյր ու խաբուսիկ արուեստա-

կանին պէս, որուն տեսքը երբեմն աւելի հրապուրիչ է, բայց որուն կեանքը՝ անբոյր, հետեւաբար եւ անիմաստ:

Նիւթական առարկաներու կեղծը սիրելի չէ, բայց կրնայ տանելի ըլլալ: Բայց մարդուն կեղծը անտանելի է, ողբերգական է, հակասառածային է:

Դ.

Սիրելի՛ք,

Հիմա դարձէք եւ դիտեցէք դուք զձեզ, իւրաքանչիւրը՝ ինքզինք իր խիղճի հայելին մէջ, որ այս տարի սրբուեցաւ աշխարհէն հաւաքուած իր փոշիներէն Ապրիլեան մեր նահատակներու անմեռ, մաքրողական եւ կենսատու շունչովը: Անհատապէս ինչ որ ենք եւ մանաւանդ ինչ հանգամանք, դիրք, դեր եւ առաքելութիւն որ ունինք — եւ չկայ մարդ որ զանոնք չունենայ — զայն ըլլանք ջինջ բիւրեղութեամբ եւ ճշմարտականութեամբ: Մէկը միւսէն տարբեր է, մէկը միւսէն տարբեր գաղափար կրնայ ունենալ, տարբեր դերակատարութեան կոչուած զգալ: Հակառակը անբնական պիտի ըլլար: Աստուած ալ բոլոր լեռներն ու դաշտերը, ծովերն ու լիճերը, կենդանիներն ու մարդերը նոյն չափով, նոյն գոյնով, նոյն ձեռով չէ ստեղծած:

Բայց մենք որպէս հայ, մանաւանդ սփիւռքեան այս այլացնող պայմաններուն զրեթէ անդիմադրելի ներգործութեան տակ, ունինք հասարակաց, համընդհանուր, միատեսակ ու միագոյն լինելութեան կերպ մը, որ մեր ՀԱՅՈՒԹԻՒՆՆ է:

Այդ հաւաքական ԵՍ-ութեան մէջ կը միագանգուին մեր բոլոր ԵՍ-երը: Ապրիլեան նահատակներէն ամէն մէկը միւսէն տարբեր էր: Նահատակութեան աքթին մէջ սրբօրէն համբուրուեցան եւ «մի անձն եղեն»: Մենք այսօր մեր կեանքին մէջ «մի անձն լինելոց եմք»:

Եկէք այնպէս ըլլանք Եօթանասունամեակէն ետք, որ զալիք սերունդները մեր նորոգեալ կեանքի գալիք տարիներուն տեսնեն Եօթանասունամեակին հրաշագործ պայծառակերպութեան ճառագայթները...: Աշխարհը մեզի ոչ միայն տժգունութիւն կը բերէ, այլեւ բաժանում: Մեր թշնամին մահուան գոյնը ուզեց նետել մեր դէմքերուն: Մեր նահատակներու արիւնը մերժեց այդ գոյնը եւ իր հարազատ գոյնը կարծես դրաւ Տէր Զօրեան բոլոր հողերուն վրայ, ուրկէ ահա վերնձիւղեցան իրենց համայնական գոյութեան նոր ծիլերը:

Հիմա «ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ԹՇՆԱՄԻՆ» «իւր սարօքն» եւ «իւր չար կամօքն» մեզ կը ճգնի հեռացնել իրարմէ: Իրարմէ հեռացնելով, խորքին մէջ, հեռացուցած կ'ըլլայ մեր համայնութիւնէն, մեր միասնութեանէն, առանց որուն հայութիւն չկայ այլ կան հայեր միայն, որոնք սակայն չեն կրնար սոսկալ, որովհետեւ շղթայի թելէն փրթած օղակներու

նման կը տարտղնուին, ի վերջոյ կորսուելու համար: Տարբեր կրնանք ըլլալ իրարմէ, բայց ո՛չ՝ հակադիր իրարու. տարակարծիք կրնանք ըլլալ բայց ո՛չ՝ թշնամանող իրարու:

Hannibal ad portas Roma

«Աննիբալը Հռոմի դռներուն առջեւ է հասեր»:

Օրհասական վտանգ կայ մեր շուրջ:

Եթէ չենք տեսներ, ափսո՛ս մեզի. կա՛մ կոյր ենք կա՛մ տկարատես կա՛մ շեղատես: Մեր չտեսները վտանգին չարիքը չի փարատեր: Զայլամութիւնը ինքնասպանութեան նախաքայլն է...: Բանանք մեր աչքերը, իրարու նայինք եւ իրարու նայուածքներով զօրացած հայեացքով զննենք եւ տեսնենք «աներեւոյթ թշնամուոյն» գաղտագործ հնարքները եւ զո՛հ չերթանք անոնց ինչպէս մեր հայրերը զո՛հ գացին «յերեւելի թշնամուոյն»: Ամէն տեսակի ու չափի պառակտում ու բախտութեան քրքիջ է մեր բոլոր թշնամիներուն եւ տրամութեան դառն կսկիծ՝ մեր նահատակներուն...:

Ե.

Եօթանասունամեակի փակումէն առաջ պարտք զգացի այս սրտաբուխ եւ խտացեալ խօսքերը հացի ու աղի պէս ձեզի հետ բաժնել: Կը հաւատամ, որ Աստուծոյ շնորհի սրբացնող զօրութեամբ, մեր նահատակներու կտակին ներգօր ու հոգեանունդ խորհրդագործութեամբ, մեր պատմութենէն ժառանգուած փորձութեան լոյս-իմաստութեամբ եւ մեր ապագայի տեսիլքի եւ հեռանկարներու քաշողական ներգործութեամբ պիտի ունենանք քաջութիւնը, պարկեշտութիւնը առանձնական տիալոկի նստելու մեր իսկ անձերուն հետ եւ Դեկտեմբեր ամիսը վերածելու ինքնաբերեղացման կենսընթացի մը, որպէսզի գալիք Նոր Տարին կարենանք ողջունել որպէս վերածնեալ ազգ՝ մեր

Հայկեան ինքնութեան զօրացեալ գիտակցութեամբ, եւ

Հայկական միութեան ամրացեալ վճռակամութեամբը,

վասն փառացն Աստուծոյ, վասն պայծառութեան սրբոյ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց եւ վասն շինութեան ազգիս հայկազնեան:

1 Դեկտեմբեր, 1985

Անթիլիաս—Լիբանան.

ԽԱԶԻ ԾԱՆԱՊԱՐՀ

ԽԱԶԻ ԾԱՆԱՊԱՐՀ

Խոկումներ եւ Աղօթքներ
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա.
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի

Կոլիզէյի (Հոռմ) «Խաչի Ծանապարհ»
Արարողութեան Համար

Հոռմէական Կաթողիկ Եկեղեցու
Քահանայապետ
Ն.Ս. Յովհաննէս-Պօղոս Բ.
Սրբազան Պապի Նախագահութեամբ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Խաչի Ճանապարհ...

Այսպէս է կոչուում Հռոմէա-կաթոլիկ Եկեղեցու ծխակարգի ու ականդութեան մէջ բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող այն բարեպաշտական արարողութիւնը, որ տեղի է ունենում ամէն տարի Աւագ Ուրբաթ օրը, աշխարհի բոլոր կաթոլիկ եկեղեցիներում:

14 կայաններից բաղկացած այս ծէսը մի խաչափայտի ձեռամբարձ ընկերակցութեամբ եւ աւետարանական 14 ընթերցումների միջոցով վերակենդանացնում է մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի կեանքի վերջին պահերը, Գեթսեմանիի պարտէզում իր անձկութեան պահից մինչեւ իր դատապարտումը, ձաղկումը, խաչի չարչարանքը եւ իր մահուան ու թաղման պահը:

Առանձնապատուկ շուք է ստանում մանաւանդ կաթոլիկ Եկեղեցու քահանայապետի՝ Հռոմի Պապի նախագահութեամբ կատարուող Խաչի Ճանապարհը, որ տեղի է ունենում Հռոմի յայտնի Կոլիզէի (հին հռոմէական հռչակաւոր կրկեսի) շուրջ, այսինքն այնտեղ, որտեղ, աւանդութեան համաձայն, առաջին քրիստոնեաները զագանների առաջ նետուեցին եւ չարչարակից ու խաչակից եղան իրենց Տիրոջ, կամաւոր զոհաբերութեամբ վկայելով իրենց հաւատքի ճշմարտացիութիւնը:

Հռոմի եկեղեցու պետի նախագահութեամբ կատարուող արարողութիւնը գուգակցւում է նաեւ խոկումներով եւ աղօթքներով: Վերջին շրջանում այդ խոկումներն ու աղօթքները գրում են կաթոլիկ Եկեղեցու յայտնի դէմքեր, աստուածաբաններ, կրօնական միաբանութիւնների ղեկավարներ, ակադեմիականներ:

Մի քանի տարի առաջ, առաջին անգամ այդ խոկումներն ու աղօթքները, Պապի խնդրանքով, պատրաստուեցին Յոյն Օրթոտոքս Եկեղեցու պետ՝ Տիեզերական Պատրիարք Բարթողիմէոս Ա-ի կողմից:

Անցեալ տարի, 1997-ին, ի նշան եղբայրական սիրոյ, դարձեալ կաթոլիկ Եկեղեցու պետի խնդրանքով, այդ խոկումներն ու աղօթքները պատրաստուեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ Գարեգին Ա. Հայրապետի կողմից:

Տեքստերը գրուեցին անգլերէն լեզուով եւ ապա թարգմանուեցին իտալերէնի: Խոկումներն ու աղօթքները լոյս տեսան առանձին գրքոյկով Հայ մանրանկարչութեան անզուգական պատկերներով:

Խաչի Ճանապարհի անցեալ տարուայ արարողութեանը, յանուն Վեհափառ Հայրապետի, մասնակցեց Մայր Աթոռի Դիւանապետ Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսը, որն ընթերցեց Վեհափառի բացման աղօթքը, հայերէն լեզուով արտասանեց «Պահպանիչ» օրհնութեան աղօթքը եւ Պապի կողքին քայլեց խաչի խորհրդանշական ճանապարհով:

Արարողութիւնն ուղիղ եթերով Եւրոտեսութեան եւ այլ հեռու-տատեսային գծերի վրայ տեսասփռուեց ողջ աշխարհում եւ բազմամիլիոն մարդիկ դիտեցին եւ ունկնդրեցին Վեհափառ Հայրապետի խոկումներն ու աղօթքները:

Մեր հայրենաբնակ ժողովուրդը, ցաւօք, մեծ չափով անմասն եւ անհաղորդակից մնաց նման կարեւոր դէպքից եւ Վեհափառ Հայրապետի կրօնաշունչ խոկումներից ու աղօթքներից:

Այս մտահոգութեամբ էլ մենք ձեռնամուխ եղանք պատրաստուած գրքոյկի թարգմանութեանը եւ այն դնում ենք մեր հաւատաւոր ժողովրդի առջեւ, որպէս կրօնական գրականութեան մի սքանչելի նմուշ եւ արձակ բանաստեղծութեան մի գեղեցիկ օրինակ:

Այս խոկումների եւ աղօթքների մէջ Վեհափառ Հայրապետը «փորձել է մարմնաւորել իրեն բնորոշ հովուական հակումներից մէկը. կատարեալ արտայայտութիւն ու ըմբռնելիութիւն հաղորդել աւանդութեան գանձերին, միեւնոյն ժամանակ յարգել ժամանակակից տղամարդկանց ու կանանց խնդիրները եւ իրենց հասկացողութեան համապատասխան տալ հաւատաւոր պատասխաններ», ինչպէս ասուում է գրքոյկի երկլեզուեան հրատարակութեան առաջաբանում: «Եկեղեցին չպէտք է լինի սոսկ յիշողութիւնների պահպան, այլ ընդունակ պէտք է լինի դրանց նոր կեանք հաղորդելու»: սա է Վեհափառի խոկումների առանցքը:

Վստահ ենք, որ սոյն գրքոյկին իր հոգեշէն նպաստը կբերի քրիստոնէական դաստիարակութեան եւ հոգեկերտման առաքելութեան մէջ՝ ի շինութիւն մեր ժողովրդի եւ ի փառս Աստուծոյ:

Միքայէլ Ծ. Վրդ. Աջապահեան

ԲԱՑՄԱՆ ԱՂՕԹՔ

Պապի ներածական խօսքը

Սիրելի եղբայրներ եւ քոյրեր,
Այսօր, Աւագ Ուրբաթ, մենք հաւաքուել ենք
միասին աղօթքով քայլելու
Խաչի ճանապարհը
հետեւելով մեր Տէր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսին:
Այս տարի մեր քայլերն առաջնորդուելու են
մեզ համար պատրաստուած խոկմամբ
մեր սիրեցեալ եղբոր՝ Գարեգին Ա
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի:
Եկէք այժմ մեր ճամբորդութիւնն
սկսենք իր խօսքերով:

Վեհափառի բացման Աղօթքը

Գոհութիւն քեզ, Տէր,
քանզի մէկ անգամ եւս մեր քայլերը առաջնորդեցիր
ամենադժուարին, սակայն ամենափառաւոր
արահետով քո վերելքի՝
Դէպի գազաթր Քո երկրային փրկագործական երթի:

«Բարի Ուրբաթ»,
այսպէս են կոչում մեր եղբայրներն ու քոյրերը

իրենց արեւմտեան ծիսական լեզուով:

«Աւագ Ուրբաթ»,

կոչում ենք մենք այստեղ՝ Հայաստանում,

մեր ուրոյն հայկական ծիսական ավանդութեան մէջ:

Ի՞նչն է «բարի» այս Ուրբաթի մէջ:

Նա՛ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոս,

ով փառաւորապէս շատերի համար

«գայթակղիչ» կերպով,

արտայայտեց իր սէրը

տառապանքով, նուաստացմամբ, կտտանքներով,

ծաղրով, խարազանուելով, խաչելութեամբ,

մահուամբ եւ թաղմամբ:

Ի՞նչն է «Աւագ» այս օրուան մէջ:

Նա՛ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոս, «Առաջին Լոյսը»,

ով մեզ առաջնորդում է մեր

փրկագործութեան ճանապարհով՝

մեզ հրաւիրելով հետեւելու

փրկագործութեան իր աստուածադիր ճանապարհին:

Այսօր, անձնապէս եւ յանուն իմ հայ ժողովրդի,

ես միանում եմ Նորին Սրբութիւն

Յովհաննէս-Պօղոս Բ Պապին՝

մեր ընդհանուր Տիրոջ ծառայութեան մէջ

իմ սիրեցեալ եղբօրը,

միասին աղօթելու, միասին խոկալու,

մինչ մենք վերակոչում եւ վերապրում ենք

վերջին պահերը

Յիսուսի չարչարանաց եւ տանջանաց,

միայնութեան եւ լքուածութեան,

աղօթքի եւ ներման:

Ձի կարող աւելի մեծ սէր լինել,

քան այն, որի երկրորդ անունն է զոհաբերութիւն:

Մի՞ թէ ինքը չէր, որ ասաց:

«Աւելի մեծ սէր ոչ ոք ունի, քան նա,

որ իր կեանքը տայ իր բարեկամների համար:

Դուք իմ բարեկամներն էք,

եթէ անէք այն, ինչ ես ձեզ պատուիրեմ» (Յովհ. ԺԵ 13-14):

Աստուծոյ հետ միութեան այդ կապն այն է,

որ ոսկեայ թելի նման անցնում է

միմեանց հանդէպ մեր յարաբերութեան միջով:

Աղօթքը սիրոյ անօթն է:

Ոչ ոք չի կարող աղօթել՝

իր սրտում սիրուց բացի այլ բան ունենալով:

Աստուած՝ աղբիւրը սիրոյ,

երբեք չի լսի մեզ, եթէ մենք չաղօթենք

միմեանց հանդէպ ունեցած սիրով:

Այսօր, եւս մէկ անգամ եւ շատ տարբեր ձեւով,

մենք աղօթում ենք միասին, եւ մենք

մտածում ենք միասին:

Այդ միասնականութիւնը

ճշմարտացիութեան ու ամբողջականութեան

մի յատուկ երանգ է հաղորդում մեր աղօթքին:

Այսօր Յիսուսով ունեցած մեր հաղորդութիւնը

հարստանում է մեր միասին աղօթելով՝

փառաւորելով վերջին պահը

դէպի Խաչ իր ուղեւորութեան

եւ իր ճանապարհը Խաչի՝

ճանապարհը մեր կեանքի եւ վկայութեան:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Աղօթք

(Հոռմի Պապի կողմից)

Տէրդ Խաչի,

միացրու մեր սրտերն ու մտքերը

եւ դրանք միացրու Քո սրտին ու մտքին,

մինչ մենք քայլում ենք միասին ձեռք ձեռքի տուած՝

հետեւելով դէպի Խաչն ուղղուած

Քո ընթացքի ոտնահետքերին:

Աւելացրու մեր մէջ Քո սէրը,
 գօրացրու մեզ միութեան կապի մէջ,
 շնորհիր մեզ բարեկամութեան ոգին,
 որպէսզի մենք կարողանանք աղօթել
 աւելի հաւատարմօրէն՝
 մեր նկատմամբ Քո գերագոյն
 սիրուն պատասխանելով
 մէկս միւսի հանդէպ ունեցած սիրով:
 Թող մեր ընդհանուր աղօթքն
 առաջնորդի մեզ առաւել մեծ հնազանդութեան՝
 հանդէպ Քո սիրոյ եւ Քո մէջ մեր միութեան իղձի:

Թող տառապանքի քո վայրկեանների
 մեր աղօթական մասնակցութիւնը
 արժանի լինի Քո ունեցած կարեկցանքին
 մեր հանդէպ,
 որ խոնարհ ծառաներն ենք Քո Սիրոյ,
 Քո Խաչի եւ Քո Յարութեան:
 Ամէն:

ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ Է
 ԶԻԹԵՆԵԱՑ ՊԱՐՏԷԶՈՒՄ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԴ. 32-36)

Եկան այն տեղը,
 որ Գեթսեմանի էր կոչւում:
 Եւ նա իր հետ վերցրեց Պետրոսին,
 Յակոբոսին եւ Յովհաննէսին
 եւ սկսեց տիրել ու տազնապել:
 Այն ժամանակ նրանց ասաց.
 «Տխուր է հոգիս մեռնելու աստիճան.
 մնացէք այստեղ եւ արթուն կացէք»:
 Եւ փոքր-ինչ առաջ գնալով,
 երեսի վրայ ընկաւ գետին եւ աղօթում էր,
 որ, եթէ կարելի է, այդ ժամը իրենից հեռանայ:
 Եւ ասում էր. «Աբբա, Հայր, ամէն ինչ քեզ կարելի է.
 այս բաժակը ինձնից հեռացրու,
 բայց ոչ թէ ինչպէս ես եմ կամենում,
 այլ՝ ինչպէս դու»:

ԽՈԿՈՒՄ

Յիսուսի կեանքի ամենատկար եւ սակայն

ամենազորեղ ժամը...

Գիրտէր, թէ ինչ սոսկալի մահ է սպասում Իրեն:
Ճշմարտապէս եւ կատարելապէս մարդ լինելով,
Նա ճաշակեց մարդկային կեանքի այն պահը,
երբ բոլոր մարդկային արարածները
վախենում են մահից,
մասնաւորապէս այն մահից,
որի պատճառը մարդն է եւ անարդարութիւնը:

Ամէն օր մենք մահուան սպառնալիքի տակ ենք:
Մենք յաճախ արհամարհում ենք դա:
Սակայն այն այստեղ է, մեր շուրջը՝
պատրաստ մեզ եւ ուրիշների համար:
Արդեօ՞ք մենք պատրաստ ենք դրան:
Սակայն կարո՞ղ ենք խափանել այն:
Վախին տեղի չտալու
միակ ճանապարհն ասելն է-
«Եղիցին կամք Քո»:
Առ Աստուած ունեցած մեր հաւատքը
մեզ առաջնորդում է դէպի հոգեւոր քաջութիւն՝
ամենափնտռուած առաքինութիւնն
այս այսօրուայ աշխարհի:
Քանզի աշխարհի առատութեան մէջ
մենք տեսնում ենք
հոգեւոր աղքատութիւնն ու ծանծաղութիւնը,
որ շրջապատում
եւ «տիրեցնում ու տապալակեցնում է» մեզ:
Տառապանքի բաժակը մեր ամէնօրեայ սեղանին է՝
մեր կամ ուրիշների բաժակը:

Մենք արհամարհում ենք այդ,
մենք խուսափում ենք դրանից:
Սակայն երբ դալու է այն ընդունելու
պահն անխուսափելի,
արդեօ՞ք մենք պատրաստ ենք լինելու ասելու՝
«Եղիցին կամք Քո»:

ԱՂՕԹՔ

Ո՛վ Տէր տառապանքի,
Քեզ հետ միասին մենք մտել ենք
Պարտէզը Գեթսեմանիի:
Մենք բաժանում ենք տուայտանքը Քո:
Մինչ Դու աղօթում ես Աբբա Հօրը,
մենք աղօթում ենք Քեզ՝ մեր Տիրոջն ու Փրկչին:
Ընդունիր պաղատանքները մեր,
զօրացրու մեր մէջ հաւատքը Քո
աննուաճելի եւ ամենանուաճ
որպէսզի մենք կարողանանք այս մահուան
հովտի միջով անցնել
առանց մահուան երկիւղի,
այլ՝ յոյսով յաւիտենական կեանքի:
Գեթսեմանիի դառնութիւնը վերածիր
Եդեմի պարտէզի քաղցրութեան,
որ մեր նախնական օթեւանն է
եւ աղբիւրը երանութեան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ՄԱՏՆԻՈՒՄ Է
ՅՈՒԴԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԵՒ ՁԵՐԲԱԿԱԼԻՈՒՄ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԴ 43-46)

Եւ մինչդեռ նա խօսում էր այս բաները,
եկաւ Յուդա Իսկարիովտացին՝ տասներկուսից մէկը,
եւ իր հետ՝ սրերով, մահակներով զինուած ամբոխ՝
ուղարկուած քահանայապետների,
օրէնսդէտների եւ ծերերի կողմից:
Մատնիչը նրանց նշան էր տուել ասելով՝
ու՛մ հետ ես համբուրուեմ,
նա է, բռնեցէք նրան եւ տարէք զգուշութեամբ:
Եւ մօտենալով նրան, իսկոյն ասաց.
«Ռաբբի, Ռաբբի»,
եւ համբուրեց նրան:
Եւ նրանք ձեռք դրեցին նրա վրայ
ու բռնեցին:

ԽՈԿՈՒՄ

Նա սէր էր...
Իր անունն էր... սէր:
Նա սէր էր միայն:
Նա քարոզեց... սէր:
Նա տարածեց... սէր:
Անգամ նրանց. ովքեր պատասխանեցին ատելութեամբ:

Մէրը վստահութիւն է ծնում:
Նա վստահեց իր աշակերտներին,
որովհետեւ սիրեց նրանց:
Սակայն նրանցից մէկը մոլորուեց:
Արծաթասիրութիւնը փոխարինեց...
Տիրոջ սիրուն:
Նա նրան անուանեց «Ռաբբի», երբ համբուրեց նրան,
սակայն իր համբոյրը շղարչն էր ազահութեան:
Մէրը լքել էր նրան,
եսական շահն էր տիրացել իր հոգուն:

Դաւաճանութիւնը մեր փորձութիւնն է...
Որքան յաճախ, անգամ սիրոյ կերպարանքով,
մենք դաւաճանում ենք իրեն՝ դաւաճանելով միմեանց:
Մենք դաւաճանում ենք մեր ծնողներին,
որոնց սիրուն ենք մենք պարտական
մեր գոյութիւնը:
Մենք դաւաճանում ենք մեր ուսուցիչներին,
որոնց խնամքին ենք մենք պարտական
մեր կրթութիւնը:
Մենք դաւաճանում ենք մեր ղեկավարներին
ու առաջնորդներին՝
կեանքի զանազան բնագաւառներում:
Թշնամանքի փշեր
են ցանուած մեր կեանքի անդաստանում՝
թշնամանք, որ յաճախ պարտւրուած է...
բարեկամութեան հանդերձանքի մէջ:
Բուժամիջոցը Քո մէջ է, Քո սիրոյ՝

ամէն ինչ ընդգրկող եւ ամէն ինչ բուժող սիրոյ մէջ,
որ խաղաղութիւն է վերահաստատում,
համաձայնութիւն է տարածում,
վստահութիւն է ծնում,
դաւաճանութիւնն է վանում:

ԱՂՕԹՔ

Ո՛վ մատնուած Տէր,
նայիր մեզ՝ մատնիչներիս:
Վերարծարծիր մեր մէջ Քո սէրը:
Մեզանից դուրս վանիր բոլոր սերմերն
ատելութեան եւ անվստահութեան:
Մաքրիր մեր սրտերը, մեր մտքերն ու մեր ձեռքերը,
որպէսզի մենք կարողանանք մեր կեանքի
անդաստանը մաքրել
թշնամանքի ու դաւաճանութեան փշերից,
ագահութիւնից ու եսակենտրոնութիւնից:
Մեզ կարողութիւն տուր մեր միջից
ի բաց մերժելու ստուերները յուզաների
եւ դիմադրաւելու բոլոր փորձութիւններին
դաւաճանութեան:

ԵՐՐՈՐԴԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԼՔԻՈՒՄ Է
ԻՒՐԱՅԻՆՆԵՐԻՑ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԴ. 27, 50)

Եւ Յիսուս նրանց ասաց.
«Այս գիշեր ամէնքդ գալթակղղուելու էք,
որովհետեւ գրուած է.
«Պիտի հարուածեմ հովուին,
եւ ոչխարները պիտի ցրուեն»:
... Այն ժամանակ աշակերտները բոլորն էլ
լքեցին նրան եւ փախան:

ԽՈԿՈՒՄ

Յիսուս մշտապէս եղաւ
մարդկանց մէջ, մարդկանց հետ, մարդկանց համար:
Իր աշակերտներն իր ընտանիքը եղան,
սակայն իրեն մենակ թողեցին
իր տառապանքի ժամին:

Մեզ շրջապատող աշխարհն աղմկոտ աշխարհն է՝

լի շարժումով,
հեղեղուած դէպքերով, արագ փոփոխութիւններով,
որոնք յաճախ այնքա՛ն անսպասելի են,
անկանխատեսելի,
անհանգստացնող, շփոթեցնող:

Սակայն մենք այնքա՛ն յաճախ ենք մենակ զգում
այս ողջ խառնաշփոթի մէջ,
անգամ երբ չըջապատուած ենք մարդկանցով:
Մեզանից քանի՞սն են կալանաւորներն
իրենց սեփական անձի՝
հասարակութիւնից լքուած:
Մարդիկ որբացած, անդամալուծուած,
ծերացած, աղքատ, զրկուած, արհամարհուած, ճնշուած:
Միայնակութիւնը դիպչում է նաեւ
հարուստներին, ունեւորներին,
հօգորներին, առանձնաշնորհեալներին.
չսիրուած, նրանք նոյնիսկ արհամարհուած են:
Միայնակութիւնը մեր ժամանակների
փորձութիւնն է:

Յիսուս լքուեց իր իսկ աշակերտների կողմից.
մարդիկ, որոնց սրտերն ու մտքերը լցուած էին
իւր ներկայութեամբ, իր խօսքերով եւ գործերով:
Նրանք քնած էին.
երբ արթնացան, «փախան»:

Եւ սակայն լքուածը
չլքեց մեզ,
չի լքելու մեզ:
Եկէք դառնանք դէպի Նա:

ԱՂՕԹՔ

Տէր, մեզ կրկին ընդունիր՝ Քո ընկերակցութեան մէջ:
Միայնակ, մենք մըսում ենք.
միայնակ, մենք վախենում եւ յուսահատուում ենք.

միայնակ, մենք աղքատ ենք եւ անզօր.
միայնակ, մենք կորած ենք:
Քեզանից մեր փախուստը
մեզ մօտեցրել է դժոխքին:
Փրկիր մեզ մեզանից,
Քո ներկայութիւնն արհամարհելու
մեր փորձութիւնից
եւ մեր նեղ անձնասիրութեան
կալանաւորները դառնալուց:
Թող Քո միայնակութիւնը դառնայ
մեր ամբողջականութիւնը,
Քեզ հետ միութեան մէջ թող փարատուի
մեր միայնակութիւնը:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԴԱՏԱՊԱՐՏԻՈՒՄ Է
ՀՐԷԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆՈՒՄ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԴ. 55, 57, 60-61, 64-65)

Իսկ քահանայապետներն ու ամբողջ ատեանը
մի որեւէ վկայութիւն էին փնտռում Յիսուսի դէմ,
որպէսզի նրան սպանեն:

... Ոմանք վեր կենալով՝ սուտ էին վկայում նրա դէմ...

Ապա քահանայապետը
կանգնելով մէջտեղում՝
Յիսուսին հարց տուեց ու ասաց.
«Ոչինչ չե՞ս պատասխանում...»:

Եւ նա միայն լուռ էր մնում եւ
պատասխան չէր տալիս...

Եւ ամէնքը դատապարտեցին նրան, թէ մահապարտ է:
Եւ ոմանք սկսեցին
թքել նրա երեսին եւ բռունցքով խփել...
Եւ սպասաւորներն ապտակում էին նրան:

ԽՈԿՈՒՄ

Գործի վերածուած ատելութիւն...

Կտտանքի վերածուած քամահրանք...
Յիսուս բացարձակապէս մենակ է այնտեղ՝
յանձնուած թշնամիների ձեռքը,
ովքեր ցանկանում են կործանել Իրեն եւ
Իր առաքելութիւնը:

Ատելութիւնը մեր կեանքում նման է մթութեան:
Որքա՛ն յաճախ է այն մեզ շրջապատում,
երբ մենք հեռանում ենք «Աշխարհի Լոյսից»:
Ատելութիւն անհատների միջեւ.
ատելութիւն համայնքների միջեւ.
ատելութիւն՝ հաստատուած ցեղային
նախապաշարումների վրայ.
ատելութիւն՝ ծնուած անարդարութիւններից.
ատելութիւն՝ առաջացած խտրականութիւնից.
ատելութիւն, որ ճառագայթում է
եսական շահից ու հպարտութիւնից:
Մարդիկ, համայնքներ, ժողովուրդներ՝ «թքուած»,
ապտակուած, արհամարհուած, ատուած,
մահուան սպառնալիքով ահաբեկուած:

Աշխարհի պատերազմները
նման են Յիսուսի դիմաւոր փշերին:
Որքանո՞վ ենք մենք բաժինն այս մթութեան:
Մեր արարքների ո՞ր մասն է կազմում... սէր:
Երբ մենք նայում ենք հարուածներ ընդունող
Յիսուսին,
մենք չե՞նք վիրաւորուում:
Եկէք բռնեցէ՛ք համար դարձեալ շրջուենք դէպի Նա:

ԱՂՕԹՔ

Ո՛վ Տէրդ ցաւի,
ցաւերի բժիշկ,
Քո լռութիւնը պերճախօս հաւատք է
եւ ճառագայթող սէր:
Քո լռութիւնը ատելութեան պատասխանն է:

Մենք աղաչում ենք Քեզ,
բացիր մեր ականջները,
լցրու մեր սրտերը,
մաքրիր մեր մտքերը:
Մենք կարիքն ունենք Քո սիրոյ եւ հաւատքի՝
վանելու համար ատելութիւնը մեր միջից:
Մենք խոստովանում ենք,
որ հաւատքի մէջ մեր պակասը,
սիրոյ մէջ մեր տկարութիւնը
յաճախ մեզ առաջնորդում են լինելու
նրանց մէջ, ովքեր պարծեցան Քո վրայ «Թքելով»
եւ «Քեզ ապտակում էին»:
Բացիր մեր բազուկները, որպէսզի ընդունենք Քեզ
սիրով, հաւատքով, յոյսով:
Դու մեր միակ Փրկիչն ես:
Քո ցաւը բժշկութիւնն է մեր:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ՈՒՐԱՑԻՈՒՄ Է
ՊԵՏՐՈՍԻՑ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԴ. 66-68, 72)

Եւ մինչ Պետրոսը դեռ ներքեւում՝ գաւթում էր,
քահանայապետի մի աղախինը եկաւ
եւ տեսաւ նրան տաքանալիս:
Նայեց նրան ու ասաց.
«Դու էլ Յիսուս Նազովրեցու հետ էիր»:
Նա ուրացաւ եւ ասաց.
«Չեմ ճանաչում նրան եւ չգիտեմ՝ ինչ ես ասում դու»...
Եւ Պետրոսը յիշեց այն խօսքը,
որ Յիսուս ասել էր իրեն, թէ՛
«Աքաղաղը դեռ երկու անգամ չկանչած՝
դու երեք անգամ ինձ պիտի ուրանաս»:
Եւ սկսեց լալ:

ԽՈԿՈՒՄ

Յիսուսի ուրացումը
ուրացումն է սեփական ինքնութեան:

Վախը հզոր տիրապետութիւն ունի մեր վրայ:

Պետրոսը վախեցաւ:

Վախը տկարութիւն է:

Վախը քայքայում է անձի ամբողջականութիւնը:

Անգամ ամենաքաջերը, ովքեր հաւակնում են

լինել անվախ,

զերծ չեն վախի ազդեցութիւնից:

Վախի փորձութիւնը միշտ մեզ հետ է լինելու:

Մեզ՝ մարդկային հակներիս համար դժուար է

հետեւել Յիսուսի խօսքերին.

«Մի վախեցէք

նրանցից, որ մարմինն են սպանում» (Մատթ. Ժ 28):

Հեշտ չէ իր օրինակին հետեւելը՝

պատրաստ լինել թուք ընդունելու,

անցնելու մտրակի ու տանջանքի միջով,

վերցնելու խաչը:

Վախը նուաճելու միակ գորութիւնն իր խօսքն է.

«Սրտապնդուեցէք, ես եմ, մի վախեցէք»

(Մատթ. ԺԴ 27):

«Լացելը» Պետրոսին փրկեց վախից:

Զղջումը, իր հետ մեր միութեան վերականգնումը

կարող է վախը դուրս մղել մեր կեանքից:

Մահուան երկիւղի հանդէպ յաղթանակը նուաճուած է

մահուամբը Յիսուս Քրիստոսի:

ԱՂՕԹՔ

Տէր,

Հովիւ Քաջ, Վարդապետ Արի,

հեռու վանիր մեզանից

վախի բոլոր հակումները:

Մեզ արթուն պահիր Քո արիութեան մէջ,

որպէսզի մենք չփորձուենք ուրանալ Քեզ:

Մենք խոստովանում ենք, որ Քեզ ուրանալը

մեզ օտարացնում է մեր ճշմարիտ ինքնութիւնից:

Առանց Քեզ մենք մեզ դատարկ ենք զգում,

խոցելի՝ վախի եւ ուրացման առջեւ:

Նայիր մեզ

եւ մեր աչքերին կաթեցրու

Սուրբ Պետրոսի արցունքների կաթիլներից՝

ուղղելու մեզ,

զօրացնելու մեզ,

խոստովանելու Քեզ

բոլոր ժամանակներում եւ բոլոր վայրերում:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԴԱՏԻՈՒՄ Է ՊԻՂԱՏՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 1-5)

Եւ իսկոյն, վաղ առաւօտեան, կապեցին Յիսուսին եւ տարան յանձնեցին Պիղատոսին:

Պիղատոսը հարցրեց նրան. «Դո՞ւ ես հրեաների թագաւորը»:

Յիսուս պատասխանեց նրան. «Դու ես ասում»:

Եւ քահանայապետերը նրան շատ էին ամբաստանում:

Իսկ Պիղատոսը դարձեալ հարցրեց նրան.

«Ոչ մի պատասխան չե՞ս տալիս.

տես, ինչքան են քեզ ամբաստանում»:

Եւ Յիսուս այնուհետեւ էլ ոչինչ չպատասխանեց, այնպէս որ Պիղատոսը շատ զարմացաւ:

ԽՈԿՈՒՄ

Յիսուս դարձեալ դատի է՞ տրւում:

Արարիչը դատում է իր արարածների կողմից:

Ինչպիսի՞ հեգնանք:

Ինչքան յաճախ մեր ամէնօրեայ կեանքում

մենք դատաւորի դեր ենք ստանում:

Մեր աչքերը յառած են ուրիշների վրայ.

դրանք հազուադէպ են թափանցում մեր սեփական

ինքնութեան մէջ:

Մեր ընկերն աւելի յաճախակի ու

աւելի տիրապետող կերպով է ներկայ

մեր տեսադաշտում եւ մեր դատաստանի մէջ:

Մենք իրական հաճոյք ենք զգում

ինքներս մեզ արդար կարծելուց:

Մեր աշխարհը պատուած է

փոխյարաբերութիւնների ոստայնով:

Ուրիշները պարտադրւում են մեզ

լրատուական միջոցների կողմից:

Նրանք մեր ուշադրութեան

կենտրոնական մասն են զբաղեցնում:

Մեր մարդկային փխրունութիւնը մեզ մղում է

ապաւինելու ինքնարդարացմանը,

երբ մենք ինքներս ենք դառնում

դատաստանի ենթակայ:

Մենք հեշտութեամբ փորձւում ենք

փոխադարձելու մէջ՝

դատապարտելով նրանց, ովքեր

դատապարտում են մեզ:

Յիսուս լուռ էր:

Իր լուութիւնը շփոթեցնում է

բոլոր ժամանակների պիղատոսներին:

Եկէք սովորենք իր դասը,

հետեւենք իր օրինակին՝

չդատենք ուրիշներին,

դատենք ինքներս մեզ,

թողնելով, որ Աստուած լինի մեր

զերագոյն դատաւորը:

ԱՂՕԹՔ

Ով Տէր, ամէնքի դատաւոր,
աղբիւր ողջ արդարութեան,
օգնիր մեզ, որ դադարենք ուրիշների
դատաւորը լինելուց:

Մեզ դարձրու Քո դատաստանի ենթակաները,
քանզի Դու ես Արդար Դատաւորը:

Մաքրիր մեր խիղճը, որպէսզի
այն կարողանայ մաքուր հայելի լինել
Քո դատաստանի համար:

Մենք խոստովանում ենք՝ մեր խիղճը
յաճախ մթազնում է

մեր աշխարհայնութիւնից ու ինքնարդարացումից:

Մեզ ներքին լուսփիւն շնորհիր,
որպէսզի մենք կարողանանք յտակօրէն լսել

Քո դատաստանի ձայնը՝
ճանապարհը մեր փրկութեան:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԴԱՏԱՊԱՐՏԻՈՒՄ Է
ՄԱՀՈՒԱՆ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 12-15)

Պիղատոսը դարձեալ ասաց նրանց.

«Իսկ ի՞նչ էք ուզում,
որ անեմ հրեաների արքային»:

Եւ նրանք դարձեալ աղաղակեցին. «Խաչիր նրան»:

Պիղատոսը նրանց ասաց. «Ի՞նչ չարիք է գործել նա»:

Եւ նրանք առաւել եւս աղաղակում էին ու ասում.

«Խաչիր նրան»:

Իսկ Պիղատոսը, քանզի ուզեց ամբոխին գոհացնել,
նրանց համար Բարաբբային արձակեց:

Իսկ Յիսուսին ծեծել տալով՝

նրանց ձեռքը յանձնեց, որպէսզի խաչը հանուի:

ԽՈԿՈՒՄ

«Խաչիր նրան...»:

«Խաչիր նրան...»:

Այսօր սա արձագանգում է նոյնքան ուժգին,
որքան հնչեց, երբ առաջին անգամ պայթեց
ամբոխի շուրթերին՝
Երուսաղէմում:

Որքա՛ն յաճախ ենք մենք խաչում Յիսուսին՝
մեր անտարբերութեամբ,
մեր անզգայութեամբ,
մեր անգործութեամբ՝
պահանջների նկատմամբ իր հաւատքի,
որ Նա տուեց մեզ
իր խօսքերով ու գործերով,
իր տառապանքով ու զոհաբերական խաչելութեամբ:

Ամբոխը գործեց զգացմունքային պոռթկումի պահին՝
դրդումովն իր առաջնորդների,
ովքեր գործեցին նպատակային չարիքով՝
որն ուղղուած էր կործանելու մէկին,
որի մէջ իրենք իրենց սեփական
կործանումն էին տեսնում՝
իրենց փրկութեան փոխարէն:

Քրիստոս վերախաչուեց
իրեն յաջորդող բոլոր դարերի ընթացքում:
Նա խաչուեց սրտածմբիկ ողբի մէջ
իր Մօր՝ Սուրբ Կոյս Մարիամի:
Նա խաչուեց խաչելութեամբ Սուրբ Պետրոսի
եւ մահացու կտտանքներովն իր բոլոր առաքեալների
եւ ամէն ազգի նահատակների ու խոստովանողների:

Մենք մասն ենք այն խաժամուժի,
որ Յիսուսին խաչել կամեցաւ,
ցանկացաւ նրան դուրս մղել
մեր մարդկային կեանքից:
Մենք մեր մէջ կառուցել ենք
տաճարներ անտարբերութեան՝
սոսկ ձեւական ընդունումն իր հաւատքի,

հեղհեղուկ մօտեցումներն իր կոչի
ու պատուիրանի հանդէպ,
անգամ մերժումն իր աստուածային սիրոյ՝
մեր բաժանումների պատճառով:

ԱՂԹՔ

Տէր Խաչի,
բժիշկ մեր մեղքերի,
մենք Քո ներումն ենք հայցում:
Նայիր մեզ վրայ Քո աչքերով՝
կարեկցանքով լի:
Մեզ բաժանիր ամբոխից,
որ գոչում է. «Խաչիր նրան»:
Ներիր մեզ թերացումը մեր հաւատքի,
մակերեսայնութիւնը մեր սիրոյ,
պարապութիւնը մեր նուիրման,
աննշանութիւնը մեր վաւերականութեան,
տկարութիւնը մեր վկայութեան,
դանդաղկոտութիւնը մեր ծառայութեան,
գունատութիւնը մեր մէջ եղած Քո պատկերի:
Հեռու պահիր մեզ բաւիղներից.
Մեզ վերադարձրու դէպի ճանապարհն ուղիղ՝
երկրի վրայ մեր ուխտագնացութեան ընթացքում:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԾԱՆԱԿԻՈՒՄ ԵՒ
ԹԱԳԱԴՐԻՈՒՄ Է
ՓՇԷ ՊՍԱԿՈՎ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 17-20)

Եւ նրան հազցրին կարմիր քղամիզ եւ ծիրանի
ու նրա գլխին փշերից պատրաստուած պսակ զրեցին:
Եւ սկսեցին նրան ողջոյն տալ ու ասել.
«Ողջոյն քեզ, հրեաների թագաւոր»:
Եւ եղէգով հարուածոււմ էին նրա գլխին,
թքում էին երեսին
ու ծնկի գալով երկրպագում էին նրան:
Եւ նրան ծաղրուծանակի ենթարկելուց յետոյ,
քղամիզն ու ծիրանին հանեցին
եւ նրան իր զգեստները հազցրին
ու դուրս տարան, որ խաչը հանեն նրան:

ԽՈԿՈՒՄ

Ծաղր ու ծանակ, քամահրանք, նուաստացում...
Տկարութիւնն ու ժեղների,
զէնքերն անարդարների:

Արքան՝ ճշմարիտ Արքան հոգիների,
Արքան, որի Արքայութիւնը
չի չափուում սահմաններով,
Արքան այս ենթարկուում էր նուաստացման
ամենաստորին ձեւերին:
Իր աստուածային խոնարհութիւնը
ծաղրի էր արժանանում:
Նա, որ իրեն խոնարհեցրեց
մեր մարդկային արժանապատուութիւնը
բարձրացնելու համար,
ծաղրուում էր արհամարհանքի բոլոր եղանակներով:
Աստուած՝ աղբիւրը ողջ բարութեան,
հալածուում էր իր սէրն
ու բարութիւնը վայելողներից՝
ամենաստորացուցիչ քամահրանքով ու ատելութեամբ:

Ինչպիսի՜ ողբերգութիւն...
Լոյսը վերածել խաւարի,
Գեղեցկութիւնն՝ այլանդակութեան,
Բարութիւնը՝ երախտամոռութեան:
Որտե՞ղ ենք մենք:
Արդեօք մենք Աստուծոյ պարգեւներին
պատասխանո՞ւմ ենք
բարութեան արարքներով
կենսատուի զաւակների՝
Իրենով մեր եղբայրների ու քոյրերի հանդէպ:
Քանզի ինչպէս որ վերաբերուում ենք մէկս միւսին,
այնպէս էլ վերաբերուում ենք Աստուծուն:
Քանզի Աստուծոյ սէրն անցնում է
իր զաւակների սիրոյ միջով (Ա Յովհ. Դ 20-21)

Գուցէ մենք պատասխանում ենք անչարժութեամբ
ու անտարբերութեա՞մբ:
Մենք ամէն վայրկեան իրեն Արքայ
ճանահո՞ւմ ենք ասելով՝
«Եկեցէ արքայութիւն Քո»:
Մենք անկեղծօրէն գիտակի՞ց ենք,

Թէ ինչ ենք ասում, երբ խօսում ենք:
 Մենք հաւատարիմ քաղաքացիներ ենք:
 Մեր անտարբերութիւնն ու անհաւատարմութիւնը
 հոմանիշ են ծաղր ու ծանակին:

ԱՂՕԹՔ

Ո՛վ Արքայ, Արքայից Արքայ,
 Տէր «Արքայութեան, որ մեր մէջ է»,
 մենք խոստովանում ենք, որ այն տառապանքը,
 որ մենք պատճառել ենք Քեզ՝
 հեռանալով Քեզանից,
 մեզ խոր վիշտ ու անչափելի ցաւ է պատճառում:
 Ներիր մեզ,
 վերանորոգիր մեր մէջ Քո Արքայութեան
 ճշմարիտ քաղաքացիութեան հոգին,
 վերականգնիր մեր մէջ զգացումը հաւատարմութեան,
 հնազանդութեան եւ նուիրման՝
 մեր մասնակցութեան ճշմարիտ նշանները
 Քո խաղաղ, համերաշխ ու արդար Արքայութեան մէջ:
 Հեռացրու մեզանից պաշտամունքը
 «ոսկէ հորթի» եւ այլ կուռքերի,
 որ փորձում են մեր մէջ Քո Արքայութեան
 տեղը գրաւել:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԱԶԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Է
 ԳՏՆՈՒՄ ՍԻՄԷՈՆ
 ԿԻՒՐԵՆԱՑՈՒՑ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 21-22)

Եւ ստիպեցին Սիմէոն Կիւրենացուն,
 որը ազարակից էր գալիս ու այդ տեղով էր անցնում,
 որ Յիսուսի խաչափայտը կրի:
 Եւ նրան տարան Գողգոթա՝ մի տեղ,
 որ թարգմանւում է կառափնատեղի:

ԽՈԿՈՒՄ

Սիմէոն Կիւրենացու կերպարը
 դարձել է ամենայայտնի եւ ամենազրաւիչ
 կերպարներից մէկը
 Նոր Կտակարանեան պատմութեան:

Մի պարզ, սովորական անձնաւորութիւն,
 համայնքի մի նուիրուած անդամ:
 ԱՖրիկայից Երուսաղէմ եկած մի ուխտաւոր:

Երբ Յիսուս անօդնական մնաց
 Իր դահիճների ձեռքում,
 Սիմէոնը չտատանուեց Նրան օգնելու մէջ,
 երբ Յիսուսի Առաքեալներն անգամ
 այնտեղ չէին՝ օգնելու իրենց Վարդապետին:

Որքա՛ն շատ մարդիկ, պատմութեան մէջ եւ այսօր,
 ցանկացել են իրենց վրայ վերցնել
 Սիմէոնի պատմուճանը,
 Քրիստոսին բաժնեկից լինել Նրա խաչը կրելով
 Խաչելութեան իր ճանապարհին:

Մէրը, կարեկցանքը, համակրանքը
 ցամաքած չեն մարդկային սրտերում:
 Ինչպէ՞ս կարող ենք մենք այդ կարեկցանքը
 դործի վերածել:
 Ինչպէ՞ս կարող ենք մենք դրան
 ինքնազոհաբերութեան արտայայտութիւն հաղորդել:
 Մէրն ու կարեկցանքը կորցնում են իրենց ուժը,
 եթէ դրանք չեն վերածւում կրքոտ արարքի՝
 պերճախօս ծառայութեան՝ ուրիշների բարիքի համար:

Գողգոթա...

Մահուան ծանր յիշողութեան անուն,
 «կառափնատեղի»:

Մենք նախասահմանուած ենք մեր երկրային
 կեանքն աւարտելու
 մի ինչ-որ «կառափնատեղիում»:

Մենք կը կարողանա՞նք մեր մահը դարձնել
 Խաչի մահուանն արժանի,
 կենդանի ու կենդանարար
 վկայութիւն Յիսուսի Խաչի,
 բոյր փրկագործութեան,
 կեանք յաւիտենական:

ԱՂՕԹՔ

Ով Տէր, Քո դէպի մահ ճամբորդութեան մէջ
 մեզ Քեզ հետ վերցրու որպէս ընկերակիցների:
 Ընդունիր մեզ Քո հետեւորդների ու
 օգնականների շարքում:
 Ներարկիր մեր մէջ ոգին Սիմէոն կիւրենացու:
 Սակայն առաջնորդիր մեզ «կառափնատեղից»
 այն կողմ:
 Մեզ մասնակից դարձրու Քո խաչելութեան:
 Թող Քո տառապանքն ու մեր մասնակցութիւնը
 բժշկեն մեր հիւանդութիւնները.
 «Քանզի անթիւ են յանցանքներն իմ,
 անասելի են անօրէնութիւններն իմ,
 աններելի են ցաւերն իմ եւ
 անբժշկելի են վէրքերն իմ»
 (Աղօթք խոստովանութեան):

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՄ ԻՐ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆՆ Է ԽՈՍՏԱՆՈՒՄ ԲԱՐԻ ԱՒԱԶԱԿԻՆ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՂՈՒԿԱՍԻ (ԻԳ. 33-34, 42-43)

Նրան խաչեցին եւ չարագործներին էլ՝ մէկին՝ աջ կողմում, միւսին՝ ձախ կողմում: Եւ Յիսուս ասաց.

«Հայր, ներիր նրանց, որովհետեւ չգիտեն, թէ ինչ են անում»:

Չարագործներից մէկին ասաց Յիսուսին.

«Յիշիր ինձ, Տէր, երբ գաս քո թագաւորութեամբ»:

Եւ Յիսուս նրան ասաց.

«Ճշմարիտ եմ ասում քեզ,

այսօր ինձ հետ դրախտում կը լինես»:

ԽՈԿՈՒՄ

Մարդիկ հասան իրենց նպատակին:

Նրանք տեսան այն անձնաւորութեանը,

որ անհանգստացնում էր իրենց,

իսաչի վրայ գամուած

եւ իրենց միջից վերցուած:

Նրանց համար Նա միւս երկուսի նման

մի յանցագործ էր:

Այժմ, իր արտասանած խօսքերը

նրանց առաւել անհանգստացրին՝

«Ներիր նրանց»:

Արդեօ՞ք իրենք գիտակից էին,

թէ ինչ էր ընդգրկուած

իրենց ծաղրի, տանջանքի,

ծանակման ու խաչելութեան արարքների մէջ:

Նրանց աչքերը չէին կարող աւելի խոր եւ

աւելի յստակ տեսնել:

Նրանք լցուած էին ատելութեան արեամբ:

Նրանք առաջ էին մղւում զգացումի ներքոյ՝

սխալ ըմբռնմամբ, կեղծ առաջնորդութեամբ:

Նրանց ցասումն ու բարկութիւնը խթանւում էր

առաջնորդների կողմից, որոնք կարծում էին,

որ գիտեն,

թէ... ինչ են անում:

Մարդկային ինչպիսի՜ տկարութիւն... ինչպէ՞ս կարող էին իրենք իմանալ, որ նրանք

վերաբերւում էին

Աստծուն՝ ինչպէս մի յանցագործի:

Իրենց մտքերն ու սրտերը հետապնդւում էին

այն գաղափարից, որ իրենք Աստծուն են

պաշտպանում այս հայհոյողից:

Ինչպէ՞ս կարող էին իրենք իմանալ,

որ իրենք պաշտպանում էին իրենք իրենց,

իրենց հեղինակութիւնը՝

իրենց Աստծոյ անուան տակ:

Ի՞նչ բարձունքների կարող է սաւառնել

ամբարտաւանութիւնը մարդկային,

ինքնափառաւորումը, տենչն իշխանութեան:

Սակայն նայէք հակադրութեանը:

Ներողամտութիւնն է տանջանքի

ու տանջողի պատասխանը:

Յոյսի մի նշոյլ՝

զղջացող սիրտը յանցագործի, որ տեսաւ այն,

ինչ տանջարարները չկարողացան տեսնել՝

Աստուծոյ Որդուն՝ սիրոյ եւ ներման Իր իշխանութեամբ:

Եկէք միանանք այս յանցագործին եւ միասնաբար ասենք՝

«Յիսուս, յիշիր մեզ»:

ԱՂՕԹՔ

Ով Խաչեալ Տէր,

Նայիր մեզ վրայ Քո խաչի բարձունքից,

անհասանելի գագաթից Քո Սիրոյ եւ ներման:

Ներիր մեզ մեր ճախողութիւնը՝

Քեզ հասկանալու եւ

մեր կեանքը Քո պատուիրանների համաձայն

վարելու մէջ:

Փրկիր մեզ արագ ու հապճեպ արարքների

փորձութիւններին տեղի տալուց:

Լուսաւորիր մեզ Քո շնորհի

իմաստութեան պայծառութեամբ:

Քո բարերարութիւնը վերջ չունի:

Մաքրիր մեր սրտերն այնպէս,

որ մենք կարողանանք ամենայն անկեղծութեամբ

Քեզ ասել.

«Թող մեզ զմեզս մեր»:

ՏԱՍՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԽԱՉԻ ՎՐԱՅ
ՄԱՅՐԸ ԵՒ ԱՇԱԿԵՐՏԸ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ (ԺԹ. 25-27)

Յիսուսի խաչի մօտ կանգնած էին նրա մայրը
եւ նրա մօրաքոյրը՝ Կղեոպասի կին Մարիամը,
եւ Մարիամ Մագդաղենացին:

Երբ Յիսուս տեսաւ մօրը
եւ այն աշակերտին, որին սիրում էր,

որ մօտ էր կանգնած,
մօրն ասաց. «Ով կին, ահա քո որդին»:

Ապա աշակերտին ասաց. «Ահա քո մայրը»:

Եւ այդ պահից աշակերտը նրան իր մօտ առաւ:

ԽՈԿՈՒՄ

Պահ մեծ, դէպք եզակի, արարուած վերջին՝
Մայր-Որդի, անբեկանելի յարաբերութիւն...

Իր ժողովրդական առաքելութեան ընթացքում
Յիսուս գրեթէ անտեսել էր իր մօրը:

Հազուադէպ ենք մենք իրեն գտնում իր մօր հետ:

Անշուշտ նա միշտ իր սրտում ու մտքում էր:
 Իր երկրային կեանքի այս վերջին պահին
 Իր մայրը յառնեց իր տեսադաշտում:
 Եւ զբաղեցրեց մտածումն իր վերջին:

Բեթղեհէմում իր աչքերը բացուեցին
 Իր մօր հայացքի ներքոյ:
 Գողգոթայում իր աչքերը փակուում էին
 Իր մօր պատկերով:
 Իր մայրն առաջին ու վերջին անձն էր
 Իր մտածումի ու մտահոգութեան,
 Իր սիրոյ եւ խնամքի:

Կանայք... Աստուծոյ ամենազգայուն արարածները:
 Իր դուստրերը՝ մայրերը մեր, քոյրերը մեր:
 Նրանք իր ամենամերձաւոր շրջապատում էին՝
 նուիրեալներն իր առաքելութեան,
 մասնակիցներն իր հոգեվարքի, տառապանքի ու ցաւի:
 Նրանք իր մօր հետ եղան.
 նրանց ներկայութիւնը Մարիամի համար
 հոգեւոր մխիթարութիւն էր,
 քանզի նա այնտեղ յաճախ զգաց
 իր սիրտը կտրատող սուրը (Ղուկ. Բ. 35):
 Մարիամն այժմ լաւ ձեռքերում էր,
 այն Առաքեալի մօտ, ում ինքն ամենից
 շատ էր սիրում:
 Գերագոյն զրսեւորում մայրութեան:
 Բարձրագոյն նուիրում մարդկային կեանքում՝
 այնքան օրինակելի ձեւով տրուած
 Տէր Յիսուս Քրիստոսի կողմից:

ԱՂՕԹՔ

Տէր Յիսուս, Որդին Սուրբ Կոյս Մարիամի,
 Քո սուրբ մօր բարեխօսութեամբ
 մեր սրտերում անարատ պահիր սէրը
 հանդէպ մեր մայրերի:

Որպէսզի մենք կարողանանք
 նրանց անչափելի սիրուն պատասխանել
 նրանց խնամելու մեր նուիրուածութեամբ:
 Թող այն սէրը, որ խաչից հեղուեց
 Քո մօր վրայ,
 դառնայ մեր սրտերի միակ ուժը՝
 մեզ առաջնորդելու մեր մայրերի հետ
 մեր կապուածութեան մէջ:
 Մայր Յիսուսի, մեր բոլորի մէջ
 «մի կաթիլ ցօղիւր քո մաքրութիւնից
 ու անարատութիւնից» (Ս.Գրիգոր Նարեկացի):
 Թող Քո Որդին՝ Յիսուս Քրիստոս,
 իմաստութիւն եւ արիութիւն շնորհի
 մեր քոյրերին ու մայրերին՝
 բոլորքելու իրենց մէջ մայրութեան
 արժանապատուութիւնը՝
 սկիզբը ողջ մարդկային երջանկութեան:

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ՄԱՀԱՆՈՒՄ Է
ԽԱՉԻ ՎՐԱՅ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 33-34, 37, 39)

Երբ կէսօր եղաւ,
խաւար պատեց ամբողջ երկիրը
մինչեւ ժամը երեքը:
Եւ ժամը երեքին Յիսուս բարձրաձայն
աղաղակեց եւ ասաց.
«էլի, էլի, լա՞մա սարքթանի»,
Որ թարգմանուում է՝
«Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ»...
Եւ Յիսուս բարձր ձայն արձակեց ու հոգին աւանդեց...
Եւ այնտեղ կանգնած հարիւրապետը տեսնելով,
թէ ինչպէս նա աղաղակեց եւ հոգին աւանդեց, ասաց.
«Իրօք այս մարդն Աստուծոյ Որդի էր»:

ԽՈԿՈՒՄ

Վերջապէս...
Յիսուս եւ իր հետ կապուած ամէն բան վերջացած էին:

Թեթեւութիւն իջաւ նրանց վրայ,
ովքեր իր կատարեալ բարձումն էին փնտռում
մարդկային պատմութեան թատերաբեմից:
Յիսուսի վերջին խօսքերն ասուած էին:
Նա սուզուեց լուսթեան մէջ...
Խօսքերը վերջինն էին:
Սակայն Խօսքը յաւիտեան է՝
անսկիզբ եւ անվախճան:
Կենդանի եւ ճշմարիտ այսօր,
ինչպէս երէկ եւ բոլոր ժամանակներում:
Քանզի «կեանքը նրանով էր,
եւ այդ կեանքը մարդկանց համար լոյս էր,
եւ լոյսը խաւարի մէջ լուսաւորում է,
եւ խաւարը նրան չնուածեց» (Յովհ. Ա. 4-5):
Մթուժիւնն այնտեղ է, ուր բացակայ է լոյսը:
Յիսուս իրեն լքուած զգաց:
Նա այնքա՛ն իրական մարդ էր...
ո՞վ կարող է մահուան պահն ընդունել
առանց վախճանի ու
կեանքի դատարկութեան զգացողութեան:
Ուրախութիւնն ու վիշտը ներհիւսուած էին:
Ուրախութիւն նրանց համար, որոնց «թշնամին»
հեռացուած էր բարու հետ եւ... յանուն բարու:
Վիշտ նրանց համար, որ մտածում էին,
թէ իրենց կեանքը դատապարտուեց մթուժեան.
Իրենց Վարդապետը հեռացել էր ընդմիշտ:
Եկէք փնտռենք հոգիները մեր սեփական:
Ինչպէ՞ս կարող է խաւարը վերածուել լոյսի,
եւ վիշտը՝ ուրախութեան:

ԱՂՈԹՔ

Ով ննջեցեալ Տէր,
մենք խոնարհաբար աղաչում ենք Քեզ՝
մնայ մեզ հետ, եղիր մեզ հետ:
Առանց Քեզ մենք խաւարի մէջ ենք:
Փչիր մեր մէջ Քո «չունչը վերջին»:

Թող այն դառնայ առաջին շունչը
մեր նոր կեանքի՝ Քո մէջ:
Ներարկիր մեր մէջ միտքն ու սիրտը հարիւրապետի,
որ «չնչով Քո վերջին»
զգաց առատաբուխ շունչը Քո Սուրբ Հոգու
եւ քաջաբար խոստովանեց ասելով:
«Իրօք այս մարդն Աստուծոյ Որդի էր»:
Քո խաչի առջեւ ծնկաչոք կրկնում ենք մենք.
«Իրօք Դու ես Աստուծոյ Որդին»:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴԻ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԻԶԵՑԻՈՒՄ Է ԽԱԶԻՑ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 42-43, 45)

Եւ երբ երեկոյ եղաւ,
քանի որ ուրբաթ էր,
եւ շաբաթամուտն էր սկսուում,
Արիմաթիացի Յովսէփը, որ մի պարկեշտ մարդ էր
ու հրեաների ժողովի անդամ,
եւ որ ինքն էլ Աստուծոյ արքայութեանն էր սպասում,
համարձակուեց մտնել Պիղատոսի մօտ
եւ ուզեց Յիսուսի մարմինը:
... Երբ Պիղատոսն այդ ստուգեց հարիւրապետից,
մարմինը շնորհեց Յովսէփին:

ԽՈԿՈՒՄ

Ինչպէս որ Յիսուս լքուեց
Իր երկրային կեանքի վերջին ըոպէներին,
Իր մարմինը նոյնպէս ուրացուեց
Իւրայինների կողմից:
Ողբերգութիւնը դիպել էր նաեւ Իր անշունչ մարմնին:
Ինչպիսի սոսկալի հակադրութիւն...

«Ամէնքի պարգեւատուն
 այսօր որպէս պարգեւ է հայցւում Պիղատոսից,
 լոյսը որպէս զգեստ հագնողը
 Համաձայնւում է պատանուել Յովսէփից» (Շարական):

Սակայն աշխարհն ամբողջովին խաւար չէր:
 Ողբերգութիւնը մի քիչ լոյսի հետ էր խառնուած:
 Լոյսն եկաւ մի անձնաւորութեան սրտից,
 որն անհամբերութեամբ «Աստուծոյ
 արքայութեանն էր սպասում»՝
 Յովսէփ Արիմաթիացի:
 Աստուծոյ հանդէպ անկեղծօրէն զգայուն մի հոգի,
 մի մարդ, որի մէջ Աստուծոյ բարութիւնը
 Չէր խաւարել:
 Նա Յիսուսի հետեւորդ էր՝
 առանց աշակերտների մէջ լինելու:
 Նա գաղտնապէս ու ներքնապէս
 հաղորդութեան մէջ էր Յիսուսի հետ:
 Մեր մարդկային վիճակում
 արդեօ՞ք մենք մեր ներսում կտոր-կտոր
 չենք եղել յաճախ:
 Մի ներքին «ես» կայ մեր ինքնութեան մէջ:
 Մենք ձախողւում ենք այն ի յայտ բերելու մէջ:
 Մենք քաջութեան պակաս ունենք:
 Պատճառների մի բազմութիւն է ծանրօրէն
 կշռում մեր վրայ:
 Մեր դէմքն ու մեր ինքնութիւնը,
 մեր երեւոյթն ու մեր էութիւնը
 այնքան հեռու են իրարից:
 Սակայն գոյութիւն ունի ժամը ճշմարտութեան:
 Երբ այն հնչում է,
 ներքին «ես»ը դուրս է գալիս մակերես
 եւ միանում մեր ինքնարտայայտութեանը:
 Դա պահն է ամբողջականութեան,
 ժամանակը ճշմարտացիութեան,
 ժամը փրկութեան՝
 ընդունումը Յիսուս Քրիստոսի

որպէս մեր Աստուածն ու Փրկիչը:

ԱՂՕԹՔ

Ով Տէր, իջեցուած խաչի ստորոտին,
 մենք աղաչում ենք Քեզ, մինչ Դու մեզ լքում ես
 Քո մարմնով,
 մի լքիր մեզ Քո Հոգով:
 Քո անշունչ մարմինը
 Սուրբ Հոգու տաճարն է մեզ համար:
 Նայիր մեր վրայ եւ կամրջիր
 այն անդունդը, որ քայքայում է
 մեր ամբողջականութիւնը:
 Հեռու վանիր մեզանից փորձութիւնը
 տատանման, կասկածի ու ընկրկման:
 Վերածելիր մեր մէջ Քո պատկերը,
 որպէսզի մենք կարողանանք վերանորոգել մեր
 ամբողջականութիւնն այնպէս,
 ինչպէս Յովսէփ Արիմաթիացին «համարձակուեց»
 եւ գործեց բացէիբաց՝ ըստ իր հաւատքի եւ սիրոյ:

ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ԿԱՅԱՆ

ՅԻՍՈՒՍ ԹԱՂԻՈՒՄ Է

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (ԺԵ. 46)

Եւ Յովսէփը կտաւ զնեց
 ու նրան իջեցնելով՝
 պատեց նրան այդ կտաւով
 ու դրեց մի գերեզմանի մէջ,
 որ փորուած էր ժայռի մէջ:
 եւ մի քար դրորեց գերեզմանի դրան առջեւ:

ԽՈԿՈՒՄ

Գերեզման...
 Վերջնական վայրը մեր Ֆիզիքական գոյութեան,
 մարմնի վերջնական բանտը՝ առանց բանալիների:
 Գերեզման «փորուած ժայռի մէջ»
 անշարժ, «կնքուած» եւ «պահպանուած»:
 Անքննելի խորհուրդ...

«Ամէնքին կենդանութեան պարզեւորդն
 այսօր դրուեց նոր գերեզմանում:

Գանձն անմահութեան
 կնքուեց մատանիներով քահանաների:
 Անմահութեան շնորհողն
 այսօր մահուան հողին խոնարհուեց:
 Անմատչելի լոյսի մէջ բնակուողն
 երկրի սրտում թաղուեց մարմնով» (Շարական):
 Լոյսը կարո՞ղ է թաղուել:
 Մարդիկ գերեզմաններ ունեն.
 Հաւատքը, յոյսը, սէրը,
 գաղափարները, տեսիլքները,
 արժէքներն յաւիտենական...
 գերեզմաններ չունեն:

«Նա, ում բաւական չէին
 երկինքն ու երկիրը,
 որ մտորում խանձարուրի մէջ
 փաթաթուեց» (Շարական),
 չէր կարող փաթաթուած եւ բանտարկուած մնալ
 երկրի խորքում:
 Մինչ իր մարմինը հանգչում է հողում,
 եկէք հաւատքով ու յոյսով սպասենք՝
 տեսնելու լոյսն իր Յարութեան:

ԱՂՕԹՔ

Ով գերեզմանուած Տէր,
 մենք խոստովանում ենք, որ մեր սրտերը
 ծանր են եւ վշտալի:
 Քո մարմնաւոր անյայտացումը
 խորապէս խոցում է մեզ:
 Մենք աղաչում ենք Քեզ,
 որ մեր սրտերը դառնան Քո գերեզմանն իրական,
 որպէսզի մենք կարողանանք Քեզ տեսնել
 մեր սրտերից ելնելիս
 եւ մեր կեանքը լցնելիս:
 Մի աշխարհում, որտեղ սրտերը փորձուում են
 յուսահատութեամբ,

մենք յոյսի խիստ կարիք ունենք:

Գլխա մեզ:

Թող մեր մեղքերը թաղուեն գերեզմանում,

Թող Քո ներողամտութիւնը մեզ տա

ճաշակը յաւիտենական կեանքի,

որպէսզի մենք կարողանանք ողջուենել

Յարութիւնը Քո՝

սրբուած սրտերով ու մտքերով,

եւ Քեզ գոհութիւն եւ փառք ընծայենք

յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն: